

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Redactie

Tjitske Akkerman, Bettina Brandt, Liesbeth Bervoets, Thea Campagne,
Roos de Haas, Sylvia Lammers, Alkeline van Lenning, Riet Paasman,
Marjan Schwegman, Greetje Timmerman

Redactieraad

Titia Bos, Lenie Brouwer, Jeanne de Bruijn, Coosje Couprie, Freda Dröes,
Angela Grooten, Rina Van der Haegen, Ans Hobbelinek, Jacintha Kannekens,
Jytte Kronig, Greet Kuipers, Nelly Oudshoorn, Janneke Plantenga,
Mieke Verloo, Marianne van de Wijngaard

Redactiesecretariaat

TvV, p/a Nonnenstraat 45, 6511 VN Nijmegen

Kopij

Artikelen of voorstellen voor artikelen behoren in tweevoud – getikt op dubbele
regelaafstand en 50 aanslagen per regel – opgestuurd te worden aan bovenstaand
redactieadres.

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN, Postbus 1609, 6501 BP Nijmegen, tel. (080) 22 17 00
(tussen 9.00 en 13.00 uur).

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden. De prijs per
jaargang bedraagt f 48,50. Voor studenten en anderen met een
minimum-inkomen geldt een gereduceerd tarief van f 38,50. Voor instellingen
bedraagt de abonnementsprijs f 58,50. Men kan zich ook tussentijds
abonneren, de prijzen zijn dan evenredig lager. Nieuwe abonnementen kunnen
zowel schriftelijk als telefonisch worden opgegeven bij de uitgeverij. Voor de
betaling dient men een acceptgirokaart af te wachten. Abonnementen worden
automatisch verlengd, tenzij men één maand vóór het einde van het
kalenderjaar schriftelijk opzet. De prijs van een los nummer bedraagt f 16,50.

Ontwerp omslag: Leo de Bruin

Inhoud

Redactioneel

- 267 Om de kleur van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*

Artikelen

- 270 De dienende minnaar of de minnende dienaar? De romantisering van koloniale verhoudingen in *OUT OF AFRICA* Karin IJssel
- 286 Kritiek op de dokter. Feminisme en de relatie vrouwen-geneeskunde Ingrid Baart
- 304 Een herlezing van een orthopedagogische diagnose. Verhalen over opvoedingsproblemen van een vader, moeder en orthopedagogen Jeannette Doornenbal
- 318 Baubo of Bacchante? Sarah Kofman en de affirmatieve vrouw Joke Hermesen
- 347 De invloed van vrouwenstudies op het overheidsbeleid Alie Schokker

Proefschriftfragment

- 347 Wij hebben als mens geleefd. Het Joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940 Selma Leydesdorff

Reacties

- 351 Waarom voor de verdwenen vrouw de politiek niet alles is Karen Vintges
- 354 De deconstructie van een tijdschrift. Een open brief Agneta Fischer, Tineke Willemsen

Verslag van een bijeenkomst

- 357 LOVA-dag 'Wat is feministisch onderzoek?', UvA, 27 maart 1987 Gerdien Steenbeek

Recensies

- 359 'Historiography of women's cultural traditions' van Maaïke Meijer en Jetty Schaap (red.) *Petra Broomans*
- 361 'Unravelling fatherhood' van Trudie Knijn en Anne-Claire Mulder (red.) *Liddie Austin*
- 364 'Female designing in social policies' van Marieke Renoù en Janneke van Mens-Verhulst (red.) *Saskia Poldervaart*
- 367 'Women's language, socialization and self-image' van Dédé Brouwer en Dorian de Haan (red.) *Rosemarie Buikema*
- 369 Zwarte vrouwen als mensen. 'Labour of love, labour of sorrow' van Jaqueline Jones *Kamala Kempadoo*
- 371 Turken als types. 'Verschillend als de vingers van een hand' van Sibel Rişvanoğlu-Bilgin e.a. *Joke van der Zwaard*
- 374 'Werken en zorgen. Vergelijkend onderzoek naar de arbeidsservaringen van Turkse, Marokkaanse en Nederlandse vrouwen' van C. Bouw en C. Nelissen *Helma Lutz*
- 376 'Blijf uit mijn buurt. Het straatverbod in kort geding' van Joyce Hes en Karin van Ringen *Jenny E. Goldschmidt*
- 378 'Positieve discriminatie' van Ben Sloot *Els Salverda*
- 381 De beweging in analyse. 'Te Elfder Ure 39: Dilemma's van het feminisme' *Annemarie Mol*
- 384 Bij de gratie van vrouwelijkheid. 'Lust en Gratie' *Anja van Kooten Niekerk*
- 386 'Ouderschap in verandering' van M.L. den Bandt e.a. (red.) *Jeannette Doornenbal*
- 390 Kroniek
- 393 IAV-inventarisatie
- 398 Summaries
- 400 Gegevens over de auteurs

In de reactie van Geert ten Dam e.a. (TvV 30) is helaas een fout geslopen. Op pp. 228-229 had moeten staan: 'Onze eigen strategie (...) is er op gericht *empirisch* onderzoek te doen op drie niveaus van ervaring (...).

Redactioneel: om de 'kleur' van het Tijdschrift voor Vrouwenstudies

Het redactiebeleid van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* heeft vooral de laatste tijd nogal eens discussies opgeroepen. Uitingen daarvan zijn recente publikaties in onder andere *Katijf*.¹ Daarnaast kregen we een reactie op ons beleid in de vorm van een open brief die we in dit nummer opgenomen hebben (zie p. 354-356). Aanleiding genoeg om de zaken eens op een rijtje te zetten.

Hoewel wij in ieder nummer 'kleur bekennen' door redactionelen en de selectie van artikelen, kan een verantwoording van ons beleid uiteraard alleen in vrij algemene termen gebeuren. Het lijkt ons niettemin van belang nog eens te expliciteren waar wij als redactie wel en niet voor staan en hoe wij tegen veranderingen in het *Tijdschrift* aankijken.

Aan de ontwikkeling van het *TVV* wordt vaak een bijzonder belang toegekend. Het *Tijdschrift* wordt meer dan andere feministische tijdschriften aangesproken en beoordeeld op representativiteit en politieke betrokkenheid. Dergelijke aanspraken zijn legitiem omdat het *Tijdschrift* zich steeds gepresenteerd heeft als een expliciet feministisch tijdschrift dat als platform wil dienen voor het presenteren en bediscussiëren van onderzoeksresultaten, theorievorming en wetenschapspolitieke bijdragen op het gebied van vrouwenstudies.

Representativiteit heeft in het *Tijdschrift* echter nooit betekend: doorgeefluik zijn. Een tijdschrift dat geen keuzes maakt zou bijzonder saai worden. Representativiteit betekent voor ons dan ook zoiets als een keuze voor belangwekkende ontwikkelingen binnen vrouwenstudies, hoe vaag dat voorlopig ook nog klinkt. Daarbij kan het zowel gaan om het stimuleren van theoretische ontwikkelingen, als om de ontwikkeling van empirisch onderzoek.

Een opvatting van representativiteit als 'doorgeefluik' is niet alleen

1. Zie J. Bussemaker, R. van Og, 'Je moet dingen veranderen. Interview met Joyce Outhoorn', en M. Brouns, 'Vrouwenstudies', beide in: *Katijf*, februari 1987.

saai, maar bovendien ook direct strijdig met de tweede aanspraak: politieke betrokkenheid. Dat laatste zouden we niet graag opgeven ter wille van het idee dat iedereen zich in TVV moet kunnen vinden. De combinatie van beide is er echter niet eenvoudiger op geworden. Politieke betrokkenheid mag dan een belangrijk uitgangspunt zijn van ons beleid, het is in de loop van het bestaan van TVV veel moeilijker geworden daar vorm aan te geven.

Inmiddels is een betrokkenheid in de vorm van directe dienstbaarheid van vrouwenstudies, bijvoorbeeld via actie-onderzoek, voor de meeste academische feministen geen doelstelling meer. Vrouwenbeweging en vrouwenstudies zijn inmiddels veelkleuriger en gefragmenteerder geworden. De verdere ontwikkeling van vrouwenstudies heeft tot een grotere complexiteit van vraagstukken, tot nuancering van begrippen en ook tot meer specialisatie binnen de verschillende disciplines geleid. Andere tijdschriften zijn zich meer met vrouwenstudies gaan bezighouden en er zijn nieuwe en meer gespecialiseerde vrouwenstudies tijdschriften gekomen. Ook theoretisch is er sprake van een veelheid van stromingen die zich meer naar elkaar dan in confrontatie met elkaar ontwikkelen. Kortom: de eenheid van vrouwenstudies en van het feminisme is de afgelopen tijd op zeer losse schroeven komen te staan.

Het *Tijdschrift* is zich als gevolg van de ontwikkelingen binnen vrouwenstudies meer gaan profileren, door discussies te entameren en door politieke en theoretische tradities aan het woord te laten die binnen vrouwenstudies controversieel zijn. Artikelen over de Algemene Theorie van Vrouwelijkheid, maar evenzeer het pornonummer, de discussies over het onderdrukingsbegrip, de theorie van Chodorow, de kleur van vrouwenstudies en recentelijk over het machtsbegrip, zijn evenzoveel pogingen om consequenties te trekken uit het idee dat de eenheid van vrouwen en feminisme niet meer als uitgangspunt kan worden genomen. Dat wil niet zeggen dat het streven naar collectiviteit opgegeven is. Deze staat ons nu echter voor ogen als een heterogeen samengestelde eenheid, die daardoor ook steeds een voorlopig karakter heeft.

Daarnaast is er aandacht gebleven voor onderwerpen die niet zo controversieel zijn. Maar ook als we aan de verschillen en niet alleen aan de controverses recht willen doen, geldt een 'oud' adagium dat vrouwenstudies meer is dan je bezighouden met het onderwerp vrouwen. Van artikelen verwachten wij steeds dat ze, impliciet of expliciet, wetenschappelijke opvattingen, theorieën en methoden kritisch ondervragen ten aanzien van de categorie sekse en ook dat ze zelfkritisch zijn over de betekenissen van sekse die in 'eigen beheer' worden geproduceerd.

We trachten niet minder opmerkzaam te zijn ten aanzien van andere maatschappelijke in- en uitsluitingsmechanismen, zoals seksuele geaardheid, klassenverschillen en verschillen op basis van huidskleur en etniciteit. Als men de nummers van de afgelopen jaren doorbladert, komt er een meersporenbeleid naar voren, met alle ambivalenties die daarbij horen. Dan blijkt ook duidelijk dat empirisch onderzoek ruime aandacht krijgt en dat 'traditionele' onderzoeksmethoden allerminst bij voorbaat taboe zijn.

Een vaak gehoord verwijt is dat TVV zo moeilijk is geworden. Dat heeft ons inziens voor een belangrijk deel te maken met de ontwikkeling van vrouwenstudies naar verdergaande specialisaties, waardoor het voor iedereen minder gemakkelijk is alle discussies bij te houden of te volgen. Voorzover discussies in TVV soms neigden naar theorie om de theorie, lijkt ons dat verwijt van 'moeilijk en academisch' wel terecht. Dat TVV academisch geworden is omdat de vrouwenbeweging niet meer een vanzelfsprekend referentiepunt vormt, lijkt ons echter niet iets om ons schuldig over te voelen. We zijn er blij om, dat het *Tijdschrift* tegenwoordig vrij algemeen erkenning krijgt als academisch tijdschrift. 'Academisch' betekent voor ons een kleurrijke presentatie van verschillende soorten kennis van en over vrouwen, maar ook het openlijk presenteren van tegenstellingen in die verschillende soorten kennis. Een platform dus, maar niet zonder kleur te bekennen. Als dat ambivalente programma de actualiteit is van feminisme en vrouwenstudies in de jaren tachtig en negentig dan willen we dat graag exploreren.

Karin IJssel

De dienende minnaar of de minnende dienaar?

De romantisering van koloniale verhoudingen in
OUT OF AFRICA*

In Kenya is eind vorig jaar de eerste film van eigen bodem voltooid. Een belangrijke stimulans daartoe vormde Sidney Pollacks OUT OF AFRICA.¹ Het plan om een eigen filmindustrie op te zetten lag al heel lang in de kast, maar de regering heeft het geld daarvoor pas vrijgemaakt nadat de president het 'onverhulde racisme' in de film OUT OF AFRICA had aanschouwd. 'We are not amused', verklaarde hij.²

Uit twee Kenyaanse artikelen over de film blijkt dat de kritiek zich richt op de manier waarop de koloniale verhoudingen zijn uitgebeeld. In het artikel 'The film scene' schrijft Margaretta Swigert: '...hoe mooi ons land ook in beeld gebracht wordt, ons Kenyanse volk werd op geen andere wijze afgeschilderd dan als gelukkige huisjongens en behulpzame koks, speciaal opgediend op een koloniale schotel'.³ En in 'Out of Africa retold' schrijft Miriam Kahiga: 'Mijn hart gaat uit naar die arme Afrikanen, die als ze aan het woord komen in de film enkel 'Ndio Sabu' zeggen...'⁴

Beide schrijfsters hebben felle kritiek op Karen Blixen, de schrijfster van de gelijknamige autobiografie, en verwijten Pollack c.s. dat hij deze

* Dit artikel is een bewerking van een paper in het kader van de doctoraal werkgroep Vrouwenstudies i.o. FSW Out of Africa, ofwel 'de politiek en de erotiek van de exotiek', begeleid door Agnes Sommer. Voor kritische opmerkingen en suggesties bij eerdere versies van dit artikel bedank ik Liesbeth Bervoets en Tjitske Akkerman. Ik wil speciaal Agnes Sommer bedanken voor de inspiraties en aspiratie.

1. OUT OF AFRICA, regie en produktie Sydney Pollack, script Kurt Luedtke, uitgebracht door Universal Pictures, 1986. Het lijkt gerechtvaardigd om over Pollacks OUT OF AFRICA te spreken, omdat hij zich intensief met het hele produktieproces heeft beziggehouden en de film gepresenteerd wordt als een Sydney Pollack-film. Alle scènes die ik beschrijf zijn afkomstig uit de film zoals die in de Nederlandse bioscopen heeft gedraaid. Duur: 150 minuten.

2. Geciteerd in J. Kramer, 'The Eight Gothic Tale', in: *The New York Review of Books*, nr. 12, juli 1986, pp. 21-27.

3. M. Swigert, 'The Film Scene', in: *Trend*, vol. 1, nr. 4, april 1986, pp. 14, 15 en 27.

4. M. Kahiga, 'Out of Africa retold', in: *Viva*, vol. 1, nr. 12, februari 1986, p. 20.

koloniste tot heldin gemaakt heeft. Hij verhult haar racistische boodschap niet; althans hij spreekt deze nergens tegen. Door Blixen als humanitair en progressief voor te stellen en tegelijk de Afrikaanse bevolking te reduceren tot stereotypen en achtergrondfiguren, romantiseert hij de koloniale verhoudingen op ontoelaatbare wijze. Zo stelt Kahiga: 'Een goed geïmprementeerd verhaal — want het toont niet het racisme van de "echte" Karen en het wil ons doen geloven dat alles wat ze deed gedaan werd uit liefde voor de Kikuyus; het toont ook niet dat ze in de Afrikanen tamme dieren en kostbare juwelen zag, dienaren die haar wensen nooit in twijfel zouden trekken of ter discussie zouden stellen (...).'

In Nederland is menig artikel over *OUT OF AFRICA* verschenen en ook hier zit de romantisering van de koloniale verhoudingen de critici niet echt lekker. Maar meer dan een enkele opmerking hier en daar is er niet over te vinden. Men is zich wel bewust van de verdachte politieke tendens van de film, maar is blijkbaar bereid die voor lief te nemen. Over idealisering van de Afrikaanse natuur windt men zich meer op: 'Een Neckermann-spot' schreef het dagblad *Trouw* spottend;⁵ 'Een soms door een leeuw gestoorde idylle' luidde de kop in *Het Parool*,⁶ en een derde had het over ansichtkaartachtige beelden. Het lijkt erop dat de Nederlandse filmcritici niet goed raad weten met de koloniale verhoudingen. Als in *De Telegraaf* de film onder meer geprezen wordt vanwege het ontbreken van modern moralisme, ligt dat in de lijn der verwachtingen. Het uitblijven van kritiek op de koloniale romance in *De Volkskrant* geeft te denken. Er moet dan wel iets heel verleidelijks in die romance schuilen.

Ook de Kenyaanse critici ontkomen niet aan die verleiding. Zij veroordelen weliswaar Dinesen in de meest scherpe bewoordingen, maar Pollack c.s. wordt voornamelijk nalatigheid en het neerzetten van stereotypen verweten.

Waarin schuilt nu precies die verleiding? De kritiek van Swigert en Kahiga gaat er impliciet van uit dat juist het presenteren van stereotypen en typisch westerse toeristische plaatjes het neokolonialisme bevordert. Het cliché als glijmiddel in de Hollywood-propagandamachine dus.

In dit artikel wil ik laten zien dat de film minder clichématig is dan veel critici beweren. Mijn hypothese is dat de seksenverhoudingen en koloniale verhoudingen in de film elkaar op ingenieuze wijze in evenwicht houden. Enerzijds worden de relaties tussen de belangrijkste personages

5. *Trouw*, 20 februari 1986.

6. *Het Parool*, 20 februari 1986.

ingezet om de grenzen van de seksen- en koloniale verhoudingen te verkennen. Anderzijds beïnvloeden de verschillende relaties elkaar zodanig dat de conventies juist worden bevestigd en in stand gehouden. In dit samen-spel van relaties speelt Farah Aden, de zwarte bediende, een belangrijke rol.

Korte inhoud van de film

De film is gegoten in de vorm van een verhaal dat verteld wordt door de oude Karen Blixen over haar verblijf in Afrika van 1914 tot 1925. Na haar huwelijk met baron Bror Blixen (gesloten als een soort ruil waarin haar geld tegenover zijn titel en de vrijheid stond), vestigt Karen zich op een plantage in Kenya, waar ze met behulp van 1200 Kikuyus, flink wat huispersoneel en een persoonlijke dienaar begint aan de moeizame taak van de koffieteelt. Bror onttrekt zich aan de verantwoordelijkheid voor de plantage en houdt zich vooral bezig met de jacht en oorlogvoering. Karen ontvangt de Britse kolonialisten Berkeley Cole en Denys Finch Hatton, tracteert hen op verhalen en zoekt haar weg in haar nieuwe omgeving. Ze onderneemt een avontuurlijke tocht door het 'woeste' Kenyaanse landschap om voorraden naar het leger te brengen, maar bezwijkt daarna aan de syfilis die ze van Bror heeft opgelopen. Ze moet tijdelijk terugkeren naar Denemarken om behandeld te worden. Weer in Kenya blijkt dat Bror zijn leven niet wil beteren, dus zet zij hem de deur uit. Zelf raakt ze verward in een romance met Denys Finch Hatton. Hun geluk wordt verstoord door de dood van Berkeley Cole, en later door Bror, die om een scheiding vraagt. Karen wil dan de relatie graag in een huwelijk omzetten, maar Denys is te veel op zijn vrijheid gesteld. Karen protesteert steeds heftiger tegen het feit dat ze volkomen is overgeleverd aan zijn plannen en dat ze nooit op zijn steun kan rekenen. Denys verzet zich in toenemende mate tegen haar bezitsdrang. Uiteindelijk wijst Karen ook hem de deur, als voor haar duidelijk is geworden dat hij nooit zelfs maar een fractie van zijn vrijheid voor haar zal opgeven. De financiële strijd om het bestaan wordt beslist als de volledige oogst in vlammen opgaat: Karen is failliet en moet Afrika verlaten. Met veel moeite bewerkstelligt ze dat de Kikuyus een ander stuk land krijgen toegewezen, zodat zij bij elkaar kunnen blijven. Denys komt zijn medeleven met haar lot betuigen en biedt aan haar met zijn vliegtuig naar de boot te brengen. Maar op de dag dat Karen zijn komst verwacht, hoort ze dat hij verongelukt is. Na de begrafenis keert ze zonder dromen terug naar Denemarken.

Malick Owen als Farah

(Foto's ter beschikking gesteld door United International Pictures)

Farah als minnaar?

Farah Aden is Karens huismeester, butler, tolk, Kikuyu-deskundige, verzorger en vertrouweling. Hier wil ik aannemelijk maken dat de film suggereert dat de relatie tussen Karen en Farah niet alleen een veelzijdige is, maar ook een hele speciale. Ik zal dit doen door een aantal scènes te bespreken waarin het liefdesaspect van hun relatie zichtbaar wordt en door vergelijkingen te maken met scènes waarin Karen en Denys de hoofdrol spelen.

In de film hangt een zeker aura om Farah heen. Gezien zijn, althans voor het verhaal, bescheiden rol, is de manier waarop zijn eerste ontmoeting met Karen in scène wordt gezet opzienbarend. We krijgen Farah voor het eerst te zien als hij Karen van de trein haalt in Nairobi. Stations en treinen zijn in Hollywood geliefde plekken voor belangrijke ontmoetingen tussen hoofdpersonen. Karen ontmoet Denys bij de trein op weg naar Nairobi, en ook Farah ziet ze voor het eerst vanuit haar coupé. Het station combineert de mogelijkheden van ontmoeting en afscheid in zich. Sterker nog: bij een ontmoeting wordt het thema van het afscheid al in het vooruitzicht gesteld. De mogelijkheden van de stationsscène zijn hier optimaal benut.

Direct na de eerste ontmoeting met Denys Finch Hatton loopt de trein het station van Nairobi binnen en komt tot stilstand in een wolk van witte rook. Karen opent de deur van haar coupé en ziet uit de wegtrekende rook het donkere gezicht van Farah opdoemen als een soort geest uit de fles. En net als de mythische geest twijfelt Farah geen moment aan de identiteit van zijn meesteres. Hij zegt zelfverzekerd en zonder enige aarzeling: 'Msabu, ik ben Farah Aden. We kunnen nu gaan.' Karen volgt hem wat onzeker, maar zonder vraag om uitleg of woord van protest. Pas buitengekomen, wachtend op een riksja vraagt ze: 'Waar is baron Blixen?' 'Hij is in Muthaiga. Komt U alstublieft', spoort Farah haar aan. En als de riksja al klaar staat vraagt ze: 'Waar is Muthaiga?' 'Muthaiga is een club waar de Britten heen gaan om te drinken. Stapt U in, alstublieft.' Gehoorzaam stapt ze in en als de riksja op Farahs in Swahili geuite bevelen begint te rijden, roept ze nog achterom: 'Luister, in de trein zijn al mijn kisten met porcelein en kristal ... Weet je wat porcelein is?' 'Ja, Msabu ... Porcelein ... dat kan breken.'

Voorwaar een gedenkwaardige scène. De beelden, de schaarse woorden en Farahs zelfverzekerde houding in contrast met haar onzekerheid, maken deze ontmoeting minstens even belangrijk als die van Karen en Finch Hatton. Het is ook een voorproefje van hun latere verhouding:

zij heeft zijn hulp nodig om haar weg in de vreemde wereld te vinden en ze hoeft daarbij niet te twifelen aan zijn capaciteiten. Hij ontfermt zich over haar bezittingen en geeft desgevraagd informatie. Hij is duidelijk zeker van zijn zaak: zijn trots, zijn bekendheid met bevelen geven en met de omgang met Europese dames zijn al in de eerste minuten duidelijk. Zij toont haar bereidheid om zich aan zijn zorgen toe te vertrouwen en ook zij lijkt gewend aan de omgang tussen meesters en dienaren. Maar ze lijkt niet gewend aan zulke formidabele exemplaren als Farah; zijn laatste opmerking in deze scène klinkt ook bijna als een verwijt, zij had niet mogen twifelen aan zijn capaciteiten. Als ze in de laatste minuten van de film op dit zelfde perron afscheid nemen, zal zij niet meer twifelen.

In het tijdsverloop van de film zit één duidelijke breuk en dat is de periode waarin Karen voor de behandeling van syfilis tijdelijk terugkeert naar Denemarken. De film overbruggt deze periode van haar afwezigheid via een zogenaamde 'voice-over'. We horen Karens stem die vanuit het 'heden' vertelt over haar belevenissen 'toen'; ze verhaalt van haar verlangen naar Afrika tijdens haar ziekte en voorspelt haar definitieve afscheid van dat paradijselijke continent. De stille beelden die we ondertussen te zien krijgen, zijn vrijwel uitsluitend beelden van Farah in en om het huis: Farah die steeds weer bloemen ververst op Karens kaptafel, Farah bezig met huishoudelijke taken terwijl Bror onrustig heen en weer loopt, Farah biddend op het grasveld voor het huis. De combinatie van Karens stem via 'voice-over' en Farah via beelden lijkt te betekenen dat Karens verlangen naar Afrika samenvalt met het verlangen naar Farah. Meer dan Bror lijkt Farah haar echtgenoot te zijn. Het beeld van Karen en Farah als paar wordt nog versterkt door de scènes die voor en na de 'scheiding' te zien zijn. Als Karen de laatste voorbereidingen voor haar reis naar Denemarken treft, zien we Bror en Farah bij de gereedstaande wagen wachten. Dat Farah niet alleen op de hoogte is van de reden van haar vertrek, maar ook een mening heeft over de oorzaak daarvan, kan uit de dan volgende woordenwisseling opgemaakt worden: Bror, ongeduldig geworden, vraagt: 'Waar is Memsahib?' En Farah antwoordt: 'Zij komt zo echt wel!' Zijn toon is agressief en verdedigend. Het lijkt alsof hij wil zeggen: Jij hebt geen enkel recht om kritiek op haar uit te oefenen. Bror accepteert het onuitgesproken verwijt en doet er het zwijgen toe. Farah deelt Karens bitterheid over Brors ontrouw waar zij de prijs voor moet betalen. Als Karen terugkeert is het weliswaar Bror die haar van het station afhaalt, maar die hereniging kenmerkt zich door stroeve terughoudendheid. Bij het huis aangekomen, stromen alle aanwezige Kikuyus en de huisjongens samen rond de auto en zij wordt warm begroet. Maar Karen loopt zonder

lang dralen door naar de veranda waar Farah alleen in de deuropening staat. Apart van het gedrang is hij degene die haar welkom heet. Dat dit pas het ware moment van thuiskomst is, blijkt als Karen met lage stem vraagt: 'Gaat het je goed, Farah?' 'Mij gaat het redelijk, Msabu.' 'Dan gaat het mij ook redelijk', antwoordt Karen. Hoe belangrijk deze twee voor elkaar zijn en welke wederzijdse aan- en afhankelijkheid ze voelen, wordt heel duidelijk in deze scène.

In de film wordt op verschillende momenten een link gelegd tussen Farah en Denys Finch Hatton. De eerste keer dat mij dat opviel, was in de scène die volgt op Karens gevecht met een leeuw tijdens de bevoorradings-tocht. Na het tumult van dat gevecht zien we een verstild beeld. In de halfdonkere, lage tent zit Karen met ontblote rug en schouders voor Farah op de grond. Hij plukt doornen uit haar lijf, terwijl hij haar onderhoudt over de nutteloosheid van deze speciale vorm van moed en heldinnegedrag en over de rol van God in het geheel. Het zachte licht van de olielamp, de beslotenheid van de tent, Karens haar dat over haar schouder naar voren hangt, haar wat gebogen hoofd en de uitdrukking van wat verslagen acceptatie op haar gezicht, het werkt allemaal mee om er een heel intieme scène van te maken. Er is ook een onderhuidse erotische spanning voel-

baar in de manier waarop Karen zich aan Farahs handen overgeeft. De hele sfeer doet denken aan de langzamerhand beroemde scène waarin Karens grote liefde Denys onder het citeren van Coleridge haar haren wast. De gelijkenis zit in gebeurtenis, beeldcompositie en Karens houding.

Naast de erotiek krijgt ook de liefde in twee vergelijkbare scènes een plaats in beide relaties. Zoals Karen in het begin van hun relatie Denys slapend aantreft in een stoel op de veranda, zo vindt Farah Karen nadat ze tijdens een maaltijd alleen aan tafel in slaap is gevallen. Karen neemt Denys het glas uit de hand, zet de grammofoon af, trekt een stoel bij en gaat stilletjes naar hem zitten kijken. Farah schuift een glas bij Karens hand weg, blaast de kaars uit, doet twee stappen terug en blijft stilletjes naar haar staan kijken. Beide scènes lijken op elkaar wat betreft de sfeer van intimiteit en liefde. Maar er zijn ook verschillen aan te wijzen, bijvoorbeeld in de posities die de heren innemen. In de beschreven scènes waarin sprake was van een erotische spanning, was Karen degene die zich overgaf aan de zorg van zowel Denys als Farah, zij was het object van hun handelingen. Maar in de twee slaapscènes zijn het Farah en Karen die vergelijkbare handelingen verrichten. Dat kan ook eigenlijk niet anders, omdat het voor de vrijbouter Denys onmogelijk zou zijn geweest om met Farahs

toewijding bij een slapende Karen te gaan staan wachten, terwijl Karen vermoedelijk niet zo verrukt zou zijn als zij Farah slapend in een stoel had aangetroffen. Zij kan zich wel door Farah laten verzorgen, maar het omgekeerde is niet mogelijk binnen de relatie die ze met haar dienaar heeft.

Het verschil tussen de twee slaaps scènes uit zich ook in de manier waarop Karen naast de slapende Denys gaat zitten en met een welsprekend gebaar haar hand op de leuning van zijn stoel legt, terwijl Farah even welsprekend twee stappen terug doet en blijft staan wachten. Farah is het toonbeeld van toegewijdsheid zonder iets te claimen. Karen gebruikt het moment van Denys' slaap om te genieten van de huiselijkheid met haar anders zo onhuiselijke minnaar.

Het lijkt mij dat Farah in het filmverhaal fungeert als het spiegelbeeld van Denys. Een spiegelbeeld staat niet alleen voor een afspiegeling of echo, maar ook voor een omkering, een tegenpool. Wat betreft de afspiegeling geldt dat beide mannen een relatie met haar hebben waarin erotiek en liefde een rol spelen. Beide mannen maken haar intree mogelijk in een wereld waar ze anders moeilijk had kunnen komen. Denys neemt haar mee op safari en op vliegavontuur. Farah is haar tolk en intermediair in haar contact met de Kikuyus. Tot zover de overeenkomsten tussen beide mannen.

Bij het idee van spiegelbeeld als omkering passen enkele fundamentele verschillen. Waar Denys vasthoudt aan zijn vrijheid en onafhankelijkheid, daar lijkt Farah alleen te bestaan in relatie tot Karen. Waar Denys steeds weer weggaat, daar is Farah vrijwel constant in de nabijheid. Denys' aristocratische gereserveerdheid houdt Karen op afstand, Farahs aristocratie is een eerbewijs aan Karen, omdat hij die in haar dienst stelt. Denys domineert Karen en kan uitspraken doen over haar persoon en haar motieven, terwijl Karen Farahs 'meerdere' is en blijft. Farah kan informatie en meningen geven, maar nooit interpretaties van haar persoonlijke gevoelens. Denys vertegenwoordigt het avontuur voor Karen en zij is voor hem de huiselijkheid. Maar bij Farah is Karen zelf de avonturierster tegenover zijn huiselijkheid, hoewel hij haar niet inperkt en zelfs ondersteunt in het avontuur. Dient Farah soms om de tekorten van Denys te compenseren?

Er is nog een scène waarin een link wordt gelegd tussen Farah en Denys en die draait om het kompas. Dat kompas heeft een belangrijke romantische lading in de film. Karen krijgt het van Denys op het moment dat ze heeft bewezen dat ze een waardige kameraad zou kunnen zijn, doordat ze de avontuurlijke bevoorradingsstocht heeft ondernomen en volbracht. Verder keert het kompas zowel in beelden als in woorden terug als

Karen mijmert over haar relatie met Denys. Helemaal aan het eind van de film, na Denys' begrafenis, in de afscheidsscène op het station, geeft Karen het kompas aan Farah met de woorden: 'Dit is mij heel dierbaar. Het heeft mij geholpen mijn weg te vinden.' 'Dank u, Msabu.' En het is natuurlijk niet toevallig dat zij het moment daarna uitkiest om te zeggen: 'Ik wil je mijn naam horen zeggen', waarop hij reageert met de prachtige ambivalente woorden: 'U bent Karen, Msabu.' Zij spreekt op het laatste moment nog het verlangen uit naar de explicitering van zijn liefde. Juist het noemen van haar naam is van symbolisch belang. (In haar relatie met Denys Finch Hatton heeft zij heel lang geweigerd zijn voornaam te gebruiken, ondanks herhaalde verzoeken van zijn kant daartoe en niettegenstaande het feit dat ze zijn vriend Berkeley Cole wel van begin af aan Berkeley noemde. Zijn achternaam fungeerde blijkbaar om hem zo lang mogelijk op een veilige afstand te houden.) Farah geeft het perfecte antwoord op haar vraag door haar te gehoorzamen en haar in dezelfde adem aan te spreken met de titel die haar positie ten opzichte van hem blijft definiëren. Hij is zich beter bewust van de onmogelijkheden in hun relatie dan zij, zo lijkt het. De tranen in hun beider ogen en de sterk emotionele geladenheid van de spaarzame zinnen, zeggen veel over de intensiteit van die relatie en vormen er nog een soort evaluatie van. Het station is het begin- en eindpunt van hun relatie. Het afscheid dat bij de beginscène al in het vooruitzicht gesteld werd, volgt inderdaad. En de tragiek ervan geeft een extra dimensie aan het geheel.

Farah als dienaar

Na alle argumenten vóór de stelling dat Farahs personage als een soort minnaar van Karen fungeert, kom ik nu aan een kleine moeilijkheid. Want als er één ding in de film heel duidelijk is, dan is het wel dat Karen en Farah geen seksuele relatie hebben. Of misschien is het juist om te stellen dat volgens de film maar één man de Ware Jacob voor Karen is en dat is niet Farah. In het vorige hoofdstuk heb ik niet alleen de erotische en liefdeselementen van hun relatie beschreven, ik heb ook de beperkingen die daar inzaten al aangestipt.

Naast de scènes waarin Farah als minnaar geportretteerd wordt, zijn er waarin hij gereduceerd wordt tot een twee-dimensionale figuur, tot een zwijgende bediende, tot een onderdeel van het exotisch decor. Dan sjuwt hij met koffers, reikt geweren aan, schenkt koffie in en houdt toezicht op het huishouden. Er zijn ook scènes waarin hij weliswaar niet

enkel zwijgend diensten verricht, maar waarin hij toch duidelijk de dieenaar is. Een voorbeeld is zijn rol van tolk en Kikuyu-deskundige. Drie-maal zien we hem optreden als degene die communicatie tussen Karen en Kinanjui, de leider van de Kikuyus, mogelijk maakt.

In het eerste gesprek wordt aan Kinanjui de arbeidskracht van zijn volk gevraagd en hem duidelijk gemaakt dat Karen het beste met zijn volk voorheeft. Karen spreekt de hoop uit dat de koffieplantage met de hulp van de Kikuyus zal bloeien. Farah vertaalt het verhaal, waarop Kinanjui een korte speech houdt in het Swahili, zich omdraait en naar binnen verdwijnt. Farah vertaalt van die speech aanvankelijk alleen dat volgens Kinanjui de Kikuyus het werk wel aankunnen. Pas na enig aandringen is hij er toe te bewegen ook de rest van Kinanjui's boodschap te vertalen, die luidt dat deze het land te hoog gelegen acht voor het verbouwen van koffie. Maar direct nadat hij dat heeft doorgegeven, voegt Farah eraan toe: 'Trek het u niet aan, Msabu. Hij is hun leider, maar hij is een Kikuyu.' En daarmee wijst hij haar op haar privilege om met haar land te doen wat haar goedgebeurt. De Kikuyus worden betaald om hun werk te doen en Kinanjui hoeft niet met de aard van dat werk in te stemmen, al hangt het van hem af hoeveel van zijn mensen bij Karen in dienst komen.

Het tweede gesprek gaat over het schooltje dat Karen al heeft laten bouwen om de Kikuyu-kinderen het alfabet bij te brengen. Kinanjui komt dan mededelen, in gezelschap van zijn beide erelijfwachten, dat alleen de kleinere kinderen naar school mogen. Als Karen begint te protesteren tegen de zich reeds verwijderende Kinanjui, wijst Farah haar terecht op de grenzen van haar zeggenschap over de Kikuyus: 'Nee, Msabu. Hij is hun leider. U bent niet hun leider.' De afhankelijkheid van het land geeft Karen economische macht over de Kikuyus, maar Kinanjui is hun leider. Taallessen staan los van Karens economische machtspositie en zijn dus afhankelijk van Kinanjui's goedkeuring.

Farah staat op verschillende manieren tussen Karen en de Kikuyus, 'haar' Kikuyus zoals ze steeds zegt. Ten eerste is Farah zagezegd haar onderofficier: hij geeft haar bevelen door of beveelt uit haar naam. Ten tweede is hij haar intermediair: hij interpreteert de Kikuyus voor haar en duidt haar positie jegens hen. Bovendien lijkt hij ook als Somali tussen Kikuyus en blanke kolonisten in te staan. Dat blijkt onder meer in zijn uitspraak dat Kinanjui *máár* een Kikuyu is, ook al is hij dan een hooggeplaatste Kikuyu. Daarnaast is Farah ook in zekere zin symbool voor Karens Afrika. Dat is te zien in de scènes waarin aankomst in, vertrek uit en tijdelijke scheiding van Afrika samenvallen met de ontmoeting met, de scheiding en het afscheid van Farah. Dat Farah veel functies in zich verenigt zal duidelijk zijn.

Er is nog een scène die ik hier wil beschrijven omdat de complexiteit van Farahs positie er zo duidelijk in terug te zien is. Het gaat om de scène waarin Karens ziekte zich voor het eerst manifesteert. We zien Karen naar huis wandelen, wat afwezig met haar rijzweepje tegen haar laarzen slaand. Ineens gaat ze onderuit en komt hard te vallen. Nog voordat het goed is doorgedrongen wat er gebeurd is, zien we Farah al in vliegende vaart met wapperende rokken aan komen rennen, Juma, de huisjongen, op zijn hielen. Het volgende moment zien we een onrustig woelende Karen, bezweet en zuchtend in bed liggen, duidelijk koortsig. Farah waakt bij haar, geeft haar te drinken en dekt haar gezicht droog. De val, die alleen te begrijpen is als een symbool voor de klap die syfilis aan Karens leven toebrengt, lijkt haast door Farah voorzien, zo snel is hij erbij. Te laat om hem te voorkomen, de eerste om te helpen. Zijn toewijding als verpleger kan worden geïnterpreteerd als plichtsbetrachting, maar de suggestie is, dat toewijding sterker is.

De beide motieven worden niet toevallig door de film gecombineerd. Steeds weer wordt liefde gesuggereerd en tegelijkertijd onderschikking verbeeld. Farah is degene die ons getoond wordt als geheel aan Karen toegewijd, ziekte, financiële zorgen en later de rouw om het naderend afscheid met haar delend. Daarentegen zien we Denys steeds afstand ne-

men en krijgen we te horen dat hij niets over de plantage wilde weten, en dat het kenmerk van *die* relatie is dat ze 'teruggetrokken en ver van alles' leefden. Farah hoort Karen toe via de ondergeschiktheid die inherent is aan hun relatie.

Farah, de minnende dienaar?

Via een laatste analyse van een scène uit de film wil ik duidelijk maken waarom ik zo de nadruk heb gelegd op de complexiteit van Farahs rol. Er is in de hele film maar één moment waarop het 'progressieve' paar, Karen en Denys, zich gescandaliseerd toont door een te veel aan intimiteit tussen wit en zwart en dat is het moment waarop ze vernemen dat hun geliefde vriend Berkeley Cole een langdurige, seksuele liefdesrelatie met een Somalivrouw onderhoudt. Beiden zijn geschokt door Berkeley's gedrag, dat de structurele ongelijkheid tussen de 'rassen' doorbreekt. Hij laat zijn geld aan Mariamo na, hij verkiest haar verzorging boven ziekenhuisverpleging en hij noemt het huis dat hij met haar deelt zijn thuis, waarmee hij Engeland als zijn thuis verwerpt. Niet dat Mariamo zijn minnares is is zo bedreigend, maar wel de status die hij haar verleent. En Berkeley is zich daarvan bewust, want als Denys hem verbijsterd vraagt: 'Waar... waarom heb je me dat niet verteld?', antwoordt Berkeley: 'Ik had het gevoel dat ik je daarvoor niet goed genoeg kende, waarschijnlijk.' Een antwoord dat in het licht van zeker tien jaar vriendschap en partnerschap in zaken, wel iets duidelijk maakt over de mate waarin de relatie inbreuk maakt op de conventies, alsof het stotteren van de altijd zelfverzekerde Denys Finch Hatton dat nog niet afdoende bewezen had.

Maar voor Karen gaat de schok gepaard met fascinatie. Als zij op Berkeley's begrafenis een blik wisselt met Mariamo, die buiten de begraafplaats toekijkt, lijkt die blik bedoeld om enig contact tot stand te brengen en begrip te uiten voor de pijn van de vrouw die vanwege de strikte rassensegregatie niet bij de begrafenis mag zijn van de man met wie ze jarenlang heeft samengeleefd en die ze tot zijn dood toe heeft verzorgd. Maar tegelijkertijd spreekt Karens blik van een intense nieuwsgierigheid en een fascinatie met het idee van een intieme en seksuele relatie tussen Somali en Europeanen, tussen zwart en wit. Berkeley's relatie met Mariamo creëert niet alleen een klein schandaal, maar schept ook mogelijkheden. Toch liggen die mogelijkheden buiten Karens bereik.

Zoals ik al opmerkte: hoezeer het ook mogelijk is om Farahs relatie met Karen als een liefdesrelatie te interpreteren, de film wijst een ander

als de Enige Echte Grote en Ware Liefde aan. Als de oude Karen bij de introductie van de film mijmert over een 'hij' van wie ze heeft gehouden en die op haar wachtte in Afrika, dan is dat niet Farah Aden, maar Denys Finch Hatton. Wat kenmerkt nu precies de relatie tussen Karen en Denys, wat maakt die anders dan alle andere?

Vanaf het begin is het steeds Denys die uitspraken over Karen en haar gedrag doet. Hij maakt haar belachelijk, daagt haar uit, moedigt haar aan; hij kritiseert haar instelling of haar plannen; hij interpreteert haar gedrag voor haar en verwerpt zelfs haar eigen interpretaties; hij legt haar van alles uit, maar weigert vragen te beantwoorden als het gaat om haar onzekerheid omtrent hun relatie en zo nu en dan geeft hij haar opdrachten en dan weer kostbare cadeaus. Ondanks al Karens initiatief en avontuurlijkheid (waaraan ze Denys' liefde te danken heeft), is ze binnen hun relatie opmerkelijk passief. Hij vraagt haar na Brors vertrek mee te gaan op safari en zij zegt: 'Als je ook maar iets om me geeft, vraag me dan niet dit te doen.' Waarop hij alleen maar zegt: 'Waarom ga je je spullen niet pakken', en het volgende moment zitten ze in de auto. Hij vertelt haar waarom ze het schooltje heeft opgezet. Als het laat wordt stuurt hij haar naar bed, om haar de volgende morgen te wekken op het door hem geko-

zen tijdstip. In de enige scène waarin we ze samen in bed zien liggen, zegt hij: 'Lig stil.' (Pauze) Zij: 'Maar ik wil niet stilliggen.' (Pauze) Hij: 'Lig stil.' Het is alleen als ze ruzie maken over de basis van hun relatie — of hij nu wel of niet het recht heeft om te komen en te gaan zoals hèm goeddunkt, of zij nu wel of niet het recht heeft om eisen aan hem te stellen — dan alleen staan ze beiden stevig op hun eigen standpunt en hebben ze allebei evenveel te zeggen. Ik wil niet suggereren dat hun verhouding enkel door dominantie en onderschikking getekend is. Denys laat tegenover derden duidelijk merken dat hij Karen als een zelfstandige volwassene ziet, wat noch Bror noch Berkeley deden. De eerste keer dat ik de film zag vond ik het leukste moment van de film al dat waarop Bror, nog steeds haar wettige echtgenoot al wonen ze gescheiden, langs komt om geld te lenen. Hij treft Karen en Denys samen aan het ontbijt en zodra Karen het toneel verlaten heeft, zegt hij: 'Je hād het kunnen vragen, Denys.' Zonder een moment van aarzeling zegt Denys: 'Dat heb ik gedaan. Ze heeft ja gezegd.' Maar ondanks dit soort momenten, geldt binnen hun relatie toch vooral zijn woord. En als een dergelijke relatie gekenmerkt wordt als de enige echte, hoe incompleet ook, dan kan de relatie tussen Farah en Karen dat dus nooit zijn.

De Ware Liefde wordt gekenmerkt door het feit dat De Man De Vrouw kan definiëren, domineren, en in geen geval is Zij in staat om Hem te domineren. De enige macht die Zij over Hem heeft is de macht die gebaseerd is op zijn liefde voor haar. En die macht zet ze op het spel, iedere keer dat ze probeert om hem aan zich te binden. Over Farah heeft Karen wèl macht die onafhankelijk is van de liefde. Zij kan hem zonder veel moeite of risico's op een afstand houden als haar dat beter uitkomt (Denys en Farah zijn nooit samen in beeld). Zij kan hem commanderen en negeren. Er is geen enkele grond waarop hij iets kan afdwingen, hij is niet in de positie om haar te domineren. En dat komt niet alleen doordat zij de meesteres en hij de dienaar is. De oorzaak van de onmogelijkheid van Ware Liefde tussen Karen en Farah ligt in de combinatie van het sekseverschil en het rassenverschil. Was Farah niet een zwarte dienaar geweest, dan had hij misschien nog aan de totale onderschikking kunnen ontsnappen. Zijn onderschikking betekent het verbod op en de onmogelijkheid van de Liefde. Het is voor Karen te enen male onmogelijk om een Ware Liefde te beleven met iemand die zij kan domineren. Hoe en op welk vlak de mannelijke dominantie zich uit, doet er niet zo veel toe, maar de vrouw moet, volgens de Hollywoodconventies, tegen haar liefdesobject kunnen opzien: Hij moet Haar kunnen definiëren. Zo wordt in een dubbele bewe-

ging Farah tot Karens minnaar gemaakt, terwijl de conventies het onbestaanbaar verklaren dat zij ook zijn minnares zou kunnen zijn.

Conclusies

In dit artikel heb ik willen aantonen waarom een analyse van *OUT OF AFRICA* op basis van stereotiepe beelden van Afrikanen te oppervlakkig en daarom weinig bevredigend is. Zo'n analyse kan de aantrekkingskracht van de film niet verklaren. Farah is een van de Afrikaanse personages die beslist niet alleen versimpeld en karakterloos zijn verbeeld. Integendeel, zijn rol is tamelijk complex. Maar die complexiteit is nog geen garantie voor een uitweg uit de dilemma's die een film over het tijdperk van het kolonialisme in Afrika met zich meebrengt. De dubbele beweging die aan het eind van de vorige paragraaf beschreven is, lijkt misschien een onnodig ingewikkelde manoeuvre, maar dient wel een bepaald doel. Het resultaat ervan is dat de Liefde tot motivatie van al Farahs daden geworden is, waardoor de Onderschikking ver-ont-schuldigd wordt en tot Toewijding verklaard. Pollock romantiseert inderdaad de koloniale verhoudingen, en wel letterlijk. Wrang genoeg blijft de Liefde eenzijdig. Karen mag wel van Afrika houden, maar alleen in abstracto.

Toch is het niet alleen een doorzichtige truc waarmee Hollywood het kolonialisme elegant door de strot van het publiek duwt. Het boeiende van de film zit juist in de complexiteit, in de vele lagen en de dubbele boodschappen die de combinatie van licht progressieve en reactionaire beelden en verbeeldingen mogelijk maakt. En dat geldt zowel voor de man-vrouw-verhoudingen als voor de zwart-wit-verhoudingen. Ik zou met Kahiga willen zeggen: '... ze verlenen waardigheid aan een film, die dat niet verdient — maar dat is natuurlijk Hollywood op zijn allerbest. Ze kunnen zelfs de ergste gruwelgeschiedenissen van mensen veranderen in het meest romantische drama aller tijden.'

Ingrid Baart

Kritiek op de dokter

Feminisme en de relatie vrouwen-geneeskunde*

Feministen oefenen van oudsher kritiek uit op de geneeskunde. De laatste jaren wil die kritiek nogal eens tegenstrijdige vormen aannemen; eenzelfde gezondheidsprobleem kan verschillend geanalyseerd worden en tot verschillende politieke posities aanleiding geven. Zo kan het gebeuren dat de een het recht eist op medische behandeling, waar de ander behandeling afwijst.¹ Deze verwarring vraagt erom de begrippen waarmee de vrouwenbeweging de geneeskunde kritiseert onder de loep te nemen. Zij gebruikt voor haar kritiek twee uitgangspunten: het 'serieus genomen willen worden' door geneeskundigen en de onaanvaardbaarheid van de 'medicalisering van het vrouwelijk lichaam'. De roep om serieus genomen te worden heeft de vrouwenbeweging gemeen met patiëntenbewegingen. Van medicalisering spraken als eersten de medisch sociologen in het begin van de jaren zeventig. Het denken in termen van 'serieus nemen' en 'medicaliseren' wordt in dit artikel onderzocht aan de hand van consequenties voor de benadering van een 'lichaamsprobleem' van vrouwen: de premenstruele ervaringen. Bovendien wordt een derde denkwijze onderzocht: die van het constructivisme zoals dat in de medische sociologie de laatste jaren meer en meer als uitgangspunt dient. Door dit artikel mag duidelijker worden wat de bijdragen van een dergelijk constructivisme aan een feministische kritiek zouden kunnen zijn.

* Met dank aan: Els Bransen, Robert Maier en Annemarie Mol.

1. Dergelijke tegenstellingen doen zich voor waar het gaat om een positiebepaling ten aanzien van de hormonale syndromen en de nieuwe reproductieve technieken. Zie bijvoorbeeld: W.F.M. de Haes, A. de Jong, W.I. van der Meijden (red.), *Van ziektebehandeling naar vrouwenhulpverlening*. Assen/Maastricht (Van Gorcum) 1986; Anja Hiddinga, 'Feministen in het debat over voortplantingstechnologie', in: Joke 't Hart e.a. (red.), *Een barst in het bolwerk*. Amsterdam (SUA) 1986.

Dokter, luister nou naar mij ...

Vrouwen, zo weten dokters, zijn vage klagers. Hun klachten zitten meer in hun hoofd dan in hun lijf. Dokters, zo weten vrouwen, komen menigmaal met misplaatste interpretaties over de psychische aard en oorsprong van klachten. Bovendien weten zij van veel vrouwenkwalen niets af. En het beeld van de vrouw als moeder en seksueel ondergeschikte is overheersend.

Vrouwen willen nu 'eindelijk serieus genomen worden' door de geneeskunde. Ze eisen dat zij als personen met sociale rechten en als leden van een bijzondere sociale groep, een plek toebedeeld krijgen in de geneeskundige zorg. Ze eisen dat er voor hun specifieke problemen binnen de geneeskundige voorzieningen oplossingen aangedragen worden, volgens de criteria van rationaliteit, objectiviteit en zorgzaamheid die de geneeskunde beweert algemeen toe te passen.

Vrouwen willen benaderd worden als een moderne, mondige patiënt; als iemand die iets kan zeggen over zichzelf en die kan onderhandelen over hetgeen een arts beweert. De essentie van geneeskundige theorieën over vrouwen was juist dat een vrouw *niet* over zichzelf kon spreken, dat een dokter beter dan zij kon zien hoe haar lichaam over haarzelf sprak. Hoe zou een dokter dan met een vrouw kunnen onderhandelen? Met de eis om 'serieus genomen te worden' lijken vrouwen een inhaalmanoeuvre te plegen op het vlak van het moderne patiënt-zijn. En in die zin is er zeker in de benadering van vrouwen door de geneeskunde het een en ander veranderd.²

Premenstruum I

Vrouwen die zonder gezeur door de dokter van premenstruele klachten afgeholpen willen worden, eisen in feite het recht op om met een levensprobleem opgenomen te worden in het medisch model. Noch de eenduidigheid van het levensprobleem als lichamelijk probleem, noch het medisch model worden op enigerlei wijze ter discussie gesteld. Integendeel zij worden juist met verve geponeerd. Zo'n opstelling volgt onvermijdelijk

2. De vraag is of men van *verbetering* kan spreken; zelfs daar waar beleden wordt vrouwen als mondige patiënten te beschouwen, blijkt men hen — op een nieuwe manier — nog steeds niet te horen. Zie Kathy Davis, 'Ik zal U even in Uw jas helpen', in: *Lover* 1986, nr. 2, pp. 80-87.

uit een positie waarin men de sociale rechten van een persoon vooropstelt om daarmee oplossingen voor levensproblemen af te dwingen van de *geneeskunde*. Er zit bijna niets anders op dan zichzelf ziek te verklaren, het liefst vanuit een biologisch proces, want daar weet de geneeskunde weg mee.

De premenstruele klachten zijn in dit perspectief een typisch voorbeeld van vrouwenklachten die de geneeskunde heeft laten liggen of ten onrechte als neurotisch heeft bestempeld. Wat zou zij moeten doen om haar leven te beteren? Het antwoord luidt: goed naar vrouwen luisteren, de oorzaken van klachten onderkennen en een adequate methode ontwikkelen voor de behandeling ervan.

Wetenschappelijk onderzoek dat uitzicht leek te bieden op eenvoudige behandelwijzen trok al gauw de aandacht van vrouwengroepen die daarmee hun eisen aan dokters kracht gingen bijzetten. De media spelen een grote rol in de informatie-overdracht. Medisch specialisten die aan de weg timmeren krijgen de kans om hun verhaal te doen in damesbladen of populair wetenschappelijke literatuur. Ze doen dat niet als autoritaire betweters maar in een modern jasje dat de snit heeft van de vrouwenbeweging. Ze leggen uit dat de klacht zo vaak 'niet serieus genomen wordt' en dat men met preparaat X zulke goede resultaten bereikt.³

De Engelse arts Katharina Dalton draagt voor de premenstruele klachten de wetenschappelijke theorie aan. Het premenstrueel syndroom, zoals zij deze klachten noemt, is een echte ziekte en wordt veroorzaakt door een deficiëntie van het hormoon progesteron in de tweede fase van de menstruatiecyclus. De toediening van progesteron in deze fase zou dan ook veel leed uit de wereld kunnen helpen. In de medische wereld onderschrijven maar weinigen haar theorie. Ander onderzoek naar premenstruele klachten leert dat men die gerust kan betwijfelen.⁴ Vrouwen die Dalton inzetten in hun strijd om 'serieus genomen te worden', laten zich daardoor echter niet uit het veld slaan. Zij wijzen op de echtheid van hun klachten, op het falen van psychologische benaderingen en op het feit dat preparaat X bij veel vrouwen gewoon helpt.

Ieder 'serieus' kritisch perspectief op levensproblemen van mensen dient zich te bezinnen op hun maatschappelijke inbedding en op het hoe

3. Zie E. Loendersloot, 'Postnatale depressie (PND) en premenstrueel syndroom (PMS) = ziekten of modeaandoeningen?' in: W.F.M. de Haes e.a. (red.), a.w.

4. Zie Els Bransen, 'Het premenstruele syndroom', in: Ingrid Baart en Marleen Baerveldt (red.), *Dokters aan vrouwen*. Amsterdam (SUA) 1986; Erna Kas, Marja Kuipers, 'Het premenstruele syndroom', in: J. 't Hart e.a. (red.), a.w.

en waarom van de technische en institutionele middelen die gebruikt worden om die problemen op te lossen. Als kritisch perspectief kan men het 'serieus genomen willen worden' dan ook alleen aanmerken in zoverre het de benadering van vrouwen als onmondige patiënten aan de kaak stelt.

Dokter, blijf van mijn lijf af ...

Het medisch model en de eenduidigheid van klachten worden in het medicaliseringsperspectief wél ter discussie gesteld. Wat moeten we eigenlijk verstaan onder 'medicalisering' en hoe heeft de vrouwenbeweging dat ingevuld? De medisch sociologen die er over reppen, richtten hun aandacht in de jaren zeventig in eerste instantie op het functioneren van geneeskundigen als machtige professionele groep.⁵ Machtig, omdat zij de bevoegdheid had om via medische interventies alle mogelijke menselijke problemen als ziekte te etiketteren en te reguleren: van arbeidsconflicten en drugsverslaving tot het ouder worden. Fahrenfort en Klinkert komen in 1978 tot de volgende definitie: 'Medicalisering is het proces waarbij steeds meer verschijnselen in het menselijk bestaan onder de oordeelsbevoegdheid van de medische professie worden gebracht.'⁶ De dokters verschenen in deze opvattingen als statusbegerige en op macht beluste regelaars.

Geleidelijk aan veranderde de definitie van medicalisering. In 1982 zegt Klinkert: 'Duidelijk werd dat medicalisering niet het simpele gevolg was van een greep naar de maatschappelijke macht van de medische professie, maar een geleidelijke ontwikkeling waarin de behoeften van een depolitiserende en individualiserende samenleving aansloten bij die van een status-begerige medische beroepsgroep.'⁷ In deze opvatting staat voorop dat medicalisering een vorm van sociale controle behelst. Artsen spelen daarbij een rol, maar zij niet alleen. Het begrip proto-professionalisering, dat door verzorgings sociologen in Amsterdam werd ontwikkeld, geeft aan dat ook gewone mensen, 'leken', meedoen.⁸ Ze leren om hun eigen erva-

5. Het begrip medicalisering werd in Nederland geïntroduceerd door Zola: I.K. Zola, *De medische macht*. Meppel (Boom) 1973.

6. J. Klinkert, 'Demedicalisering — een betere hulpverlening?', in: J. Hollenbeek Brouwer, J. Knottnerus (red.), *Vertrekpunten in de gezondheidszorg*. Amsterdam (VU Uitgeverij) 1982, pp. 107.

7. J. Klinkert, in: *Medikalisering. De gezondheidszorg als placebo*. Nijmegen (Medische Faculteitsvereniging) 1982, pp. 55.

8. Ch. Brinkgreve (red.), *De opkomst van het psychotherapeutisch bedrijf*. Utrecht/ Antwerpen (Spectrum) 1979.

ringen en problemen te begrijpen en verwoorden in professionele termen, zodat zij daardoor min of meer naadloos in het medisch regime gaan passen.

Van de diverse theoretici die het begrip 'medicalisering' inhoud gaven, is Ivan Illich wel de bekendste. Hij fulmineert tegen de macht van de medische mafia en tegen de kapitalistische technologie-ontwikkeling. Maar vooral spreekt hij over de mogelijkheden van mensen om zich in hun leefwijze hiervan los te maken.⁹ Een manier van denken die het voor gezondheidsbewegingen mogelijk maakte direct tot politiek handelen over te gaan. Menig dokter kreeg de wind van voren en menig patiënt werd er beter van wanneer hij zich met zijn eigen behandeling ging bemoeien of een probleem zonder dokter oploste.

Feministische critici hebben 'medicalisering' een eigen inhoud gegeven. De kern van die kritiek is op de eerste plaats dat vrouwen iets is ontnomen door de geneeskunde en wel eigen kennis over het eigen vrouwenlichaam. Vervolgens wordt gesteld dat de deskundigen, als mannen, de macht over vrouwenlevens in handen namen dan wel kregen, en foute kennis ontwikkelden. Verder wordt er gewezen op het effect van sociale controle dat aan de bemoeienis van de geneeskunde met vrouwen kleeft; ze helpt om vrouwen op de hen toegewezen maatschappelijke plaats te houden.¹⁰

Het medicaliseringsperspectief richt zich blijkbaar op een viertal punten: de mens, de sociale controle, de deskundige en de medische kennis. Laten we deze punten aan de hand van het premenstruum wat meer uitdiepen.

Premenstruum II

De mens

Het medicaliseringsperspectief kijkt niet op de eerste plaats naar klachten van vrouwen, maar naar de medische diagnose 'premenstrueel syndroom'. De ziekte waarnaar de klachten zouden verwijzen is een suspect fenomeen. Waarom wordt het etiket 'ziek' geplakt op de premenstruele ervaringen van vrouwen, zo vraagt men zich af? Het antwoord luidt: met de diagnose 'premenstrueel syndroom' zet de geneeskunde haar traditie

9. Ivan Illich, *Medical nemesis. The expropriation of health*. 1975.

10. Zie hiervoor: Barbara Ehrenreich, Deirdre English, *Voor haar eigen bestwil*. Amsterdam 1979.

voort en noemt ze het vrouwelijk lichaam vanwege haar reproductieve mogelijkheden 'ziek'. Door de premenstruele ervaringen tot een ziekte te benoemen wordt een normaal lichaamsproces gemedicaliseerd. Premenstruele ervaringen horen bij het leven zoals koude voeten en hongergevoelens. Iedere vrouw heeft ze wel eens, meer of minder en op haar eigen manier.

Er wordt gewezen op het universele, natuurlijke en inherent 'goede' van fysiologische lichaamsprocessen, in dit geval de cyclisch functionerende geslachtshormonen. Niet de lichamen van vrouwen creëren de problemen, maar de geneeskunde. De lichamen zijn best in staat zichzelf te redden. En als er al problemen ontstaan, bijvoorbeeld doordat vrouwen met hun menstruatie in een taboesfeer moeten leven, dan helpen die elkaar wel, op voet van gelijkheid en zonder medische normering; het betreft dan immers geen medisch maar een cultureel of maatschappelijk probleem.

Benadrukte men in het 'serieus genomen willen worden' vooral de persoon met sociale rechten en daaruit voortvloeiend het medisch gedefinieerde lichaam, in het medicaliseringsperspectief vinden we een mens met een wezenlijk fundament. Een fundament dat zetelt in een universeel biologisch lichaam en dat een aantal authentieke vermogens en behoeften bezit. Aan het lichaam en de behoeften wordt per definitie een ethisch goede waarde toegekend evenals een inherent vermogen tot (zelf)redzaamheid. Het wezen van de mens blijkt vijanden te hebben; vooral de maatschappelijke machtsverhoudingen en de geneeskunde worden genoemd. Van de machtsverhoudingen kunnen mensen ziek worden (hun ziek-zijn), maar dat is als het ware een natuurlijke, logische en nog 'goede' reactie, in overeenstemming met authentieke behoeften.¹¹

Echt mis gaat het als de geneeskunde er aan te pas komt. Zij legt met haar interpretaties een stramien over het wezen van de mens heen. De mens en zijn ziek-zijn worden er tot medisch gedefinieerde ziektes gemaakt. Behoeften en vermogen worden vervormd en er blijft een gemedicaliseerd subject over. Het stramien van technische neutraliteit reïficeert en individualiseert de problemen van mensen, het maakt ze tot 'dingen op zich' ontdaan van hun historische en sociale betekenis.

11. Het lijkt erop alsof men zich met deze denkwijze het 'recht op ziekte' heeft verschaft. Voor de negentiende- en begin twintigste-eeuwse geneeskunde had ziekte vaak de connotatie van degeneratie, een teken van zwakheid. Hier gaat het om een 'goede' reactie en daarom eigenlijk om een sterkte. Zeker daar waar men ziekte als verzet tegen machtsverhoudingen opvat.

De fundamentele mens is in de meeste medicaliseringskritieken slechts vaag op de achtergrond aanwezig. Als theoretisch concept wordt deze 'mens' zelden tot probleem gemaakt. Het is opmerkelijk dat de geneeskunde en haar meest fervente critici in hun denken een gemeenschappelijk vertrekpunt delen: het idee van het lichaam als biologische essentie waarin gezondheid en ziek-zijn of ziekte verankerd zijn. Voor de geneeskundigen valt de medische wetenschap samen met de mens; in ieder geval met het biologisch lichaam ervan. Voor de critici bestaat er juist een tegenstelling tussen de natuur van de mens en de medische wetenschap. De normale biologische menstruatie aan de ene kant (en de behoefte om die 'gewoon' te leven) en het premenstrueel syndroom aan de andere kant. De geneeskunde kent de mens niet echt. Om de mens ècht te kennen zal men deze zelf moeten laten spreken...

De sociale controle

De geneeskunde legt volgens de critici haar stramien over de mens heen, met als doel sociale controle. Wanneer de geneeskunde een proces als ziekte benoemt, maakt ze dat proces (en de sociale factoren waardoor het is opgeroepen) technisch en maatschappelijk hanteerbaar en doet ze mee aan de uitoefening van sociale controle over mensen. In het geval van het premenstrueel syndroom wijst men erop dat vrouwen met deze diagnose tot 'zwakkere wezens' worden bestempeld. Dat zou er onder andere toe bijdragen dat zij op de hen toegewezen maatschappelijke plaats van verzorgster van man en kinderen gehouden kunnen worden. De geneeskunde wordt opgevoerd als complice van de maatschappij: ze zou met haar handelingen het belang van de gevestigde orde dienen, bijna zoals een politieagent de belangen van een gemeentebestuur. Soms wordt ze dan ook niet als complice van de sterke opgevoerd maar als de sterke zelf.

Het aanbrengen van een splitsing tussen maatschappij en geneeskunde levert problemen op. Waar begint de een en waar de ander; zijn de praktijken van de geneeskunde altijd en onherroepelijk te herleiden tot de maatschappij? En behelzen zij altijd een vorm van sociale controle, of in sommige gevallen niet? Bijna iedereen ondervindt wel dat de geneeskunde behulpzaam en rationeel te werk gaat. Kan de geneeskunde *in principe* dan toch bogen op een positie waarin ze niet door de macht geperverteerd is en waarin ze geen sociale controle uitoefent? De sociale controle die de geneeskunde uitoefent wordt afgeleid uit een *vooraf* gegeven theorie over maatschappelijke machtsverhoudingen. De machtsverhoudingen worden getheoretiseerd als klasse- en/of sekseconflicten, waartoe alle andere con-

flicten te herleiden zijn en waaraan iedere macht gehoorzaamt, dus ook de medische.

Een dergelijke conceptie van machtsverhoudingen heeft de laatste jaren veel, zo niet alle, zeggingskracht verloren.¹² Het zou een onjuiste voorstelling van zaken zijn om te doen alsof de discussies hierover aan de medicaliseringstheoretici voorbij zijn gegaan (ik heb gechargeerd teneinde het conceptuele probleem te verduidelijken). Men concentreert zich niet meer op medicalisering als groot maatschappelijk verschijnsel maar op details van het medicaliseringsproces, zoals bijvoorbeeld de arts-patiënt relatie.¹³ De afstanden tussen lichamen, machtsverhoudingen en ziekten, worden in het denken echter niet overbrugd.

Ook de feministische medicaliseringskritiek kampt met dit probleem. Als we bij het voorbeeld van het premenstruum blijven, ligt daar om te beginnen de onbeantwoorde vraag waarom de ene vrouw van 'haar situatie' premenstruele klachten krijgt, de andere hoofdpijn en de volgende een hartkwaal. Er bestaat een tendens om de relatie tussen machtsverhoudingen en het specifieke ziek-zijn te verklaren met behulp van psychologische theorieën. Er ontstaan echter nogal wat problemen als men de psychologie benoemt tot de uiteindelijke bepalende factor van lichamelijke processen. Een van de grootste is dat psychologische theorieën meestal te algemeen zijn om de specificiteit van het ziek-zijn te kunnen verklaren en dus de afstand nog steeds niet kunnen overbruggen.¹⁴ Het is dan ook niet verwonderlijk dat de geneeskunde nog altijd de sterkste troeven in handen lijkt te hebben om het ziek-zijn te kunnen preciseren. Zij wijst het wel heel precies aan, in het lichaam, als ziekte. En soms lijkt het erop alsof de geneeskunde weer terrein wint op de medicaliseringskritiek. De ervaring van tien jaar zelfhulpgroepen heeft immers geleerd dat veranderingen in het leven van vrouwen en inzicht in de maatschappelijke samenhangen

12. Zie voor een eigentijdse discussie over macht en feminisme bijvoorbeeld die tussen Mieke Aerts en Aafke Komter: M. Aerts, 'Bijzondere openbaarheid: de macht van het feminisme', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 28, 1986, jrg. 7, nr. 4, pp. 545-558; A. Komter, 'Bespiegelingen van een ongelovige', in: idem, pp. 559-563.

13. Klinkert ziet de medicalisering tenslotte als een resultante van medische professionalisering en maatschappelijke protoprofessionalisering, die vanuit de sector professionalisering onderzocht dient te worden. Over het 'hoe' bekend hij (althans in 1982, zie noot 6) slechts in het vage te kunnen blijven. Zie voor een eigentijdse medicaliseringsaanpak: Mary Fahrenfort, *Een doktersroman. Een verkenning van de ervaringswereld van arts en patiënt op een polikliniek interne geneeskunde*. Amsterdam (VU Uitgeverij) 1985.

14. Zie vooral: Sylvia Lammers, 'Het zit dieper. Vrouwenstudies en de theorie van Nancy Chodorow', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 22, 1985, jrg. 6, nr. 2, pp. 173-186, en Ingrid Baart, '...of is het dan misschien psychisch?', in: I. Baart en M. Baerveldt (red.), a.w.

niet altijd een adequaat medicijn vormen tegen ziek-zijn. Waar eens gedacht werd dat de tranquilizer, hèt symbool van sociale controle over vrouwen, afgeschaft kon worden, wordt deze nu weer – naast de therapieën en zelfhulpgroepen, dat wel – uit de kast gehaald, schoorvoetend en zonder er veel over te zeggen. Want hoe zit het dan met de mens? Met het natuurlijke ‘goede’ lichaam en de (zelf)redzaamheid? Met de essentie van het politieke handelen? Wat is dan nog een juist praktisch politiek antwoord?¹⁵

De deskundige

Het is de deskundige die het ziek-zijn van de mens benoemt als ziekte, die vervolgens die mens het medisch kanaal insluit en die daarmee besluit wat een mens wel en niet mag doen. Hij is bovendien meestal man. De sociale controleur bij uitstek. In de deskundige vond de leek zijn/haar tegenstander. Voor veel medicaliseringscritici werd hij hèt symbool van de medische macht. Menige deskundige heeft gepoogd hier onderuit te komen door het tegendeel te praktizeren, door te de-medicaliseren en zelfs te politiseren. Om dan vervolgens te constateren dat menig patiënt behoorlijk geprotoprofessionaliseerd was en de spiegel van zijn/haar ziekmakende situatie niet als behandeling accepteerde. Zo ontstond de paradoxale situatie van de ‘goede’ deskundige die de ‘slechte’ leek ging behandelen.

De vrouwenbeweging stelde zich in eerste instantie uiterst kritisch op tegenover welke deskundige dan ook. Zelfhulp stond voorop. Tegenwoordig wijst de vrouwenbeweging op deskundigheid die vanuit zelfhulp of vanuit het feminisme ontwikkeld is. Zo heeft ook zij haar ‘goede’ deskundigen, aan wie in het voorbeeld van het premenstruum, door sommige leken om een behandeling volgens het medisch model gevraagd wordt. Om deze tegenstelling te kunnen begrijpen zouden een aantal aspecten van zowel de ‘feministische deskundige’ als de ‘vrouwelijke patiënt’ bediscussieerd moeten worden. Tot nu toe is dat nauwelijke gebeurd. Neem de tegenmacht van de ‘goede’ deskundige. Wat voor macht zou dit zijn? Kan deze zich dan wel onttrekken aan de centrale bepalende macht of de misschien meer lokale macht van de geneeskunde? Ook het probleem van de protoprofessionalisering van vrouwelijke patiënten heeft weinig aan-

15. Zie voor een discussie over de politiek van patiëntenbewegingen: Fred Mutsaers, ‘Het verzetspotentieel van de patiëntenbeweging. Gesprek met Erik Heydelberg en Jozef Keulartz’, in: *Tijdschrift voor Gezondheid en Politiek*, 1986, nr. 2, pp. 10 e.v.; Ellen 't Hoen en Hetty Zalmstra, ‘Het verzetspotentieel van de vrouwengezondheidsbeweging’, in: idem, 1986, nr. 3, pp. 50.

dacht gekregen. Waarschijnlijk omdat dat in strijd is met het perspectief van het 'serieus genomen willen worden'.

De kennis

Aangezien medicaliseringscritici evenals geneeskundigen een essentieel biologisch lichaam (al dan niet expliciet) als deel van hun denken hantieren, is hetgeen de geneeskunde zegt over dat lichaam weinig geproblematiseerd. Men wijst erop dat de medische kennis als kennis over de mens te beperkt en soms fout is. De medische kennis wordt voornamelijk beschouwd als een instrument van sociale controle. Als de geneeskunde maar de halve waarheid vertelt, dan vertelt ze dus nog wel een beetje de waarheid. 'Natuurlijk', zo wordt in ons voorbeeld gesteld, 'is er in het premenstruum sprake van een verandering van hormoonspiegels. En deze kunnen vast en zeker een rol spelen bij premenstruele klachten. En misschien bij sommige vrouwen wel zo erg dat voor hèn hormonale behandeling noodzakelijk is. Maar het premenstruum op zich moet men niet als ziekte beschouwen en voor begrip van de klachten is de politiek nodig of de psychologie.'

Wanneer de feministische medicaliseringskritiek de *inhoud* van de medische kennis over premenstruele ervaringen maar gedeeltelijk problematiseert – en niet ingaat op hetgeen die kennis over het lichaam zegt – houdt zij de deur voor de geneeskunde op een kier. In het geval van het premenstrueel syndroom liggen de zaken gunstig voor de medicaliseringskritiek. De medische kennis hierover is gemakkelijk te kritiseren. De geneeskunde is immers al jaren tegenstrijdig over de etiologie en de lichamelijke oorzaak van het premenstrueel syndroom. Er is geen basis voor het syndroom als ziekte. Op het moment dat de geneeskunde deze lijkt te vinden, gaat voor haar echter de deur naar de premenstruele ervaringen wijd open.

Bent U de dokter, wat zult u er van maken ...

Het perspectief van het constructivisme in de medische sociologie is niet in een oogopslag te overzien. Maar evenals bij de medicalisering vinden we ook hier in het denken uitgangspunten die de verschillende onderzoeken en geschriften een samenhang verlenen.¹⁶ Het constructivisme, de term

16. Zie bijvoorbeeld publikaties in *Culture, Medicine & Psychiatry*, in *Sociology of Health and Illness* en in *Social Science and Medicine*.

zegt het al, beschouwt de medische praktijk – en vooral de *inhoud* van de medische kennis – als een constructie. Men maakt hier geen onderscheid tussen de geneeskunde aan de ene kant en de sociale verhoudingen aan de andere kant. Voor het constructivisme *zijn* de medische praktijk en de medische wetenschap sociale verhoudingen. De activiteiten van de geneeskunde worden dan ook niet afgeleid van klasse- of sekseverhoudingen. De geneeskunde geeft deze op haar eigen wijze mede vorm. Weer anders dan bijvoorbeeld het recht en de reclame dat doen. De wijze waarop de geneeskunde de ziekten van de mens kent, is een sociale (machts)relatie, evenals de wijze waarop zij de mens geneest.

Het constructivisme in de medische sociologie heeft haar wortels in een aantal belangrijke intellectuele ontwikkelingen van de laatste decennia. Het traditionele beeld van kennisverwerving als intern, rechtlijnig en continu historisch proces, los van externe sociale verhoudingen, heeft sinds Kuhn haar geloofwaardigheid verloren. Kennisinhouden worden, zo weet men nu, opgebouwd in een pluriform en dynamisch proces. Wat tenslotte als 'feit' en als 'waarheid' aanvaard zal zijn, wordt in het proces van kennisverwerving door veel verschillende factoren beïnvloed.¹⁷ De theorieën en concepten van wetenschap zijn dan ook altijd constructen, die de werkelijkheid door haar te kennen (mede) construeren. In deze visie doet de wetenschap dus geen ontdekkingen, zij legt geen menselijke natuur bloot, maar zij is uitvinder van die natuur en van de biologie. Zij is het die 'de mens' en zijn/haar 'ziekten' mede maakt.

Het werk van Foucault heeft het denken over de verhouding tussen het 'weten' en de 'macht', diepgaand beïnvloed. Foucault hield zich niet bezig met de inhoud van wetenschappen, maar met de wetmatigheid van hetgeen gezegd kon worden: dat wat mogelijk maakte dat *dit* gezegd werd en niet iets anders. Macht speelt daarbij een rol, maar niet als een centralistische macht vanwaaruit al het andere gestuurd en geregeld wordt. Foucault vat macht op als op elkaar werkende 'beïnvloedingskrachten' die op sommige plaatsen als 'macht' zichtbaar worden. Zoals er op vele plaatsen elektrische ladingen werkzaam zijn, op elkaar inwerken en op sommige plaatsen zichtbaar worden; als een vonk, een onweer of een lamp die gaat branden. De vraag wordt dan: waar zijn welke invloeden op elkaar werkzaam? En in welke relatie staat 'macht' tot specifieke vormen van 'weten'? Weten en macht staan in relatie tot elkaar, maar ze zijn niet tot elkaar te

17. Zie bijvoorbeeld: Saskia Everts, Ellen van Oost, 'Is het elektron mannelijk? Een feministische verkenning van de woelige wateren der natuurwetenschappen', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 23, 1985, jrg. 6, nr. 3, pp. 297-313.

herleiden. Hun samenspel construeert op een bepaald gebied een vertoog, bijvoorbeeld het medische vertoog. Alle uitspraken op dit gebied, die op verschillende niveaus gedaan kunnen worden (wetenschappelijke of die van patiëntenverenigingen), voltrekken zich binnen dit vertoog, binnen de wetmatigheid van het gezegde. In zijn studies over de geneeskunde, de waanzin, bestraffingstechnieken en seksualiteit laat Foucault zien op welke wijze 'macht' en 'weten' een betreffend vertoog hebben geconstrueerd.

Deze studies zijn aan de critici van de gezondheidszorg niet voorbij gegaan. Aan de ene kant uit men waardering voor de beschrijving van de mogelijkhedenvoorwaarden van de vertogen. Aan de andere kant heeft men grote problemen met de concepten die Foucault in zijn analyses gebruikt.¹⁸ Als macht overal kan zitten en er altijd is, waar moet ze dan bevochten worden? Zit alles en iedereen altijd en overal gevangen in een systeem van waarheid en macht? Kan er daarbuiten niets Echts gezegd worden? Het moeilijkst te verteren is voor velen het ontbreken van een handelend subject en het begrip van het subject als een snijpunt van vertogen. De dagelijkse opvattingen die personen over zichzelf en hun omgeving hebben lijken niet aan te sluiten bij een procesbeschrijving van waarheid en macht als produkt van historische complexen, waarbij iedere oorspronkelijke of goede waarheid en macht wordt afgewezen. Het medicaliserings-perspectief lijkt wat dat betreft snel een voorsprong te kunnen nemen op dit constructivisme.

In het volgende worden de vier punten, gehanteerd in het bespreken van de betekenis van het medicaliserings-perspectief voor het premenstruum, nogmaals ter hand genomen om te zien wat dat oplevert vanuit een constructivistisch perspectief zoals dat in de medische sociologie wordt gehanteerd. Daarbij moet niet vergeten worden dat er verschillen bestaan in de manier waarop medisch sociologische constructivisten hun intellectuele 'wortels' toepassen, hetgeen dan ook in de beschrijving van de vier punten tot uiting zal komen.

18. Zie bijvoorbeeld: D. Willems, 'Magister Foucault. De beperkingen van de meester', in: *Tijdschrift voor Gezondheid en Politiek*, 1984, nr. 3; H. van Aalderen, 'Geen verzetspotentieel in de patiëntenbeweging?', in: idem, 1986, nr. 3.

*Premenstruum III**De kennis*

Evenals bij de medicalisering springt bij het constructivisme de medische diagnose 'premenstrueel syndroom' direct in het oog. Maar daar waar de medicalisering zich afvraagt wat er aan menselijkheid door deze diagnose verdrongen wordt, blijft het constructivisme bij de diagnose zelf. Het is geïnteresseerd in de vraag: hoe is deze diagnose geconstrueerd? Het antwoord bestaat vooralsnog in hoofdzaak uit vragen. Wanneer wordt er in de wetenschap voor het eerst over het premenstrueel syndroom gesproken? Hoe is dat syndroom toen afgebakend? Wat was daarbij precies de rol van de endocrinologie? Zijn er vanuit negentiende-eeuwse medische benaderingen van de menstruatie lijnen te trekken naar het twintigste-eeuwse syndroom? Bestaat er eigenlijk één syndroom? Of zijn er vele: het endocrinologische, het psychologische, het psycho-neuro-endocrinologische, het syndroom van mevrouw A tot stand gekomen na bezoek aan dokter B...¹⁹

Constructivistisch onderzoek gaat dus na hoe, onder welke voorwaarden en met welke middelen in een bepaalde periode een theorie of een praktijk in de gezondheidszorg tot stand kwam. Of het kan nagaan waar en hoe dat op dit moment in de gezondheidszorg gebeurt. Een diagnose wordt opgevat als een geconstrueerd 'feit' en niet als de beschrijving van een 'toestand' die onafhankelijk van praktijken en theorieën bestaat. Het constructivisme vindt in de geneeskunde ziekten als diagnoses, geen ziekten als biologische toestanden. Het 'ding in de natuur' bestaat voor het constructivisme niet als substantie. Men kan in dit perspectief dus niet verwijzen naar een fundamenteel biologisch proces, zoals bijvoorbeeld de natuurlijke menstruatie van vrouwen. Men kan evenmin stellen dat daarop door de geneeskunde een etiket geplakt wordt. Dat wil niet zeggen dat men bij de afwezigheid van een natuurlijke menstruatie in het denken, uitgeleverd is aan de medische waarheid. Zelfs al zou de geneeskunde het premenstrueel syndroom als hormonale waarheid vestigen, dan nog zou haar waarheid een constructie zijn rondom de menstruatie van vrouwen. Er blijft in het denken een afstand mogelijk, als een de-constructie van die

19. Samen met Els Bransen ben ik bij de Stichting Aletta begonnen aan een door het DCE/Ministerie van Sociale Zaken gefinancierd onderzoek dat een aantal van die vragen zou kunnen beantwoorden. Zie ook: Ingrid Baart, 'Waar eens de baarmoeder raasde...', in: *Lover*, 1986, nr. 1, pp. 4-14.

waarheid. Anders dan in het medicaliseringsperspectief is men dan minder gauw uitgeleverd aan de medische waarheid.

Voor het 'doen', voor de politieke activiteiten van gezondheidsbewegingen, lijkt er een nihilisme te ontstaan als men zich niet op een wezenlijk fundament van de mens kan beroepen. Maar juist een de-constructie kan aanwijzingen leveren voor hoe-het-anders-had-gekund; of voor hoe het anders zou kunnen, bijvoorbeeld in de hulpverleningssituatie of in het wetenschappelijk onderzoek. En dat zonder dwingende oorsprong van de mens, die bijna los van het concrete bestaan geformuleerd is, die voor iedereen hetzelfde is, en die vooraf bepaalt welke richting het politieke handelen uit moet gaan. Een politiek handelen dat de laatste jaren zoals ik al heb opgemerkt, nogal ter discussie staat; denk aan de ambivalenties die kleven aan zelfredzaamheid, zelfhulp en de 'goede' deskundige.

Wanneer men vanuit een constructivistisch standpunt denkt, gaat het niet om de eis, recht te doen aan een natuurlijk lichaamsproces, maar om de vraag welke richting men uit wil. Men kan dan nog steeds méér psychologie willen dan hormonen, bijvoorbeeld omdat men vindt dat vrouwen daarmee een breder scala van handelingsmogelijkheden aangeboden krijgen bij premenstruele klachten. De essentie van het politieke handelen verschuift van de 'mens met een fundament' naar hetgeen men wenselijk acht voor een vrouwenleven.

De deskundige en het subject

De deskundige en het subject zijn beide niet méér en ook niet minder dan posities in een medisch vertoog: ze zijn beide constructies. En zowel 'de deskundige' als de 'vrouwelijke patiënt' dragen bij aan de constructie van andere 'feiten', bijvoorbeeld de premenstruele diagnoses. In een proces dat zowel door de arts als door de vrouw 'gemaakt' wordt, ontstaan 'niet voor behandeling in aanmerking komende premenstruele klachten', er ontstaan 'hormonale syndromen' of 'neuroses' en ook wel 'sociale problemen'. De deskundige en de leek zijn hier niet elkaars tegenstander, zoals in het medicaliseringsperspectief. Zij kunnen zowel conflicten hebben als allianties aangaan. Deskundigen kunnen in een hulpverleningspraktijk of in wetenschappelijk onderzoek werken aan de constructie van andere dan bestaande 'feiten' met betrekking tot het premenstruum.²⁰ En

20. Het constructivisme is niet alleen interessant voor het wetenschappelijk onderzoek. De huisartsenpraktijk van de Stichting Aletta probeert bijvoorbeeld heel concreet te werken aan een ander protocol voor premenstruele klachten. Ze wil hiermee een bijdrage leveren aan de vestiging van een andere dan de medische 'waarheid' over premenstruele klachten. De

het valt na te gaan hoe 'vrouwen' participeren in de constructie van het 'premenstrueel syndroom'. Geen enkele klacht of ervaring van vrouwen is immers puur natuur. Het is niet het subject dat spreekt: het subject ('vrouw') wordt juist gevormd in en door het vertoog. Dat neemt niet weg dat 'vrouwen' als positie binnen het vertoog spreken over menstruatie en dat in en door het vertoog vrouwelijkheid geconstrueerd wordt.

De betekenis die vrouwen aan hun menstruatie geven verwijst echter niet, zoals in het medicaliseringsperspectief, naar een natuurlijke toestand of behoefte. Zij dient opgevat te worden als een betekenisgeving binnen het vertoog.²¹ Vrouwen geraken, anders dan in het medicaliseringsperspectief, dus niet geprotoprofessionaliseerd als ze het in verband met hun premenstruum over het premenstrueel syndroom gaan hebben. Aan protoprofessionalisering lijkt immers niets vooraf te gaan; eerst was er een stilte en toen zei de vrouw: 'PMS'. Nee, 'vrouwen' spraken en spreken over hun menstruatie, en altijd weer anders. De vraag is hoe het spreken van vrouwen zich verhoudt tot het spreken van geneeskundigen; tot het medisch paradigma.²² Hoe wordt bijvoorbeeld in het spreken van vrouwen over hun premenstruele ervaringen, vrouwelijkheid geconstrueerd en hoe gebeurt dat in het spreken van geneeskundigen?

In en door het premenstrueel syndroom construeert het medisch vertoog vrouwelijkheid. Vrouwelijkheid raakt hier dan verbonden met biologie, met cycliciteit, met hormonen. En ook met wisseling van stemmingen en onvoorspelbaarheid; eind negentiende en begin twintigste eeuw was vrouwelijkheid hiermee zo goed als synoniem. Tegenwoordig maakt de factor tijd, als cycliciteit, dat vrouwelijkheid soms gekenmerkt wordt door wisseling van stemmingen en onvoorspelbaarheid. Furieusheid, tot uitdrukking komend in nymfomanie en brandstichting, was alleen in de negentiende en begin twintigste eeuw gekoppeld aan vrouwelijkheid ten tijde van de menstruatie. Er wordt in wetenschappelijke literatuur niet

klachten worden daarbij opgevat als betekenissen binnen een vertoog. De huisartsen proberen verschuivingen in die betekenissen aan te brengen, bijvoorbeeld door de periode waarin de klachten zouden voorkomen, ter discussie te stellen.

21. Binnen het vertoog wil niet zeggen 'steeds hetzelfde'. Zoals eerder opgemerkt kan er op verschillende niveaus gesproken worden. Wanneer ik schrijf 'binnen', kan er ook sprake zijn van 'spreken in oppositie tot het vertoog'.

22. Zie voor een dergelijke kritiek op het begrip protoprofessionalisering, evenals voor een onderzoek naar verschillen in betekenisgeving: Rein Vos, Dick Willems, *Paden door een net van tekens. Een semiotische benadering van interpretaties van deskundigen en leken toegepast op het begrip 'Minimal Brain Dysfunction'*. Doctoraalscriptie CIF Groningen, 1986.

meer over gesproken, evenmin stichten jonge vrouwen massaal brand, zoals weleer.²³

Het premenstrueel syndroom is niet direct afgeleid van een algemeen beeld over vrouwen, maar geeft dat mede vorm. De vrouwelijkheid die hier geconstrueerd wordt kan in tegenspraak zijn met andere vrouwelijkheden, bijvoorbeeld zoals geconstrueerd in het arbeidsrecht. Soms wordt geprobeerd om het vertoog over arbeid te veranderen vanuit het premenstrueel syndroom: vrouwen zouden niet geschikt zijn voor sommige functies vanwege hun cyclisch functionerende geslachtshormonen. En zo zou de aandacht in de wetenschap voor de cycliciteit van hormonen bij mannen, wellicht de vrouwelijkheidsconstructie van het medisch vertoog over het premenstruum, kunnen veranderen.

De macht

Wie zich verheugde in de heldere eenduidige antwoorden van het medicaliseringsperspectief, zal zich wellicht bij de beschrijving van het premenstruum in het constructivisme, wat teleurgesteld voelen. Binnen dit perspectief kan men immers alleen vanuit bepaalde principes lokaal onderzoeken hoe relaties op elkaar inwerken. De machtsanalyses zijn specifiek en diffuus, een uiteindelijk te bevechten macht wordt niet aangegeven en 'macht' en 'tegenstander' zijn niet meer synoniem. Duidelijk is dat de geneeskunde in en door de constructie 'premenstrueel syndroom' macht uitoefent. Maar ook vrouwen en bijvoorbeeld de deskundigen (zowel degenen die men in het medicaliseringsperspectief 'goed' als die men 'slecht' noemde) oefenen macht uit. Er bestaat geen slechte macht van de geneeskunde en een goede tegenmacht van vrouwen of van sommige deskundigen. Evenmin kan de geneeskunde bogen op een toestand waarin zij géén macht uitoefent.

In de de-constructie van het premenstrueel syndroom kan men het syndroom langs verschillende lijnen uit elkaar halen en bijvoorbeeld sommige uitwerkingen, sommige macht, of de vrouwelijkheid, ter discussie stellen. Men kan werken aan de constructie van nieuwe 'feiten' en praktijken en bevechten dat die door de geneeskunde beoefend worden. Het lijkt misschien op het eerste gezicht tegenstrijdig, maar het ontbreken van een alomvattende machtsconceptie kan ertoe bijdragen dat men politiek effectiever te werk gaat dan vanuit het medicaliseringsperspectief. Men is niet voor of tegen geneeskundig ingrijpen, of per se voor of tegen zelfredzaam-

23. E. Fisher-Homberger, 'Aus der Geschichte der Menstruation in ihrem Aspekt als Zeichen eines Fehlers', in: idem, *Krankheit Frau*. Bern 1979.

heid. En men hoeft zich ook niet naar huis te laten sturen met medicaliseringsargumenten die de geneeskunde zich de laatste jaren voor haar eigen (bezuinigings)doeleinden heeft eigen gemaakt. Vanuit een de-constructie kan men eisen dat de geneeskunde technisch en inhoudelijk anders met premenstruele problemen van vrouwen omgaat dan ze tot nu toe doet.²⁴

Het constructivisme lijkt oplossingen te bieden waar het medicaliseringsperspectief vragen oproept. Maar ook hier doen zich een aantal problemen voor. Want wanneer men zich bij het maken van een politieke keuze gaat baseren op de ethiek buiten de de-constructie die men maakt, is zij dan nooit gebaseerd op kennis? En dus op een constructie? En als alle wetenschappelijke waarheid een constructie is, dan ook die van het constructivisme. Eindeloos de-construeren?²⁵

Wat nu?

Aan het eind van deze bespreking dringt zich de vraag op, welk uitgangspunt te verkiezen is om de relatie vrouwen/geneeskunde te problematiseren. Voor een feministische kritiek zijn ze alle drie noodzakelijk en bruikbaar, afhankelijk van het handelingssysteem waarin men zich plaatst, en ze hebben alle drie historische precedents. De geneeskunde is vergroeid met deze kritische posities 'van buitenaf'.

Als patiënt die naar een dokter gaat, wil men 'serieus genomen worden'. Zowel voor vrouwen als individuen, als voor vrouwen als sociale groep die rechten opeist in een democratische verzorgingsstaat, biedt dit uitgangspunt een krachtig handelingsperspectief. Vrouwen willen gehoord worden en doen daar alle moeite voor. Als men echter stelt dat het doel bereikt is wanneer vrouwen geaccepteerd worden als mondige patiënt, dan is de problematisering vrouwen — geneeskunde te beperkt. De twee andere uitgangspunten zijn onontbeerlijk voor een completer beeld. Vanuit een constructivistisch uitgangspunt kan men geneeskundige 'feiten' en praktijken ontleden en kan men nagaan binnen welke machtsmechanis-

24. Zie E. Bransen, 'Grenzen aan de zorg: toenemende kwaliteit?', in: *Medisch Contact*, 1986, nr. 34, pp. 1063-1067.

25. Zie voor een overzicht over en bespreking van constructivistisch onderzoek: P. Wright en A. Treacher (red.), *The problem of medical knowledge. Examining the social construction of medicine*. Edinburgh (Edinburgh University Press) 1982; M.R. Bury, 'Social constructionism and the development of medical sociology', in: *Sociology of Health & Illness*, vol. 8, nr. 2, juni 1986.

men zij opereren. En een de-constructie kan bijdragen aan het construeren van nieuwe 'feiten' en praktijken.

Vanuit het medicaliseringsperspectief kan men zich afvragen welke bemoeienis van medici men wenselijk acht en welke men verwerpt. Men hoeft zich niet te beroepen op een 'fundamenteel mens' om te wijzen op schadelijke effecten van sommige medische behandelingen of op de macht die artsen hebben om sommige zaken te regelen. Wanneer men het medicaliseringsperspectief ontdoet van haar problematische 'mens', roept het vooral de vraag op hoe levensproblemen opgelost kunnen worden. Het probleem van het biologisch lichaam en de nietoverbrugde scheiding tussen lichaam en geest, spelen in dit perspectief een grote rol bij de beantwoording van die vraag. Het menstrueren, in hoeverre is dat een zaak voor deskundigen? Voor dokters of voor psychologen? Het constructivisme kan weer vertellen waarom en hoe het een zaak voor dokters werd, of misschien voor sommige vrouwen meer een van de psychologie.

Wie een bepaald aspect van de relatie vrouwen — geneeskunde wil problematiseren, moet afwegen welk van de uitgangspunten zij/hij daarbij primair gaat gebruiken. De twee andere uitgangspunten moeten vervolgens niet uit het zicht verdwijnen. We kunnen ons de uitgangspunten voorstellen als drie ten opzichte van elkaar draaiende schijven. Kijkend naar een gezondheidsprobleem van vrouwen kunnen we heen en weer springen, van de een naar de ander. Iedere keer weer levert dat een ander zicht op: op de geneeskunde, op vrouwen en op de uitgangspunten zelf. Want het gaat *niet* om een pacificatie van de drie, maar om een wederzijdse kritisering, een bespreking van de onvolledigheden die opdoemen en om veranderingen.

Jeannette Doornenbal

Een herlezing van een orthopedagogische diagnose

Verhalen over opvoedingsproblemen van een vader,
moeder en orthopedagogen

Opvoeders moeten inspelen op de in ontwikkeling zijnde vermogens van hun kinderen, rekening houden met hun gevoelens en behoeftes en daartoe een continue, affectieve relatie met hen tot stand brengen. Dat is althans de moderne westerse opvoedkundige norm. Het kind zou alleen vanuit die veilige basis de wereld kunnen exploreren en zo de voor onze cultuur noodzakelijke, eigen identiteit kunnen ontwikkelen. Het zijn met name de moeders die verantwoordelijk worden gesteld en zich dat ook voelen voor de realisatie van deze liefdevolle band met hun kinderen; dit zal ik het 'relationele moederschapstype' noemen. Moeders zijn immers op het terrein van de zorg en opvoeding nog steeds primair verantwoordelijk, ondanks ingrijpende veranderingen in de verhoudingen tussen de geslachten. Want ook al willen mannen meer aandacht aan hun kinderen besteden en investeren ze er feitelijk meer tijd in, dit heeft nog niet tot gevolg dat vrouwen minder aandacht en tijd aan hun kinderen zijn gaan besteden.¹ Evenmin hebben ze het gevoel de opvoedingsverantwoordelijkheid eerlijk te delen.² De meeste mannen zijn in het contact met hun kinderen meer gericht op 'doe-activiteiten' en ervaren meer distantie, terwijl vrouwen meer 'nabijheid' ervaren en met name (ver)zorgend zijn.³ Het 'er-zijn' voor hun kinderen vinden moeders belangrijker dan 'wat ze met hen doen'.⁴

Dit betekent dat op het terrein van de opvoeding nog steeds sprake is van een traditionele taakverdeling tussen vaders en moeders en dat zij

1. C. Oudijk, *Sociale atlas van de vrouw*. Den Haag (Staatsuitgeverij) 1983.

2. A. Komter, *De macht van de vanzelfsprekenheid*. Den Haag (Vuga) 1985.

3. C. Verheijen en D. Lambert, 'Perceptie en beleving van de ouder-kind relatie: verschillen tussen moeders en vaders', in: M.L. den Bandt e.a. (red.), *Ouderschap in verandering*. Lisse (Swets & Zeitlinger) 1986.

4. Dit blijkt o.a. uit interviews die ik met een tiental moeders had over hun opvoedingsideeën, -praktijken en -problemen. Deze constatering wordt ondersteund door ander onderzoek.

verschillende, geslachtsspecifieke posities innemen. Deze hangen samen met te onderscheiden sociale omgevingen waarin mannen en vrouwen leven. Voor de meeste vrouwen, en dit geldt in hoge mate voor moeders met jonge kinderen, is de privésfeer, het gezin primair. Veel mannen daarentegen oriënteren zich met name op het openbare leven, op hun werk en dikwijls wordt de druk van de arbeidsverplichtingen als rationalisatie en legitimatie gebruikt voor de in vergelijking tot hun vrouwen geringe tijd die ze aan de kinderen besteden.⁵

De grote waardering die aan de affectieve relatie tussen opvoeders en kinderen gehecht wordt, vraagt dus nog steeds meer van de opvoedingsverantwoordelijkheid, het inlevings- en incasseringsvermogen van moeders dan van vaders en leidt bovendien meer en meer tot spanningen en problemen in de omgang tussen vaders, moeders en kinderen. Juist omdat er veel eisen gesteld worden aan de kwaliteit van de pedagogische relatie tussen moeders en kinderen maar een eenduidige invulling daarvan ontbreekt, leidt dit bij vrouwen sneller tot opvoedingsonzekerheid, gevoelens van schuld en onmacht, irritaties en wellicht agressie. Deze psychische reacties worden versterkt doordat veel vrouwen het niet langer vanzelfsprekend vinden dat ze zichzelf wegcijferen voor hun man en kinderen. Ook de ontwikkeling van een eigen identiteit wordt voor vrouwen een fundamenteel levensdoel. Moederschap heeft zo een tweeledige functie gekregen. Moeders moeten hun kinderen de ruimte bieden een eigen identiteit te ontwikkelen op basis van veilige bindingen en adequate interactie- en communicatiepatronen en tegelijkertijd dienen ze een eigen 'zelf' te ontplooien binnen diezelfde verhoudingen.

Het is de vraag of in de ambulante orthopedagogische hulpverlening, waarin orthopedagogen geconfronteerd worden met verhalen van vaders, moeders en kinderen over hun opvoedingsproblemen, voor deze spanningen en problemen die samenhangen met de geslachtsspecifieke posities van vaders en moeders, een oplossing gevonden kan worden. Kunnen orthopedagogen buiten het dominante opvoedingsdiscours treden, waarvan een van de centrale kenmerken juist is dat moeders verantwoordelijk zijn voor de interactiepatronen waarbinnen kinderen opgroeien? Worden diagnoses en daarop afgestemde behandelingen niet weer teruggebracht naar de moeder-kind-relatie en de daarin ontwikkelde relatie- en communicatiepatronen? Wordt daarmee het relationele moederschapstype niet opnieuw bevestigd? Hoe luisteren orthopedagogen eigenlijk naar de verhalen van vaders en moeders over opvoedingsproble-

5. Zie A. Komter, a.w., pp. 191 en 201.

men? Door hun opleiding en ervaring hebben orthopedagogen geleerd het orthopedagogisch aspect in de verhalen van ouders te ontwarren en te reconstrueren tot voor orthopedagogen behandelbare problemen. Wordt in deze orthopedagogische interpretaties van opvoedingsproblemen, zo is de centrale vraag, recht gedaan aan de geslachtsspecifieke verschillen tussen vaders en moeders met betrekking tot hun ervaringen en belevingen van opvoedingsproblemen?

Anamnese van een opvoedingsprobleem in een orthopedagogische praktijk

Deze vragen vormden het uitgangspunt voor de analyse van orthopedagogische diagnostische processen in een ambulante setting.⁶ Het onderzoeksmateriaal bestaat uit alle gesprekken die tussen de ouders en de orthopedago(o)g(en) (de zogenaamde oudergesprekken), tussen de orthopedagogen onderling (het supervisiegesprek) en tussen de orthopedagoog en het kind (meestal spelobservaties als het jonge kinderen betreft) zijn gevoerd tot en met het moment dat de diagnose is gesteld en een behandelingsplan aan de ouders is voorgelegd (het rapportagegesprek). Diagnostische processen worden dus op de voet gevolgd: van intake tot en met de rapportage. In dit artikel wordt een voorbeeld van zo'n gevalsanalyse gepresenteerd.

Uit de bespreking van deze ene casus kunnen uiteraard geen algemeen geldende conclusies getrokken worden over de orthopedagogische wijze van diagnosticeren van opvoedingsproblemen in een ambulante setting. Wel kunnen kritische vragen over de orthopedagogische hulpverleningspraktijk scherper geformuleerd worden, met name op het punt van de orthopedagogische interventies in vader-, moeder- en ouderschap. Hier kom ik in de laatste paragraaf op terug; allereerst de analyse van de casus.

De casus

Het betreft een jongen van 9 jaar, J., die door zijn ouders bij een ambulante orthopedagogische hulpverleningspraktijk wordt aangemeld met gedragsproblemen. Hij heeft een broertje van drie jaar, A., en hij zit in de vierde klas van de lagere school. Zijn vader, V., is vijf jaar geleden werk-

6. J. Doornenbal e.a., *Probleemherformuleringsprocessen in orthopedagogische diagnostiek*. Onderzoeksverslag deel 2, vakgroep algemene pedagogiek RU Groningen, 1985.

loos geworden en was voordien werkzaam als (taxi)chauffeur. Hij heeft geen uitzicht op werk en de financiële situatie is slecht. Moeder, M., werkt evenmin buitenshuis. De ouders hebben zich bij een orthopedagogische praktijk aangemeld, nadat ze al vele jaren bij verschillende hulpverleningsinstellingen geprobeerd hebben gehoor te vinden voor hun problemen. Ze zijn bij de huisarts geweest, de J(eugd) P(sychiatrische) D(ienst) en bij de contactgroep M(inimal) B(rain) D(amage). De laatste tijd gaat het, doordat ze pedagogische thuisbegeleiding van de JPD hebben gehad – en ze tevens in de oudercontactgroep MBD herkenning hebben gevonden – beter, maar ze menen dat het ‘toch nog niet helemaal goed is’.

Het opvoedingsprobleem in de anamnese

O. – Wat is de reden van aanmelding?

M. – Nou dat is een heel verhaal.

O. – Nou begin maar.

V. – Hij is met problemen.

M. – Hij is onhandelbaar geworden.

O. – Sinds wanneer?

M. – Nou het begon met kleine dingen toen ie vier was (...) Begon met ruzie maken. Met spelen verklikte hij de boel. (...) Allemaal heel vervelend, heel vervelend was ie. Naarmate hij ouder werd, werd het erger (...). Op zijn kamer zitten plassen, (...) de boel in brand steken, eh stelen (...) niet thuiskomen (...). De politie moest er aan te pas komen (...) Ging niet naar bed, at alles op.

V. – Ook in winkels (...) Pikt ie een crossfietsje.

O. – Nog meer? Het is wel lang genoeg hoor.

M. – Ja, dat vind ik ook (lacht).

V. – Nou dat eh dat eh crossfietsje, dan eh pikt ie ja zo maar één een crossfietsje af. (...)

O. – Hm, ja (...)

Wat kunnen we uit deze passage lezen met betrekking tot de formuleringen van het opvoedingsprobleem? Zowel vader als moeder vinden het moeilijk een antwoord te geven op een zo directe vraag van O. die tegelijkertijd zeer open is gesteld. Bovendien is er zoveel te vertellen dat de ouders niet weten waar ze moeten beginnen. Zij hebben (nog) geen afgerond verhaal dat ze in deze setting voor het voetlicht kunnen brengen: ‘Het is een heel verhaal’. O. moedigt dan ook aan om maar ergens te beginnen. Vader antwoordt met de zinsnede: ‘Hij is met problemen’; moeder laat daar direct op volgen: ‘Hij is onhandelbaar geworden’. Op het eerste

gezicht lijken dit identieke beweringen; beiden zijn van mening dat hun zoon moeilijk is. Toch zegt vader iets anders dan moeder. Vader formuleert het probleem als een statisch kindprobleem: *Hij is met problemen*. J. is als het ware het probleem. M. zegt dat J. onhandelbaar is geworden. Hij was het niet, ergens in de tijd begon het. Bovendien zegt ze eigenlijk met de term 'onhandelbaar': hij is niet meer te 'handelen'. Dat impliceert een ander, die niet meer met hem kan omgaan. Ze formuleert het dus impliciet op een relationele manier, terwijl V. het probleem reïficeert.

Deze antwoorden op de vraag naar de reden van aanmelding en impliciet naar het verhaal van de ouders over het opvoedingsprobleem bevredigen O. niet. Door de vraag te stellen naar het punt in de tijd wanneer het probleem zich voor het *eerst* voordeed, probeert O. alsnog het verhaal van de ouders te horen dat in het algemene antwoord niet is vervat. Ze sluit hierbij aan bij het eerdere antwoord van M., die aangaf dat het probleem in de loop van de tijd ontstaan is; ergens moet er dus een punt aanwijsbaar zijn waarop het begon. Het is ook de moeder die een antwoord geeft op deze vraag: ze geeft aan op welke leeftijd J. voor het eerst problematisch was en wat de problemen inhielden. Zowel vader als moeder kleuren als het ware de term 'onhandelbaarheid' en 'problemen' in met anekdotes uit het dagelijks leven. O. geeft na verloop van tijd aan dat de opsomming voldoende is. Moeder is het daarmee eens, maar vader negeert het sluitingsinitiatief van O. door op een voorbeeld door te gaan.

In deze episode valt een aantal processen op, dat bij nadere analyse van de gesprekken kenmerkend is voor deze casus.

– Binnen de setting van een anamnesege gesprek is het de orthopedagoog die het gesprek in belangrijke mate structureert. Zij is degene die de vragen stelt, waarop de ouders vervolgens antwoord geven. Door vraag- en antwoordsequenties probeert de orthopedagoog zich een beeld te vormen van de problematische opvoedingssituatie. De ouders nemen echter ook zelf initiatieven, zoals vader die doorgaat op het gespreksonderwerp, terwijl O. een eindpunt had geïntroduceerd.

– Een tweede aspect dat opvalt is, dat moeder en O. meer met elkaar interacteren, dan vader en O.. De orthopedagoog gaat in op moeders antwoord en moeder accepteert O.'s functie als gesprekstuurder. Vaders initiatieven worden minder gehonoreerd: het blijven monologen die de gespreksgang tussen moeder en orthopedagoog niet wezenlijk verstoren, maar eerder onderbreken. Ik zou de posities die vader en moeder in het gesprek innemen, willen karakteriseren als die van 'outsider', respectievelijk 'insider'.

– Tenslotte formuleert vader het probleem meer als een kindprobleem, terwijl moeder, die dat tot op zekere hoogte ook doet – beiden vertellen anekdotisch over de streken die J. hen geleverd heeft – met de term ‘onhandelbaar’ ook een relationeel aspect naar voren brengt.

De eerste twee punten betreffen meer de manier waarop binnen het gesprek de verschillende betrokkenen met elkaar interacteren. In de verdere bespreking van de casus wordt voornamelijk aandacht besteed aan het laatste punt: de inhoudelijke verschillen tussen de verhalen van vader en moeder over het opvoedingsprobleem.

Nog meer tegenstrijdige interpretaties

In de loop van het anamnesege gesprek vertellen vader en moeder over meerdere dagelijkse gebeurtenissen die ze met hun ‘onhandelbare/probleem zoon’ beleefd hebben, waarin opnieuw de verschillende interpretaties van vader en moeder van het opvoedingsprobleem duidelijk worden. Bijvoorbeeld:

M. – Hij had maar een vriend, die nam hem mee de stad in en dan moest hij van hem stelen. Deed ie dat niet, dan werd ie aan een boom vastgebonden. Dus ik denk dat ie heel wat angst (...)

O. – En hoe vaak gebeurde dat, dat ie aan een boom?

M. – Oh heel vaak (...) We wisten het niet. Hij vertelde het niet, hij mocht het niet vertellen.

V. – Hij laat dus eh, hij laat dus niets los.

M. – Hij komt niet open voor ons.

O. – Heeft u inderdaad het idee dat hij inderdaad vaak angstig is van dit soort dingen?

M. – Ja, angst ja? Hij heeft wel faalangst ja.

Moeder brengt een aantal nieuwe elementen naar voren, die verschillende relaties hebben met andere onderdelen in het verhaal. Haar vermoeden dat hij heel wat angst heeft gehad omdat hij dikwijls aan een boom is vastgebonden, staat in relatie tot eerdere passages, waarin vader en moeder vertellen dat ze J. vaak opgesloten hebben. Moeder legt hier dus zelf, zij het indirect, een verband tussen J.’s angst en het feit dat hij werd geïsoleerd.

Door de vraag van O. of het *vaak* gebeurde, toetst ze de zwaarte van dit soort voorvallen. Blijkbaar is het van belang of het zich één of meerdere keren heeft voorgedaan. Het is echter niet te achterhalen hoe frequent hun zoon is bedreigd en hoe reëel zijn angst dus is, omdat hij volgens vader niets loslaat, en volgens moeder zich tegenover hen niet uit.

Op zich lijken ook dit identieke uitspraken. Maar ook hier benoemt vader de geslotenheid van J. als een *karaktereigenschap*, als een persoonskenmerk (later komt hij hier op terug als hij zegt dat J. zo betrouwbaar is, omdat hij nooit een geheim zal verklappen: J. kan zwijgen als het graf, een eigenschap die vader zeer waardeert). Moeder ervaart zijn geslotenheid als een relationeel probleem; hij opent zich niet *tegenover hen*. Verderop in het gesprek wordt duidelijk dat ze daar moeite mee heeft. Ze vertelt dan dat J. zich wel uitspreekt tegenover de buurvrouw. Moeder vraagt zich af of hij wellicht 'thuis niet gelukkig is'. Het zwijgen van J. heeft in het verhaal van moeder relaties met J.'s isolement, angst, thuis niet gelukkig zijn en wordt als zodanig niet als een karaktereigenschap geïnterpreteerd.

Dit ondersteunt de veronderstelling dat moeder meer gericht is op de relatie die ze met haar kind heeft en de gevolgen daarvan voor zijn ontwikkeling, dan vader. Toch is deze conclusie maar ten dele juist. Vader brengt in de loop van het gesprek namelijk ook zijn eigen houding in het geding. Zo vertelt hij dat hij zeer weinig slaap krijgt en daardoor sneller agressief wordt: 'Ja ik was zo giftig hè, kon ik niet langer uithouden (...) En bij mezelf het grootste gedeelte eruit geslagen door het vissen, even maar eruit, dat je er tussenuit bent. (...) Kijk op een gegeven moment ben je agressief. Ja en je bent je aan het schamen en dan zeg ik van mezelf: dan kan je beter maken dat je wegkomt. Want daar heb je niets aan en dat is heel dom. Dan ga je eerder achteruit werken, dan dat je aan het opbouwen gaat.'

Ook in een ander verband geeft vader aan dat de manier waarop hij met J. omgaat van belang is voor J.'s gedrag. Ze vertelt hij dat sinds het JPD hen geleerd heeft anders met J. om te gaan, meer praten en minder straffen, het veel beter gaat met J.; dat hij veel gezeglijker is en zich meer aan de regels houdt. Vader brengt in verband met het opvoedingsprobleem dus zijn eigen persoon in: zijn ergernis, machteloosheid en agressiviteit. Hij relateert dit echter niet, zoals de moeder wel doet, aan de psychische beleving van het kind. Hij legt wel een relatie tussen zijn opvoedingshandelingen en de complexe sociale situatie waarin ze leven, maar niet tussen zijn straffende opvoedingshandelingen en de sociaal-psychologische gevolgen voor zijn zoon.

Vader brengt in de loop van het anamnesege gesprek allerlei sociale factoren meer of minder expliciet in verband met het opvoedingsprobleem. Zo vertelt hij dat, sinds hij vijf jaar geleden werkloos werd en het uitzicht op werk ontbreekt, de financiële gezinssituatie zeer slecht is. Bovendien zijn ze in die periode ook verhuisd vanwege het a-sociale ka-

rakter van de buurt. Opmerkelijk is dat deze gebeurtenissen in de tijd samenvallen met de eerste signalen van een zich manifesterend opvoedingsprobleem.

Aan deze factoren refereert de orthopedagoog echter niet, als ze probeert de hulpvraag van de ouders te herformuleren. Zij legt in de loop van de anamnese andere verbanden dan die tussen de sociale context en de opvoedingssituatie. Uit de vragen die de orthopedagoog stelt wordt duidelijk dat ze met name een relatie legt tussen het straffen van het ongewenste gedrag van hun zoon en zijn drukke, onhandelbare, aandachtvragende gedrag. Op het verhaal van vader dat hij soms zo kwaad op J. wordt dat hij hem slaat en opsluit in zijn kamer, reageert ze: 'En daarom vroeg ik ook, is er een verband tussen dat hij toen geslagen is en dat hij dat bed in brand gestoken heeft? Of niet, of zit daar heel veel tijd tussen?' Ze gaat dus niet in op de relaties die vader zelf legt tussen zijn afgenomen draagkracht, zijn agressiviteit gericht tegen zijn zoon en de sociale leefsituatie van het gezin.

Ook het verhaal van de moeder over het opvoedingsprobleem blijkt niet eenduidig. Ze formuleert het dan wel als een relationeel probleem, maar op de directe vraag van O. aan welke oorzaken de ouders zelf denken, antwoordt moeder zeer stellig dat ze meent dat het MBD is. In dit verband formuleert ze het opvoedingsprobleem dus als een kindprobleem. Moeder gaat overigens in tegenstelling tot de vader veel minder in op hun sociale situatie.

Blijkbaar interpreteren vader en moeder niet alleen onderling het opvoedingsprobleem verschillend, ieder voor zich is evenmin consistent. Op zich is dat niet zo verwonderlijk. Weinig mensen zullen over hun situatie en de beleving daarvan een eenduidig verhaal hebben. Opvallend is echter wel dat de orthopedagoog dit soort tegenstrijdigheden niet tot onderwerp van gesprek maakt. Zo zijn er meerdere episodes in de tekst aanwijsbaar waarin sprake is van tegenstrijdige betekenissen die onproblematisch naast elkaar blijven staan. Zo zegt vader bijvoorbeeld herhaaldelijk dat het de laatste tijd veel beter gaat, nadat ze de praktische pedagogische adviezen van de JPD hebben opgevolgd. Ook moeder vindt wel dat het beter gaat, maar zij is toch degene die het telkens terugbrengt op de problemen die ze met de situatie, haar zoon heeft. In het anamnesege-sprek wordt dus niet duidelijk hoe zwaar het probleem nu eigenlijk is. Evenmin wordt ingegaan op de mogelijke oorzaken van de verschillen tussen en binnen de verhalen van vader en moeder. De orthopedagoog

laat de (geslachtsspecifieke) verschillen in de analyse van de problematische opvoedingssituatie onbesproken.

Het geherformuleerde opvoedingsprobleem: diagnose en behandeling

Op basis van de anamnese wordt door de orthopedagoog besloten het kind tijdens drie spelobservaties te onderzoeken, een gesprek te voeren met zijn leerkracht om na te gaan hoe hij het probleem inschat en gegevens op te vragen bij de JPD. Daarna vindt rapportage plaats over de diagnose en de op te stellen behandeling. Deze rapportage wordt eerst in een supervisiegesprek met de andere orthopedagogen doorgenomen en vervolgens aan de ouders voorgelegd. De uiteindelijke formulering van het probleem komt dus eerder in het hoofd van de orthopedagoog tot stand dan in een interactieproces met de ouders.

Hoe luidt nu de diagnose en wat is de daarop afgestemde behandeling, zoals die in de rapportage zijn te lezen?

Volgens de orthopedagogen hebben de ouders inderdaad een lastig en druk kind, maar het heeft zeker geen hersenbeschadiging, zoals de moeder stellig meende. J. is namelijk reguleerbaar, hetgeen ook blijkt uit zijn schoolresultaten en gedragsveranderingen thuis. Sinds zowel de meester als de ouders positiever met J. omgaan is hij veel minder lastig en druk. Het jongetje heeft door continue negatieve aandacht in de vorm van straffen (slaan en isoleren) geen gevoel van veiligheid en zekerheid kunnen ontwikkelen. In de spelobservaties wordt dit ook gesignaleerd: hij laat in zijn spel geen leeftijdsadequate fantasieën zien – als hij al fantasie heeft. Hij uit zich in spel op geen enkele manier.

Door wekelijkse speltherapie kan hij geholpen worden zijn gevoel van zekerheid te vergroten en zijn gevoelens te leren uiten, die hij nu uit angst voor zich houdt. Door daarnaast één maal per maand oudergesprekken te voeren kunnen de ouders gevoelig gemaakt worden voor een positieve aanpak van J.'s gedrag. 'Gehometrained' hoeft er niet te worden, omdat de ouders al pedagogische thuisbegeleiding hebben gehad en 'ze best wel bereid zijn naar zichzelf te kijken'. Deze tweesporige aanpak – ouders en kind – kan het kind weer op het goede spoor brengen. Door een verkeerde aanpak in het verleden is hij gedereguleerd. Makkelijk zal hij zeker niet worden – ook in de toekomst niet – maar er valt zeker met hem te leven.

Hoe nu worden aan vader en moeder deze diagnose en dit behande-

lingsplan voorgelegd en wat is de betekenis van de adviezen in het licht van de geslachtsspecifieke posities van beide ouders?

De diagnose: een relationeel en persoonlijk probleem van de moeder

O. – En geven jullie hem dan ook een complimentje?

M.V. – Ja, ja zeker dan ook.

O. – Ja, 't is wel een beetje van eh want jij zegt van alsof ie het zich moet verdienen.

M. – Ja dat gevoel heb ik dan.

O. – Daar blijkt dan ook weer een beetje die onzekerheid uit; van het is er niet allemaal vanzelf voor mij, ik moet er wel moeite voor doen, want ik word niet vanuit mezelf lief gevonden. Zoiets zit er ook bij denk ik.

M. – Ja (...)

O. – Dat is precies wat we ook eigenlijk bedoelen. Wat hij ontzettend nodig heeft.

M. – Ja.

O. – Dat ie *steeds* maar hoort van goh wat doe je het goed en wat doe je en *niet* de hele tijd van sufferd dat heb je weer niet gedaan of (...)

M. – Nee.

O. – Van nou heb je het weer verkeerd gedaan, nou heb je het *weer* kapot gemaakt, maar juist de andere kant op.

M. – Ja.

O. – Wat heb je het goed gedaan (...) maar dan in woorden.

M. – Ja.

O. – Want je kan ja, je kan hem af en toe ook een plaatje (beloning – J.D.) geven, maar eh liever met woorden. (...)

M. – Als je het zo doet dan gaat het ook prima. Dat vindt ie ook heerlijk.

O. – Ja.

M. – En je zegt van: eh joh wat goed.

O. – Ja, maar het klopt ook wel. Als je heel erg onzeker bent dan heb je het nodig dat mensen dat soort dingen heel erg zeggen.

M. – Ja natuurlijk. Ja en als ie dan zit van, he joh, en wat doe je weer vervelend, heb je nou weer zoveel fouten gemaakt, ja dat ie *steeds* maar weer (...)

O. – Krijg je een extra klap op je kop vanuit die onzekerheid. Dan wordt het een cirkeltje he. Dan is het *steeds* maar negatief en dan ja dan gaat het *steeds* meer naar beneden.

M. – Ja daar moeten wij ook nog wat meer aandacht aan besteden.

O. – Ja.

M. – Dat moet iets worden wat je automatisch doet he?

O. – Ja inderdaad (...)

Doordat het zwaartepunt van de behandeling bij het kind ligt – hij krijgt *wekelijks* speltherapie, aangevuld met *maandelijks* oudergesprekken – kunnen we concluderen dat in de orthopedagogische diagnose de oorzaak van het opvoedingsprobleem met name gezocht wordt in factoren gelegen *in het kind*. De orthopedagogische diagnose lijkt ‘beter’ aan te sluiten bij het verhaal van vader, die over het opvoedingsprobleem meer in kindterminen sprak. J. is moeilijk, niet zij; zij hebben het er wel moeilijk mee. Als dit een juiste lezing is van de orthopedagogische diagnose, dan vormt dit een merkwaardig contrast met de constatering dat vader meer een ‘outsider’ en moeder meer een ‘insider’ is in het diagnostisch proces.

Na een nauwkeuriger lezing van het orthopedagogische verhaal over de diagnose en de voorgestelde behandeling blijkt echter dat het opvoedingsprobleem wel degelijk in verband wordt gebracht met de opvoedingswijzen van de ouders en in die zin aansluit bij het verhaal van moeder. Achter het kind-probleem verbergt zich een *relatie-probleem*: de manier waarop de ouders J. hebben opgevoed – gestraft en geïsoleerd – heeft geleid tot zijn onhandelbaarheid. Hij is immers in het geheel geen MBD-kind, maar een lastig en druk kind, dat door een ‘verkeerde’ manier van benaderen is gedereguleerd. Deze deregulering is dermate ernstig dat een wekelijks speltherapie nodig is om J. weer op het goede spoor te brengen. Een positieve benadering van J. door zijn ouders en andere opvoeders, zoals de meester, wordt weliswaar noodzakelijk gevonden, maar biedt geen voldoende garantie dat J. zijn gedragsproblemen overwint. Daarvoor is een speltherapie de aangewezen weg.

Zoals uit bovenstaande passages blijkt worden alle elementen in relatie tot het opvoedingsprobleem binnen bovenstaand beeld geïnterpreteerd: J. is onzeker, angstig en uit zich niet, omdat hij nooit om zichzelf is liefgehad, omdat hij altijd straf krijgt en er niet met hem gepraat wordt. De oplossing en verklaring van het opvoedingsprobleem wordt gezocht in de *persoonlijke omgang* van de ouders met hun zoon, in de manier waarop ze met hem *communiceren*: het gaat letterlijk om de *woorden* die ze tot hem richten. Omdat het voornamelijk de moeder is die het probleem in relationele termen formuleert, wordt aangesloten bij haar verhaal. Het is dan ook te begrijpen dat zij degene is die instemt met de opvoedingsadviezen van de

orthopedagoog. Want ook al hanteert zij geslachtsneutrale termen – ouders, opvoeders, jullie – het is de moeder die zich het meest aangesproken voelt en weet. Niet alleen omdat zij cultureel gezien de hoofdverantwoordelijke is voor de opvoeding van haar zoon, maar bovendien omdat zij in het orthopedagogisch veld meer een ‘insider’ is. Zij praat samen met de orthopedagoog, zij beaamt haar interpretaties, zij interacteert en communiceert. En daar waar haar verhaal niet strookt met dat van de O., wordt ze ingelijfd.

Bijvoorbeeld: O. zegt als reactie op moeders verhaal dat het zo lang kan duren voordat je iets van J. gedaan krijgt:

O. – Dan kun je hem beter even met rust laten, tot zichzelf laten komen en dan eh (...)

M. – Maar op dat moment verdorie dan merk je en nou *zul* je en ik *wil* dat het gebeurt.

O. – En dat is kennelijk niet de goeie aanpak.

M. – Nee absoluut niet.

O. gaat hier niet in op de gevoelens van onmacht van de moeder. Het is gewoon niet de goeie aanpak. Moeder kan niet anders dan dit beamen.

Behalve het gegeven dat het orthopedagogisch advies geslachtsneutraal wordt geformuleerd, terwijl het in de praktijk met name moeder ‘raakt’, wordt het probleem ook uit zijn sociale context gelicht. Nergens worden relaties gelegd met de werkloosheid van vader, de slechte materiële omstandigheden, de a-sociale buurt, het slaaptekort van de ouders aan de ene kant en het probleemgedrag van hun zoon en hun reacties daarop aan de andere kant, elementen waaraan met name vader wel aandacht schenkt. De enige keer dat gepraat wordt over de eventuele oorzaken van hun weinig bemoedigende opvoedingsaanpak, wijst de orthopedagoog op de *eigen opvoedingsgeschiedenis*.

O. – Ja, weet je wat wel es een punt is, dat als je niet gewend bent geweest dat je zelf opgevoed bent met veel pluimen, ik weet niet of dat bij jullie het geval is, maar dan is het vaak wat onwennig om dat met je eigen kinderen te doen. Is dat bij jullie zo of niet?

M. – Ja je doet het vaak precies zoals je het zelf ervaren hebt.

O. – Ja en als jij zelf ook voor het ondeugende kind wordt aangezien, heb je de neiging om dat iets eerder in je eigen kinderen te zien.

Ook al wordt de oorzaak van J.’s onhandelbaarheid gezocht in de falende opvoedingsaanpak van de ouders, zij krijgen niet de schuld. Zij zijn zelf immers slachtoffer van hun eigen opvoedingsgeschiedenis, waarin het prij-

zen en waarderen van kinderen ongebruikelijk was. De orthopedagoog gaat uiteindelijk zo ver dat ze veronderstelt dat de jongen helemaal niet moeilijk is, maar dat het uitsluitend projectie van de moeder is. Ook al zou dit een geldige verklaring kunnen zijn van de opvoedingsaanpak van de moeder, het neemt niet weg dat het lastige gedrag van J. nergens in verband wordt gebracht met de sociale leefsituatie van het gezin en de verschillende posities die de gezinsleden innemen. Bovendien wordt moeder deze verklaring in de mond gelegd en is het niet een eigen verworven inzicht.

Doordat de geslachtsspecifieke dimensies in het orthopedagogisch verhaal verdwijnen en losgeweekt worden uit de sociale context, kunnen beide ouders geen inzicht krijgen in de complexiteit van het probleem en daar een structuur in aanbrengen. Het orthopedagogisch advies – positief omgaan met J. – wordt zo voor de ouders een tovermiddel, omdat vader noch moeder inzicht hebben in de wijzen waarop ze in het verleden tot zo'n als fout geïnterpreteerd gedrag zijn gekomen. Het advies wekt dan de suggestie dat een andere opvoedingsaanpak 'gewoon gedaan kan worden', zoals je een nieuw jasje aantrekt. Het is juist om die reden dat het advies kan leiden tot een versterking van het moederlijk schuldgevoel. Als zij degene is die het meest wordt aangesproken en zich laat aanspreken door het orthopedagogisch advies, als zij het 'gewoon anders had kunnen doen', roept dit de vraag op waarom ze het niet gedaan heeft. Omdat dat inzicht ontbreekt, slaat de schuldvraag naar binnen en worden de problemen die ze met haar zoon heeft als een persoonlijk probleem ervaren en beleefd.

Conclusies

In dit orthopedagogisch onderzoek naar de aard van het opvoedingsprobleem ligt het accent op de pedagogische interacties tussen de ouders en hun zoon. Zij moeten anders met hem omgaan, andere communicatiepatronen ontwikkelen. In plaats van te straffen dienen de ouders een praten-de, waarderende, positief stimulerende, affectieve omgang te ontwikkelen. Als ouders hun zoon niet op deze 'liefdevolle' manier opvoeden, dan ontwikkelt hij geen fantasie, geen zelfgevoel, kortom geen eigen identiteit.

Oorzaak en oplossing voor dit opvoedingsprobleem worden gezocht in de relaties tussen ouders en kind, en in de consequenties die deze hebben voor de identiteitsontwikkeling van kinderen. Ook al wordt er in

geslachtsneutrale termen door de orthopedagogen over ouders gesproken, dit kan niet verhelen dat met name de moeder aangesproken wordt, en zich ook laat aanspreken, op haar verantwoordelijkheid voor een verbetering van de ouder-kind-relatie. Vader wil hier ook wel aan meewerken. Hij kiest echter, in tegenstelling tot zijn vrouw, niet zozeer voor een ander gedrag om daarmee de ruimte te creëren voor de zelfontplooiing en het welbevinden van zijn kind, maar meer om een uit de hand gelopen situatie, waarin hij zich niet prettig meer voelt en die hem zelfs verleidt tot agressief gedrag, te verbeteren.

Orthopedagogen benoemen hun object als een 'analyse van de problematische opvoedingssituatie'.⁷ Daarmee willen ze aanduiden dat het hen niet gaat om het opsporen en het analyseren van een facet, bijvoorbeeld neurologische defecten in het kind, maar juist om een analyse van al die factoren die van invloed zijn op de opvoeding. Voor een dagelijkse analyse is het van belang dat orthopedagogen zich rekenschap geven van de dominante opvoedkundige normen in de westerse cultuur. In hoeverre hebben orthopedagogen oog voor de wijze(n) waarop deze normen doorklinken in de verschillende interpretaties en beleving van opvoedingsproblemen van vaders en moeders?

Als orthopedagogen daar niet op verdacht zijn, worden deze verschillen niet opgevat als structurerend voor de interpretaties van de ouders van het opvoedingsprobleem. Dat is nu precies wat in het orthopedagogisch onderzoek lijkt te gebeuren, waarmee geenszins gesuggereerd wordt dat de veronachtzaming van geslachtsspecifieke verschillen een bewuste onderneming is van orthopedagogen. Het is het onbewuste substraat waarop hun werk zich baseert. Misschien kan dit type onderzoek hierover een gesprek mogelijk maken.

7. Zie o.a. W. ter Horst, *Algemene pedagogiek. Proeve van een theorieconcept*. Kampen (Kok) 1980.

Joke Hermsen

Baubo of Bacchante?

Sarah Kofman en de affirmatieve vrouw

15.00 uur, Café Cluny te Parijs: mensen komen en gaan, ontmoeten elkaar wel of niet. Ik wacht op Sarah Kofman, de Franse filosoof en schrijfster van diverse 'deconstructieve' teksten over Freud, Plato, Nietzsche en Derrida. Om 15.10 uur zet zij zich glimlachend aan mijn tafeltje en kan het gesprek beginnen. Een gesprek dat lang zal duren en dat zal gaan over een nieuw type vrouw dat zij uit het werk van de door haar bestudeerde auteurs gedestilleerd heeft: de 'affirmatieve' of bevestigende vrouw. Het is een vrouw die de trekjes vertoont van de narcistische vrouw bij Freud, veel weg heeft van de zichzelf en het leven bevestigende vrouw van Nietzsche en die, net als de fetisjist bij Derrida, geschommeld heeft tussen de oppositie vrouwelijk-mannelijk om daar vervolgens boven uit te stijgen.

In dit inleidende artikel over het werk van Sarah Kofman zullen vooral de teksten besproken worden, waarin zij nader ingaat op het beeld van deze affirmatieve vrouw. Het betreft 'La femme narcissique' in *Enigme de la femme*¹, 'Baubo' in *Nietzsche et la scène philosophique*² en 'Ça cloche' in *Lectures de Derrida*³. Telkens als we de draad van dit nieuw gesponnen beeld dreigen te verliezen, zullen we teruggrijpen op het gesprek met Sarah Kofman, zodat zij ons, gelijk Ariadne, de weg kan wijzen in het filosofische labyrint, dat seksuele differentie heet. Een labyrint waarin wij nog verder zullen verdwalen als wij, in navolging van Kofman en Derrida, de termen 'vrouwelijk' en 'mannelijk' niet meer mogen gebruiken. Dit artikel zal de 'sporen' proberen te volgen, zie zij hier hebben achtergelaten, zonder overigens de hoop te koesteren de uitgang van het labyrint te bereiken.

1. Parijs (Galilée) 1980, pp. 60-77.

2. Parijs (UGE) 1979, pp. 263-304.

3. Parijs (Galilée) 1984, pp. 115-145.

Freud en de narcistische vrouw

In *Enigme de la femme* heeft Sarah Kofman Freuds teksten over de vrouw opnieuw gelezen en becommentarieerd en heeft zij vooral het complexe karakter van deze teksten benadrukt. Haar 'lecture' van Freud kan de-constructief genoemd worden, in die zin dat zij de tekst van Freud openbreekt om er vervolgens zelf mee aan het werk te gaan. Zij vult de open plekken in zijn discours met haar eigen interpretaties en voert bepaalde redeneringen van Freud zo ver door dat zij uiteindelijk ontploffen. Door dat zij het woord van Freud vaak letterlijk overneemt is het soms verwarrend uit te vinden wie er nu nog spreekt: Freud of Kofman. Hierdoor lijkt het alsof de vele ambivalenties en tegenstrijdigheden die Kofman in Freuds teksten wil aantonen, door Freud zelf worden blootgelegd, hetgeen haar eigen interpretatie ten goede komt.

Eén van die ambivalenties vindt Kofman in Freuds tekst *Zur Einführung des Narzissmus*.⁴ Hier schildert Freud ons een beeld van de vrouw, dat geheel tegenstrijdig is met het beeld dat wij doorgaans in zijn teksten vinden, namelijk het beeld van de gecastreerde vrouw, die als gebrek of tekort wordt gezien, aan penisnijd lijdt en slechts een mindere versie van de man is. De narcistische vrouw echter lijkt hier geenszins op en het is daarom dat Kofman in deze tekst een lichtpuntje heeft gezien in het overigens 'fallocratische' discours van Freud.

In *Zur Einführung des Narzissmus* toont Freud belangrijke verschillen aan tussen man en vrouw in hun ontwikkeling van een oorspronkelijk narcisme. De man zou zijn narcisme vanaf de adolescentie overhevelen op een object buiten hem, dat hij vervolgens seksueel overwaardeert, waardoor er een verarming van zijn Ik en libido optreedt, ten gunste van dit object. De narcistische vrouw daarentegen, zal in haar ontwikkeling na de pubertijd juist een vergroting van dit oorspronkelijk narcisme kennen, omdat zij de liefde voor haarzelf niet overhevelt op een object buiten haar, maar 'voldoende heeft aan zichzelf (Selbstgenugsamkeit). Zij kent geen behoefte om lief te hebben, maar wil alleen door anderen bemind worden. Haar bevalt de man die aan deze eis kan voldoen.

Freud beschrijft vervolgens de grote aantrekkingskracht (*Reiz*) die deze vrouwen op mannen uitoefenen. De man, die zijn eigen narcisme verloren heeft en op zoek is naar een liefdesobject buiten hem, zal jaloers zijn op deze eigenliefde van de narcistische vrouw en zal haar zelfgenoegzaamheid benijden. Hij is jaloers op haar onafhankelijkheid en zij is voor

4. *Gesammelte Werke*. Deel 10, Londen (Imago) 1942. Frankfurt a/M 1978.

hem een raadselachtig en mysterieus wezen, omdat hij niet begrijpt hoe zij haar eigenliefde heeft kunnen behouden. Hij begeert haar vanwege dit narcisme.

Volgens Sarah Kofman is dit een grote omwenteling in het discours van Freud. In al zijn andere teksten liet hij de vrouw altijd de man of zijn penis benijden, terwijl wij hier precies de omgekeerde gang van zaken zien: het zijn de mannen die de vrouwen vanwege hun narcisme benijden. Freud vergelijkt de narcistische vrouw met het kind dat urenlang volledig op kan gaan in zichzelf, en met het roofdier, de kat en de crimineel, die alleen een mate van zelfgenoegzaamheid, van onafhankelijkheid en van ontoegankelijkheid met elkaar gemeen hebben.

Het zijn deze vergelijkingen die, volgens Kofman, een Nietzscheaans karakter aan Freuds tekst geven. Zij vraagt zich zelfs af of Freud zich hier niet heeft laten inspireren door het Nietzscheaanse model van de narcistische, affirmatieve vrouw. Hij schreef deze tekst in 1913, toen hij veel besprekingen voerde met Lou Andreas-Salomé en het zou Lou zijn geweest die hem over de affirmatieve vrouw bij Nietzsche verteld zou hebben. Freud, die zelf altijd beweerde niets van Nietzsche gelezen te hebben, zou via Lou Salomé in staat zijn geweest om dankzij Nietzsche tot een ander vrouwbeeld te komen.

Kofman geeft diverse voorbeelden waaruit de overeenkomst tussen Freud en Nietzsche zou moeten blijken. Ook Nietzsche vergeleek de vrouw met het kind, het roofdier en de kat: 'Zij heeft net zo'n scherpe blik als de adelaar, is net zo dapper als een leeuw en toch blijft ze een onschuldig kind'.⁵ Het is opmerkelijk dat het hier nu juist een beschrijving van Lou Salomé betreft. Zo speelde zij dus een dubbele rol tussen Freud en Nietzsche: zij vertelde Freud van Nietzsches affirmatieve en narcistische vrouw en fungeerde zelf als prototype van zo'n vrouw.⁶

Sarah Kofman ziet een opklaring in Freuds discours als zij deze Nietzscheaans kan noemen. De vraag is alleen in hoeverre zij, vanuit haar bewondering voor Nietzsche, soms niet te veel wegdroomt van de werkelijkheid en van de teksten van Nietzsche zelf. In dromen krijgen bepaalde delen van het 'verhaal' meer aandacht en vallen andere delen weg. Zo lijkt Kofman ook de vergelijking tussen Freuds narcistische vrouw en die van

5. Brief aan Peter Gast.

6. Lou Andreas-Salomé wordt door Kofman als het voorbeeld bij uitstek van een narcistische vrouw gezien. Lou, die de huwelijksaanzoeken van Ree, Nietzsche en Rilke afwees, omdat zij 'wel eeuwig trouw zal zijn aan haar herinneringen, maar nooit aan de mensen', in: *Terugblik op mijn leven*. Amsterdam (Arbeiderspers) 1979, p. 150.

Nietzsche 'gedroomd' te hebben. Zij laat namelijk nogal wat weg uit de fragmenten van Nietzsche die zij citeert. Zo lezen wij bijvoorbeeld in *Jenseits von Gut und Böse* dat de vrouw bij Nietzsche inderdaad een 'roofdierachtige, listige lenigheid' en een 'tijgerklauw' heeft, maar er staat ook dat deze 'mooie, gevaarlijke kat' de man 'vrees en medelijden' inboezemt.⁷ Medelijden, omdat zij ook 'meer lijdt, kwetsbaarder is en meer liefde behoeft'. Dit laat Kofman echter weg, want dat past niet langer in het beeld van de narcistische vrouw, die juist zo onschendbaar, zo onaanastbaar en zelfgenoegzaam is.

De vergelijking tussen Freuds en Nietzsches beeld van de narcistische vrouw houdt voor Kofman zelf later ook op, want dan vlucht Freud ineens weg van het positieve beeld, dat hij van de narcistische vrouw geschapen heeft. Hij verontschuldigt zich namelijk dat hij de vrouw zo 'naar beneden heeft willen halen' en zij blijkt plotseling immoreel en afkeurenswaardig te zijn. Alsof hij gegrepen wordt door een zekere angst voor deze '*unheimliche*' en ongrijpbare narcistische vrouw, keurt hij haar narcisme op morele gronden af. Hij wijst haar vervolgens hoe zij haar immorele eigenliefde kan transformeren in een liefde voor een object buiten haar. En wat zou hier nu beter geschikt voor zijn dan de zwangerschap? Dankzij haar kind is de narcistische vrouw in staat een object buiten haarzelf lief te hebben, omdat zij haar kind nog altijd als een deel van zichzelf kan beschouwen. De zwangerschap is voor haar de reddende weg, die van haar afkeuringswaardig narcisme weer een respectabele liefde voor anderen kan maken. Het komt er volgens Kofman dus op neer dat de vrouw lief moet hebben als de man, om zo aan onze ethiek te kunnen voldoen. Hier stopt voor haar iedere vergelijking van Freud met Nietzsche, want het was immers Nietzsche die onze moraal zo aangevochten heeft.

Wat er dan nog van de narcistische vrouw bij Freud overblijft is niet veel. De mysterieuze vrouw, die haar geheim voor zich wil behouden en op die manier is als de misdadigster die haar geheim ook niet wil verklappen, wordt door Freud getransformeerd in een hysterica. Een hysterica die ziek is, omdat zij zwijgt over haar geheim. Freud die de ontoegankelijkheid en zelfgenoegzaamheid van de narcistische vrouw niet kan hebben, zal zijn best doen om haar weer 'beter' te maken. Hij zal trachten haar zwijgen te doorbreken, zodat zij zich toegankelijk maakt voor hem en zo haar geheim aan hem zal verklappen. Hij zal haar het woord teruggeven,

7. F. Nietzsche, *Jenseits von Gut und Böse*; Ned. vert. *Voorbij goed en kwaad*. Amsterdam 1979, fragment 239.

maar dit woord is volgens Kofman een 'vergiftigd' woord. Het is vergiftigd door de zogenaamde waarheden van de Freudiaanse psychoanalyse, te weten penisnijd en castratiecomplex. Als de psychoanalyse het woord terug wil geven aan de vrouw, dan doet zij dit 'om het beter van haar te kunnen stelen, om haar woord ondergeschikt te maken aan dat van de meester'.

De psychoanalyse zal op die manier de vrouw niet beter maken, maar vergiftigen met een discours waarin zij als mindere man zal worden 'gekadaveriseerd'. Freud probeert, geobsedeerd door zijn *idée fixe*, de penisnijd, het enigmatisch karakter van de vrouw vast te leggen, te fixeren, zodat hij er beter grip op kan krijgen. Zolang de vrouw narcistisch is, onbereikbaar en zwijgzaam over haar geheim, kan Freud niet veel met haar aanvangen, kan hij haar niet 'beheersen'. Daarom wordt volgens Kofman het beeld van de narcistische vrouw verlaten en vervangen door dat van de hysterica, die voor haar 'genezing' afhankelijk is van de psychoanalyse. Daarom wordt zij door Freud in een 'tekort' geplaatst, wordt zij eerst ziek verklaard, zodat hij haar vervolgens kan 'genezen'.

De kritiek van Sarah Kofman op de psychoanalyse sluit hiermee aan op de kritische teksten van de schrijfsters van de *écriture féminine*. Zowel Hélène Cixous als Luce Irigaray hebben deze aanval op het fallus-logocentristisch denken van de psychoanalyse reeds in hun teksten verwoord.⁸ Ook zij toonden aan dat de vrouw in de psychoanalytische theorie staat voor dat wat niet is, voor het ontbreken, voor het tekort. De fallus is in de Freudiaanse zienswijze het primaire geslacht en de vrouw zal altijd als degene die dit geslacht niet heeft, maar wel graag wil hebben, worden omschreven. Ze zal altijd in een leegte, in een gebrek worden geduwd, die haar ondergeschikt maakt aan het superieure, mannelijke geslacht.

Ondanks de overeenkomsten in hun kritiek op de psychoanalyse, wenst Sarah Kofman niets met de schrijfsters van de *écriture féminine* te maken te hebben. Zij verwijt hen dat zij de oppositie mannelijk-vrouwelijk alleen ten gunste van het 'vrouwelijke' willen omkeren en dat zij zo in dezelfde metafysische valkuilen zullen stappen als het logocentristisch denken van de psychoanalyse, die ook één term van de oppositie boven de ander stelt. Sarah Kofman zal trachten een weg te vinden die boven deze oppositie uitstijgt en die een dubbele bevestiging van beide geslachten in zich zal dragen. Zij meent het begin van deze weg gevonden te hebben in de filosofie van Nietzsche, die het logocentristische denken

8. H. Cixous, *La jeune née*. Parijs (10/18) 1975, en *Portrait de Dora*. Parijs (Editions des femmes) 1976; L. Irigaray, *Speculum de l'autre femme*. Parijs (Minuit) 1975.

van de metafysische traditie als eerste ter discussie gesteld heeft en volgens Kofman daarmee ook de overheersing van het 'mannelijke'. Het is vooral aan de hand van de filosofie van Nietzsche dat Sarah Kofman haar 'scheping' van een nieuw type vrouw, de affirmatieve vrouw, kan vervolmaken.

Nietzsche en de affirmatieve vrouw

We hebben gezien dat Kofman de narcistische vrouw van Freud kan vergelijken met die van Nietzsche, omdat beiden dezelfde metaforen gebruiken om haar te omschrijven (kat, roofdier, kind). Er is volgens haar nog een andere reden om de beide auteurs met elkaar in verband te brengen. Freud geeft met de narcistische vrouw slechts één bepaald type vrouw weer en beweert geenszins hier een algemene beschrijving van dé vrouw te geven. Dit is volgens Kofman ook zeer Nietzscheaans te noemen. Nietzsche heeft nooit een algemene essentie van dé vrouw willen omschrijven, net zo min als hij ooit een eenduidig beeld van dé waarheid heeft willen geven.

Het is vooral Jacques Derrida die in zijn *Eperons. Les styles de Nietzsche* aangetoond heeft dat Nietzsche in zijn werk een typologie van verschillende vrouwen heeft gegeven. Er is volgens Derrida bij Nietzsche 'geen wezen van de vrouw, want de vrouw spreidt, en spreidt zich, vanzelf. Zij verzwelgt (...) elke wezenheid, elke eigenschap'.⁹ Vrouw is bij Nietzsche 'een naam voor de niet-waarheid van de waarheid'. Er is 'geen vrouw, geen waarheid op zich van de vrouw op zich', maar er zijn bij Nietzsche verschillende typen vrouwen waar te nemen.

Derrida heeft deze verschillende typen in drie groepen onderverdeeld, te weten (1) de vrouw als leugen, (2) de vrouw als waarheid en (3) de vrouw als affirmatieve kracht. Voor een beter begrip van het laatste type, de affirmatieve vrouw, moeten we dit in relatie brengen met de andere twee. De vrouw als leugen is de gecasteerde vrouw, die de waarheid niet heeft en door de man, die de fallus en de waarheid als zijn attributen ziet, wordt geminacht en veroordeeld. De vrouw als waarheid is de castrerende vrouw, omdat zij de man bedreigt aan wie zij de waarheid heeft ontnomen. De man gelooft, net als bij het eerste type, nog altijd in de waarheid en de vrouw wordt met deze waarheid geïdentificeerd. De

9. *Eperons. Les styles de Nietzsche*. Parijs (Flammarion) 1972, p. 38. Ned. vert. *Sporen. De stijlen van Nietzsche*. Weesp 1985, p. 77.

vrouw als leugen en de vrouw als waarheid zitten volgens Derrida nog altijd gevangen in de 'fallus-logocentristische' ruimte, omdat er nog altijd geloofd wordt in één waarheid. Ze zijn ook beide gelieerd aan de castratie. In het eerste geval, omdat ze niet-waarheid is en dus zelf gecastreerd is, in het tweede geval, omdat ze als de waarheid wordt gezien en daarom de man die de waarheid niet heeft, bedreigt en castreert, omdat de waarheid als de fallus gezien wordt.

Het derde type echter, en dat is het type waar Sarah Kofman naar toe wil, de affirmatieve vrouw, wordt niet langer als de waarheid of de leugen gezien, maar als het leven en de bevestigende kracht van het leven zelf. Zij 'bevestigt zichzelf in zichzelf en in de man' en wordt niet langer door de man bevestigd. De affirmatieve vrouw schijnt het raadsel, het mysterie van het leven zelf te zijn, 'het leven is een vrouw'¹⁰ en wat dat voor de vrouw betekent kunnen we lezen in Sarah Kofmans tekst over de vrouw bij Nietzsche: 'Baubo' in *Nietzsche et la scène philosophique*.

Een kuise vrouw

De affirmatieve vrouw bij Nietzsche is een kuise vrouw, omdat zij niet van plan is de vele sluiers die voor haar hangen op te tillen en zichzelf bloot te geven. Zij wil deze kuisheid, omdat zij hiermee haar mysterie en dus haar aantrekkingskracht vergroot. Zij wil haar sluiers, omdat zij weet dat er achter haar sluiers geen waarheid is, maar alleen nog meer sluiers, of met Nietzsche: 'Wij geloven niet langer, dat waarheid nog waarheid blijft als men haar de sluier afrukt'. Nietzsche wil de sluier, net zoals de kuise vrouw dat wil. 'Is de waarheid wellicht een vrouw, die redenen heeft haar redenen verborgen te houden?'¹¹ De affirmatieve vrouw wil de waarheid niet, want niets is haar 'zo vreemd, weerzinwekkend, vijandig' als de waarheid.¹² Wat zij wel wil is de schijn, de leugen en de schoonheid en daarmee is zij als de kunstenaar die van de illusie houdt en de schijn boven de waarheid verkiest.

De kunstenaar is bij Nietzsche degene die de werkelijkheid herhaalt door haar te selecteren, te verdubbelen, te accentueren en te versluieren. Er bestaat geen echte werkelijkheid. Een ieder heeft zijn eigen werkelijkheid. Alleen weigert de metafysicus dit te erkennen en zal hij altijd op zoek gaan naar die éne werkelijkheid, die éne waarheid en zal hij probe-

10. F. Nietzsche, *Fröhliche Wissenschaft*; Ned. vert. *De vrolijke wetenschap*. Amsterdam 1976, fragment 339.

11. Ibidem, Inleiding, pp. 14-15.

12. Deze en de volgende drie citaten: Nietzsche, *Voorbij goed en kwaad*, fragment 232.

ren de vele sluiers die voor haar hangen op te tillen. De kunstenaar doet dit niet, want hij weet, net als de vrouw, dat er niet één waarheid is en daarom wil hij de schijn. Degene echter die de waarheid wil vinden, ontkent dat waarheid een afwezigheid van waarheid is en ontkent dat het leven schijn en leugen is. Voor Nietzsche is het leven dus gelijk aan de vrouw: 'haar grote kunst is de leugen, haar hoogste zaak de schijn en de schoonheid'. De vrouw, de affirmatieve vrouw, is tevens gelijk aan de kunstenaar, die het leven als schijn, als leugen en als schoonheid bevestigt. Zo luidt tot dusverre de interpretatie van Sarah Kofman, die gelijk is aan die van Derrida, en zij roept hiermee een ander beeld op van de vrouw bij Nietzsche dan de zo vaak door feministes opgeroepen misogynie vrouw-beelden bij Nietzsche.

Nietzsche zegt over feministische vrouwen dan ook weinig goeds: 'De vrouw wil zelfstandig worden: en daarom begint zij de mannen voor te lichten over de "vrouw als zodanig" – dat is een van de ergste ontwikkelingen in de algemene verleelijking van Europa.' De vrouwen, die net als de mannen, op zoek gaan naar de waarheid, op zoek gaan naar hun eigen wezen en hun sluiers willen optillen, zullen in dezelfde valkuilen stappen als hun mannelijke collega's die al eeuwen op zoek zijn naar de waarheid, de fallus achter de sluier. Als zij daar ook naar op zoek gaan, erkennen zij dat ze gecasteerd zijn en ontkennen zij daarmee hun affirmatieve kracht, die boven dit zoeken naar waarheid uitgaat en die in staat is het leven zelf te bevestigen. Als zij hun kuisheid willen verliezen, als zij hun sluiers willen afdoen, maken zij zichzelf tot gedegenereerde vrouwen, die in plaats van zichzelf te bevestigen, op zoek gaan naar de fallus die zij niet bezitten.

Hier komt in het kort de kritiek van Nietzsche op het feminisme op neer. '*Mulier taceat de muliere*', zo roept hij ons toe; de vrouw moet over de vrouw zwijgen, wil zij haar kracht en haar mysterie niet verliezen. Maar waar bestaat die kracht nu uit? Wat doet die affirmatieve vrouw, als zij zich niet mag emanciperen? Het antwoord laat zich raden en wordt ons door Nietzsche inderdaad bevestigd: 'haar eerste en laatste roeping: het baren van sterke kinderen'.¹³ Is dit, net zoals wij bij Freud zagen, een louter terugsturen van vrouwen naar het aanrecht? Is de affirmatieve vrouw alleen moeder de huisvrouw? Een eerste vraag uit het gesprek met Sarah Kofman: 'Als Nietzsche tegen de feministes polemiseert, dan doet hij dit om aan te tonen dat zij zichzelf als gecasteerde mannen zien en al hun vrouwelijke kracht daarmee verliezen. De vrouwelijke, scheppende

13. Ibidem, fragment 239.

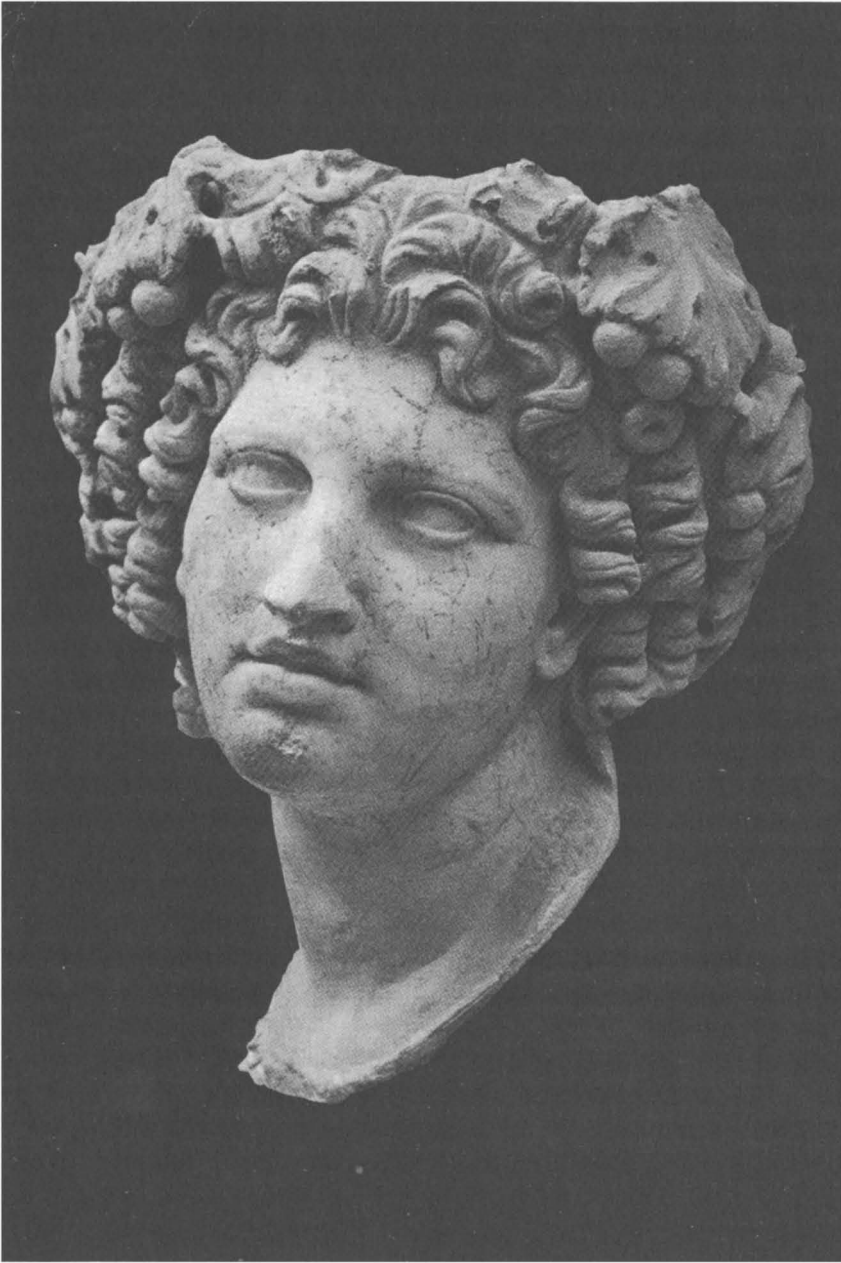
en bevestigende kracht is inderdaad allereerst het vermogen om kinderen te baren. De eerste affirmatieve vrouw is de moeder. Maar er is meer. De vrouw wordt door Nietzsche ook met het leven en de kunstenaar vergeleken, zij is een scheppende kracht die zichzelf en het leven in al haar gedaantes kan bevestigen.'

Het beeld wordt langzaam duidelijker. We zien nu een affirmatieve vrouw, die zichzelf en het leven bevestigt en die met haar kuise sluiers zit te spelen en te genieten van het leven. Maar valt er wel zoveel te genieten met die sluiers? Was het niet Freud die in deze kuisheid één van de voornaamste oorzaken zag voor de achtergebleven intellectuele ontwikkeling van vrouwen? En heeft Nietzsche zelf in zijn beroemde tekst 'Over de vrouwelijke kuisheid' zich het lot van de in kuisheid gelaten vrouwen niet aangetrokken: 'De opvoeding van voorname vrouwen heeft iets verbluffends, iets onvoorstelbaars (...). Iedereen is het erover eens hen *in eroticis* zo onwetend mogelijk op te voeden...' ¹⁴ Een kuisheid die hen tot gewillig slachtoffer van mannen maakt. Hoe deze veroordeelde kuisheid te rijmen met die andere, bejubelde kuisheid van de affirmatieve vrouw? Sarah Kofman: 'In Nietzsches teksten kun je twee soorten van kuisheid ontdekken, net zoals er ook twee soorten van sluiers, van maskers zijn, namelijk die van de zwakkere en die van de sterkere. De kuisheid van de zwakkere is niet een zelf gekozen kuisheid, maar opgelegd door de ethiek en de maatschappij. Hier spreekt Nietzsche over in deze tekst. Het is de kuisheid van de zwakkere, die de onderdrukking ondergaat. De kuisheid van de sterkere is echter een zelf gekozen, zelf gewilde kuisheid. De affirmatieve vrouw kiest zelf voor haar kuisheid, voor haar sluier of masker, omdat zij hiermee de macht heeft de ander te verleiden. Net zoals de kunstenaar, die de werkelijkheid ook versluiert om haar te verfraaien, zo wil de affirmatieve vrouw ook haar sluiers.'

Als je de vrouwelijke kuisheid wilt respecteren, dan moet je op een afstand (*Distanz*) blijven, dan moet je weten bij de schijn, bij de oppervlakte, bij het masker te blijven. De werkelijke filosoof is volgens Nietzsche niet de metafysicus die de waarheid achter de sluier of achter het masker wil vinden, maar is een filosoof die de schijn wil en in de afgrond van het leven durft te kijken. Voor Nietzsche waren de Grieken nog de ware filosofen: 'O, die Grieken! Die wisten te *leven*: daarom is het zaak, braaf bij de oppervlakte, de plooi, de huid te blijven stilstaan, de schijn te aanbidden...' ¹⁵ Nietzsche noemde zichzelf de discipel van de Griekse god

14. Nietzsche, *De vrolijke wetenschap*, fragment 71.

15. Ibidem, Inleiding, p. 15.

Hoofd van Dionysos met een krans van wijnbladeren, eerste eeuw voor Chr.,
Museum van Corinthië.

Dionysos en bewonderde zijn cultus zo, omdat Dionysos de god van de maskers, van de wijn en van de vruchtbaarheid als scheppende kracht was. Sarah Kofman noemt de affirmatieve vrouw vervolgens in navolging van Nietzsche ook dionysisch.

Baubo of Bacchante?

Sarah Kofman beëindigt haar artikel over de vrouw bij Nietzsche met een duik in de Griekse mythologie om daar een vrouw uit op te vissen die model kan staan voor het type van de affirmatieve vrouw. Het is Nietzsche zelf die hier de aanleiding toe geeft, want hij schrijft in dezelfde inleiding dat het leven 'Baubo' heet. Baubo is degene die in staat is geweest om Demeter, de godin van de vruchtbaarheid, weer aan het lachen te maken als deze rouwt om het verlies van haar dochter Persephone en al negen dagen niet meer gegeten of gedronken heeft, waardoor de vruchtbaarheid van de aarde bedreigd wordt. Doordat Baubo haar rokken optilt en haar buik en geslacht laat zien waarop een tekening van Iacchos, een ander kind van Demeter, soms geïdentificeerd met Dionysos, geschilderd staat, maakt zij Demeter aan het lachen en herinnert haar aan haar eigen geslacht en aan haar eigen vruchtbaarheid. Baubo kan de rouw van Demeter doorbreken, zodat de vruchtbaarheid van de aarde niet langer bedreigd wordt. Zij toont haar tevens de kracht van haar eigen geslacht, waarmee zij Hades, de god van de onderwereld die haar dochter gestolen heeft, kan afschrikken.

Volgens Sarah Kofman, en anderen, is Baubo een van de Griekse woorden om het vrouwelijk geslacht aan te duiden. Nietzsche zou het leven zelf dus als het vrouwelijke geslacht of in ieder geval als de vrouwelijke vruchtbaarheid gezien hebben. Er is met het woord Baubo echter nog meer aan de hand, en hier naderen we de relatie tot de god Dionysos. Toen de geliefde van Dionysos, Proshumnos, stierf, verving hij haar door een houten fallus, die hem troost zou moeten verschaffen. Deze houten fallus, die Dionysos sindsdien altijd bij zich droeg, heet Baubon. We zien hier dus twee personificaties van de twee geslachten, Baubo en Baubon, die op elkaar terug te brengen zijn. Baubo kunnen we nu volgens Kofman zien als 'de vrouwelijke dubbelganger van Dionysos', die dankzij haar vermenging van het vrouwelijke en het mannelijke en dankzij de verwarring die zij sticht binnen de oppositie mannelijk-vrouwelijk, omdat zij zowel het één als het andere is, boven de metafysische oppositie uitgaat.

De affirmatieve vrouw is als Baubo; zij is het symbool van de vruchtbaarheid en van de eeuwige terugkeer. Zij zit niet langer gevangen in de

oppositie mannelijk-vrouwelijk, maar is daarbovenuit gestegen. Zij is affirmatief in die zin dat zij 'Ja!' tegen het leven en tegen zichzelf zegt, en zij is dionysisch. Maar wat betekent nu precies dat 'dionysische' karakter van de affirmatieve vrouw? Sarah Kofman: 'Het dionysische karakter van de affirmatieve vrouw betekent een totale verwarring van de metafysische oppositie man-vrouw. Van Dionysos kan niet langer gezegd worden dat hij goddelijk of menselijk, mannelijk of vrouwelijk is. Dat wil niet zeggen dat hij een synthese is van die twee, maar hij is het beide even sterk op verschillende momenten. De affirmatieve vrouw is dionysisch, omdat zij de tegenstrijdige aanwezigheid van de oppositie in zich draagt, niet in een synthese van die tegenstelling, maar in een beweging die boven die tegenstelling uitgaat. Die beweging is in onze terminologie niet meer te noemen, niet meer te duiden in begrippen als mannelijk of vrouwelijk, omdat we dan altijd weer zullen vervallen in de metafysische opposities en hiërarchisering. Het is met Dionysos de algehele verwarring.'

De affirmatieve vrouw is volgens Kofman in zekere zin ook een bacchante. Zij is als de vrouwen uit Thracië die de bergen introkken om daar de wilde feesten ter ere van Dionysos te vieren. De Bacchantes waren 'gewone' huisvrouwen en moeders, die zich tijdens deze feesten overgaven aan de meest extatische uitingen en in hun uiterste verwoeding dieren en zelfs hun eigen kinderen vermoordden. Door een dier te doden en diens huid vervolgens om te doen, konden zij versmelten met hun god Dionysos. Door het juk van de dagelijkse zorgen en beslommeringen af te werpen, konden zij in hun razernij boven het leven en de dood uitstijgen naar het goddelijke. De liefhebbende moeders werden gedurende deze feesten tot razende vrouwen, die zo de tegenstrijdigheden van het leven verbeeldden. Het leven dat zowel uit genot als uit lijden, uit geluk als uit ongeluk bestaat en dat in alle vormen bevestigd dient te worden. De bevestiging van zowel het geluk als het verdriet is volgens Kofman de Nietzscheaanse manier van leven en het is hier dat de affirmatieve vrouw van Nietzsche op een bacchante lijkt.¹⁶

De affirmatieve vrouw is zowel Baubo als bacchante. Zij zaait verwarring binnen de opposities van het mannelijke en het vrouwelijke en zij bevestigt 'het leven in haar woestheid en wreedheid, maar ook in haar

16. Deze *amor fati* van Nietzsche komt in het door hem zeer geliefde gedicht van Lou Andreas-Salomé goed tot uiting. Hij zette haar gedicht zelf op muziek en gaf het een nieuwe titel: *Hymne aan het leven*. In de vertaling luidt het als volgt: 'Te leven, te denken gedurende duizenden jaren/Oh, sluit me in beide armen:/Als u geen geluk meer heeft om aan mij te geven/Dan heeft u altijd nog uw pijn.'

vruchtbaarheid en eeuwige terugkeer'. Zij breekt uit de sleur van het alledaagse leven en weet in extatische vervoering haar door de moraal en de maatschappij opgelegde grenzen te doorbreken, zodat zij goddelijk of dionysisch worden kan. Zij vertoont ook de narcistische trekjes, zoals wij die bij Freud reeds hebben gezien, want zij is dankzij haar sluier mysterieus en zelfgenoegzaam en zij weet de ander hiermee te verleiden. Zij is een zekere zin ook misdadig, omdat zij haar mysterie voor zich houdt en zich van de moraal niets aantrekt.

Dit is in het kort het ideaalbeeld van de affirmatieve vrouw dat Sarah Kofman ons naar aanleiding van Freud, maar bovenal van Nietzsche voorspiegelt. In hoeverre wij ooit aan dit beeld willen of kunnen beantwoorden is een vraag die zij vooralsnog openlaat. Voor haar is vooral van belang, zo lijkt het, om de zogenaamde misogynie van Nietzsche in twijfel te trekken en om, in navolging van zijn filosofie, de metafysische opposities ter discussie te stellen. Zij probeert een aanzet te geven tot het denken van een affirmatieve vrouw die van deze metafysische oppositie bevrijd is. Maar deze vrouw is niet langer in onze metafysische terminologie te duiden en dan rijst de vraag of je dan nog over haar spreken of denken kan of dat wij alleen nog maar over haar kunnen en mogen dromen. De aanzet die Sarah Kofman geeft voor het denken van deze vrouw, die de oppositie man-vrouw achter zich heeft gelaten, geschiedt middels een stadium dat voorafgaat aan de affirmatie en dat zij vooral bij Jacques Derrida heeft gevonden. Dit voorliggende stadium heet fetisjistisch en zal voor een beter begrip van de affirmatieve vrouw hier tenslotte besproken worden.

Gerinkel van metafysische scherven

In *Ça cloche* geeft Sarah Kofman een *lecture* van de tekst *Glas* van Jacques Derrida.¹⁷ Zij ziet in deze tekst een figuurlijke uitbeelding van het Derridaïaanse ideaal, te weten een algemeen aanvaard en gewaardeerd fetisjisme. Het is vooral het besluiteloze gedrag en de eeuwige schommeling tussen het ware object en diens vervanging die Derrida in de fetisjist aanspreekt. De fetisjist seksualiseert een bepaald object dat van zichzelf geen seksualiteit heeft, en kent aan dit object dan dezelfde seksuele eigenschappen toe als die van de begeerde persoon. Hiermee vervangt hij de begeerde persoon door een geseksualiseerd object, terwijl hij tegelijker-

17. In *Lectures de Derrida*, Parijs (Galilée) 1984. Het betreft J. Derrida, *Glas*. Parijs (Galilée) 1974.

tijd weet dat dit object de persoon niet is. De fetisjist schommelt dus voortdurend tussen het ware object en diens vervanging en is besluiteloos in zijn keuze voor het een of voor het ander.

Volgens Sarah Kofman is Derrida in *Glas*, waar hij twee kolommen tekst naast elkaar publiceert, als de fetisjist die niet voor de ene of de andere kolom wil kiezen, maar ze allebei wil hebben. De gehele tekst van *Glas* is zo niet langer in een éénduidige interpretatie vast te leggen, omdat de lezer voortdurend tussen twee kolommen tekst in moet schommelen en niet besluiten kan op één kolom neer te strijken. Het is deze *mise-en-scène* van een eeuwige schommeling die de teksten van Derrida karakteriseert. 'Mijn ontroering is de schommeling', schrijft Derrida, maar wat wint men met dit schommelspel, zo vraagt Kofman zich af, en wat zou het beoogde doel van Derrida kunnen zijn?

Ten eerste is daar nooit één doel, maar zijn er altijd tenminste twee. Derrida zal als de fetisjist altijd op 'twee doeken (*tableaux*) of tussen twee doeken' tegelijk spelen. Zijn tekst *Glas* beeldt deze twee doeken uit: er zijn twee teksten die naast elkaar voor een dubbele schrijfp praktijk (*écriture*) en een dubbele blik (*regard*) zorgen, waardoor de tekst onneembaar (*imprenable*) wordt. Maar als de tekst door niemand gegrepen kan worden, zal hij dan wel door iemand herinnerd kunnen worden? Wie verliest er eigenlijk in dit verdubbelde spel? Volgens Kofman is het de fetisjist, Derrida, die verliest, want hij zal nooit echt kunnen genieten, omdat hij zijn verlangens, net als zijn tekst, heeft opgesplitst. Als je je verlangens opsplijt in de verdubbeling, zul je altijd tussen twee polen in blijven schommelen en nooit echt kunnen genieten, maar alleen maar 'spelen alsof je geniet'. En dat geeft Derrida ook toe: 'Ik verdeel mijn handeling en mijn verlangen (...) ik ontglip u altijd, ik simuleer onophoudelijk en geniet nergens (...) ik speel dat ik geniet...'¹⁸

De tekst en de auteur zijn besluiteloos, schommelen tussen twee teksten in, maar ze zijn ook dubbel, want ze zijn niet één kolom, maar beide tegelijk. Wat hier over de tekst gezegd is, kan volgens Kofman ook over het geslacht gezegd worden. De twee kolommen in Derrida's tekst staan als de twee geslachten niet tegenover elkaar, maar naast elkaar en ze zijn beide heterofoon. De ene kolom spreekt niet dezelfde taal als de andere, kent niet hetzelfde ritme, maar toch communiceren ze met elkaar en verwijzen ze steeds naar elkaar. Elke kolom, die ogenschijnlijk losstaat van de andere, is niet alleen op zichzelf terug te voeren, zoals in de metafysische ideologie, maar is altijd verbonden met de andere kolom, 'stroomt

18. Geciteerd in *Lectures de Derrida*, a.w., p. 141.

over in het lichaam van de andere'. Hierdoor breekt Derrida volgens Kofman met het 'fallogocentrisme', omdat hij een einde maakt aan de radicale oppositie man-vrouw, waarin beiden een specifieke essentie zouden hebben. Het éne geslacht is niet los te zien van het andere geslacht, kent niet een eigen vastomlijnd kader, maar schommelt tussen beide geslachten in.

Bepaalt deze fetisjistische schommeling ook het karakter van de affirmatieve vrouw? Sarah Kofman: 'Nee, want de fetisjist zit nog altijd gevangen binnen de oppositie, ook al bevindt hij zich niet langer op een gefixeerde positie. De affirmatieve vrouw is boven deze oppositie uitgestegen, omdat deze niet meer bestaat. Maar het is dankzij de aangebrachte schommeling binnen de oppositie, dat zij hierboven uit kán stijgen. De veralgemenisering van het fetisjisme van Derrida gooit een hiërarchie omver, ten gunste van de minst gewaardeerde term, de vrouwelijke, en staat hiermee een gelijkheid van termen toe.'

Van schommelspel naar ...?

Het fetisjisme van Derrida is voor Kofman dus het stadium dat voorafgaat aan de affirmatie, dat leidt van een besluiteloze schommeling naar een dubbele bevestiging van het mannelijke en het vrouwelijke. Alleen kunnen we die termen dan niet langer gebruiken, want dan geraken we weer in de metafysische oppositie, die in het stadium van de affirmatie niet meer bestaat. Hoe we dan nog wel kunnen praten en of we dan nog wel over een affirmatieve vrouw en niet *mens* moeten spreken, wordt nog niet erg duidelijk. Sarah Kofman spreekt over een '*Neutre*', iets neutraals, waar niet langer 'hij-zij', maar 'ik-wij' gezegd wordt. In het 'wij' wordt de oppositie man-vrouw samengenomen, zonder dat ze één worden, maar ze behoren elkaar toe middels het differente wat ze van elkaar scheidt. In het elkaar toebehoren zijn ze different en daarom moeten ze telkens weer zichzelf en elkaar in het differente bevestigen. Kofman ziet een eerste aanzet tot dit affirmatieve stadium in het werk van Maurice Blanchot, die schrijft over het '*immense parole*' dat altijd 'wij' zegt: 'Wat zij is voor mij: dat 'wij' dat ons samenhoudt en waar wij niet de één noch de ander zijn...' ¹⁹

De affirmatieve vrouw van Sarah Kofman vindt haar oorsprong in de filosofie van Nietzsche en wordt mogelijk gemaakt door Derrida. Zij zegt

19. M. Blanchot, *Le dernier homme*. Parijs (Gallimard) 1957.

‘Ja’ tegen zichzelf en ‘Kom’ tegen de ander. In dit verbond dat de vrouw met de ander aangaat wordt zowel zij, doordat zij zich laat overlopen in het lichaam van de ander, als de ander getransformeerd. Ze verschilt van de ander, maar is nooit los te zien van de ander. Ze kan niet vastgelegd worden in een éénduidig kader, want ze is mannelijk noch vrouwelijk, maar... affirmatief. Ze weet dat in het ‘wij’ de ander radicaal anders is, maar ze weet ook dat ze onlosmakelijk verbonden is aan de ander. Wat wij met dit beeld van de affirmatieve vrouw kunnen aanvangen en hoe wij haar kunnen kritiseren, vormen de vragen voor een discussie die nu een aanvang kan nemen. ‘Wij’ besluiten met een gedicht van Rainer Maria Rilke, dat hij bijna honderd jaar geleden schreef en waarin hij zich, gelijk Sarah Kofman, verwonderde over het ‘wij’.

‘Ich habe das “Ich” verlernt und weis nur: wir.
Mit der Geliebten wurde ich zu zwein;
und aus uns beiden in die Welt hinein
und über alles Wesens wuchs das Wir.

Und weil wir Alles sind, sind wir allein.’²⁰

20. R.M. Rilke, *Dir zur Feier. Die Gedichte*. Frankfurt a.M. (Insel) 1986.

Alie Schokker

De invloed van vrouwenstudies op het overheidsbeleid

‘Het doel van deze vrouwenstudies moet gezocht worden in de bijdrage die ze kunnen leveren aan de opheffing van vrouwenonderdrukking. Vrouwen aan de universiteit die actief zijn in de vrouwenbeweging moeten uitgaan van hun dubbele zijns- en bewustzijnspositie (dat wil zeggen van het feit dat zij zowel “Betroffene” – van vrouwenonderdrukking – als onderzoeksters zijn) en deze “double consciousness” bewust in het onderzoeksproces integreren.’ Aldus schreef de Duitse sociologe Maria Mies in 1982 naar aanleiding van de – in feministisch Nederland gevoerde – discussie over de verhouding tussen vrouwenstudies en de vrouwenbeweging.¹ Een discussie die met name aan het eind van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig in alle hevigheid gevoerd werd; onder andere via artikelen in dit tijdschrift.

Een van de centrale vragen in dit debat was in hoeverre de vrouwenbeweging betrokken zou moeten zijn bij wetenschappelijk onderzoek in het kader van vrouwenstudies. Dat (groepen uit) de vrouwenbeweging invloed zouden uitoefenen op de te onderzoeken vraagstelling, stond buiten kijf. Maar in hoeverre zouden zij ook betrokken moeten zijn bij de uitvoering van het onderzoek en in hoeverre zouden de resultaten van onderzoek rechtstreeks ten goede moeten komen aan (groepen uit) de vrouwenbeweging? Omtrent deze vragen werden verschillende standpunten ingenomen. Verschillende opvattingen werden uitgedragen, al dan niet gekoppeld aan een speurtocht naar een specifiek feministische methode van onderzoek.

Intussen breidde in de loop der jaren het terrein van vrouwenstudies zich steeds meer uit. Binnen de sociale wetenschappen, binnen letteren, maar eveneens binnen studierichtingen als planologie, landbouwweten-

1. M. Mies, ‘Vrouwenstudies of feministiese studies? Het debat over feministiese wetenschap en methodologie’, in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 9, 1982, jrg. 3, nr. 1, pp. 92-93.

schappen, bèta-wetenschappen werd steeds meer ruimte voor vrouwenstudies gevraagd.

Daarnaast verschoof de inhoudelijke en methodologische belangstelling. Vormde in het begin de onderdrukking van vrouwen het uitgangspunt voor theorievorming en onderzoek, gedurende de laatste jaren wordt juist de categorie sekse als zodanig en de wijze waarop deze tot uitdrukking komt in maatschappelijke verhoudingen geproblematiseerd. De verschuivingen in theoretische vraagstellingen hebben gevolgen gehad voor de methode van onderzoek. De discussie over een specifiek feministische methode van onderzoek is verstomd.

Ook op het terrein van de organisatie van vrouwenstudies zijn verschuivingen opgetreden. In de beginjaren waren het vooral studentes en een enkele medewerkster die zich met vrouwenstudies bezighielden; inmiddels zijn aan vrijwel alle universiteiten en hogescholen medewerkers vrouwenstudies aangesteld – zij het vaak nog op tijdelijk basis. Er zijn hoogleraarsposten gekomen en organisaties opgericht die zich speciaal met vrouwenstudies en de financiering daarvan bezighouden.

Een belangrijke ontwikkeling is eveneens dat vanuit de rijksoverheid een emancipatiebeleid tot stand is gekomen en dat vanuit verschillende ministeries onderzoek wordt gedaan naar de positie van vrouwen op diverse terreinen. Vaak wordt dit onderzoek, met name wanneer het in opdracht van de Directie Coördinatie Emancipatiebeleid wordt uitgevoerd, verricht door vrouwen uit de kringen van vrouwenstudies.

In dit artikel wordt ingegaan op de verhouding tussen vrouwenstudies en het overheidsbeleid op het terrein van emancipatie.² De doelstelling van vrouwenstudies is steeds geformuleerd als het leveren van een bijdrage aan de opheffing van vrouwenonderdrukking of aan verbetering van de positie van vrouwen. De effecten en gevolgen van vrouwenemancipatie-

2. S. Poldervaart maakt in haar boek *Vrouwenstudies – een inleiding* (Nijmegen 1982) een scherp onderscheid tussen vrouwenstudies en emancipatiestudies. Een van de kenmerken van vrouwenstudies is volgens haar dat zij kritiek uitoefent op de heersende wetenschapsbeoefening die de bestaande machtsverhoudingen als uitgangspunt neemt. Emancipatiestudies als term impliceert dat vrouwen een achterstand hebben; het man-zijn fungeert daarbij als norm. Bij dit type studies legt men grote nadruk op de individuele belemmeringen om te emanciperen. Beide opvattingen hingen samen met verschillende stromingen in de vrouwenbeweging. De afgelopen jaren is de scheiding tussen vrouwenstudies en vrouwenemancipatie-onderzoek, tussen emancipatie en feminisme minder scherp geworden; vele opvattingen zijn mogelijk. Daarom worden in dit artikel de termen vrouwenstudies en vrouwenemancipatie-onderzoek beide gebruikt.

onderzoek zijn zoals gezegd aan het eind van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig vooral bediscussieerd met betrekking tot de mogelijkheden die zij aan de vrouwenbeweging boden om maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen. Maar nu eveneens door de overheid een emancipatiebeleid gevoerd wordt en onderzoek in opdracht van de overheid verricht wordt binnen vrouwenstudieskringen, is de vraag interessant geworden hoe binnen vrouwenstudieskringen tegen de verhouding wetenschap-beleid, c.q. vrouwenstudies-emancipatiebeleid aangekeken wordt. Aan de hand van een wetenschapssociologisch analysemodel ga ik na welke rol vrouwenstudiesonderzoek, verricht door wetenschappers in een onafhankelijke positie aan de universiteit enerzijds en door wetenschappers in opdracht van de overheid anderzijds, speelt in de totstandkoming van dit overheidsbeleid. Deze rol wordt zowel geanalyseerd aan de hand van opvattingen van een aantal vrouwenstudies- en overheidsorganisaties als via een case-studie naar de totstandkoming van het seksueel-geweldbeleid.

De rol van sociaal-wetenschappelijk onderzoek in beleid: een wetenschapssociologisch model

Over de invloed van de sociale wetenschappen op het (overheids)beleid en de politiek bestaan vele theorieën. Enerzijds zijn er theorieën die uitgaan van een principiële scheiding tussen het terrein van de wetenschap en het beleid. Beleidsmakers houden zich met politieke beslissingen bezig die altijd normatief van aard zijn; de wetenschappers doen op waarde vrije wijze onderzoek. Zij kunnen wel onderzoek doen in opdracht van beleidsmakers, maar de probleemstelling moet door de eersten geformuleerd zijn. Zij verrichten zogenaamd 'probleem-oplossend' onderzoek. Aan de andere kant bestaat de opvatting dat alle onderzoek normatief van aard is; wetenschappelijk onderzoek kan nooit een waarde vrije bijdrage aan beleid leveren, maar zal door de gekozen uitgangspunten altijd een van de mogelijke politieke stellingnames ondersteunen. Geen van beide stellingnames (en vele ertussenin) blijken een vruchtbaar resultaat op te leveren, omdat ze berusten op normatieve uitgangspunten: op waardeoordelen en visies hoe de verhouding tussen wetenschap en beleid er uit zou moeten zien.

De wetenschapssocioloog Gerard de Vries heeft, onder andere in zijn boek *De ontwikkeling van wetenschap*, een model trachten te ontwikkelen

om de verhouding tussen wetenschap en beleid te analyseren zonder daarbij terug te vallen op principiële uitgangspunten of normatieve standpunten hieromtrent. Hij poogt de discussie naar een empirisch niveau te tillen. De Vries maakt onderscheid tussen een technische en een culturele rol die sociaal-wetenschappelijk onderzoek ten opzichte van beleid kan vervullen. Beide rollen kunnen slechts onder specifieke culturele, politieke en maatschappelijke omstandigheden vervuld worden.

Sociaal-wetenschappelijk onderzoek vervult volgens De Vries een technische rol als de taken van de beleidsmaker en de wetenschappelijk onderzoeker nauwkeurig zijn onderscheiden. De wetenschappelijk onderzoeker vervult probleemoplossend onderzoek binnen de kaders die door de beleidsvisie aangegeven worden en levert op die wijze een bijdrage aan de beleidsbepaling. Wil wetenschappelijk onderzoek een dergelijke rol ten opzichte van het beleid vervullen dan moet globaal een twee voorwaarden voldaan zijn, te weten:

- er moet een politieke consensus over na te streven doelen bestaan; met andere woorden, het voorgestelde beleid moet politiek min of meer onomstreden zijn, en
- de wetenschapper moet zich aan deze politieke consensus conformeren. Het onderzoek moet binnen de door de politieke consensus gestelde kaders plaatsvinden en moet er niet op gericht zijn deze kaders te doorbreken. Wetenschap wordt in dit model van de technische rol gekarakteriseerd volgens het van de natuurwetenschappen afgeleide standaardmodel. Algemeen geldende logische en methodologische regels zorgen voor een strikte scheiding tussen alledaagse, zogenaamde ‘common sense’-kennis en wetenschappelijke kennis: ‘De waardevrijheid van de sociale wetenschappen, die volgens het model van de technische rol bestaat, berust aldus op het door de wetenschap niet ter discussie brengen van de heersende manier van denken.’ Voor het vervullen van een technische rol is dus naast politieke ook wetenschappelijke consensus noodzakelijk.

Wanneer sociaal-wetenschappelijk onderzoek aanzet tot verandering van de gangbare perspectieven op praktische problemen, vervult het per definitie een culturele rol. Voorwaarde hiervoor is dat de onderzoeker distantie kan opbrengen ten opzichte van de heersende ideeën in de politiek. Er moet maatschappelijk ruimte zijn om nieuwe zienswijzen tot gelding te brengen: ‘Een culturele rol kan een sociale wetenschap alleen vervullen in situaties waarin een zekere mate van politiek en cultureel pluralisme bestaat.’³ In de culturele rol is sprake van een pluriformer we-

3. G. de Vries, *De ontwikkeling van wetenschap. Een inleiding in de wetenschapsfilosofie*. Groningen (Wolters Noordhoff) 1984, pp. 146-147.

tenschapsbeeld, zowel in theoretisch als in methodologisch opzicht. Wetenschap is niet waardevrij. Vaak vormen de sociale wetenschappen een onderdeel van de publieke meningsvorming. 'De dichotomie uit het technisch model tussen rationele wetenschap en irrationele common sense wordt gerelativeerd: wetenschap wordt niet beschouwd als een onafhankelijke instantie, maar als bij uitstek dat onderdeel van het politieke proces dat nieuwe ideeën aandraagt.'⁴ Uit empirisch onderzoek blijkt ook dat wetenschappelijke kennis vaak niet van doorslaggevende betekenis is bij het nemen van beleidsbeslissingen.⁵

De wetenschapssocioloog H. Harbers heeft in zijn onlangs verschenen dissertatie *Sociale wetenschappen en hun speelruimte* de specifieke condities, waaronder sprake is van een technische c.q. een culturele rol, een nadere institutionele invulling gegeven door de begrippen 'verstatelijking' en 'vermaatschappelijking' in de analyse te introduceren.⁶ Onder verstatelijking van wetenschappelijk onderzoek verstaat Harbers het verschijnsel dat onderzoek steeds meer in opdracht van de staat, van de overheid uitgevoerd wordt. De overheid als opdrachtgever laat de wetenschappelijke onderzoekers in deze visie slechts smalle marges voor het uitvoeren van het onderzoek. Onderzoek in opdracht van de staat en gefinancierd door de overheid zal in zijn visie vaak een technische rol vervullen, aangezien de overheid geen onderzoeken buiten het door haar zelf gestelde kader accepteert.

Een culturele rol kan wetenschappelijk onderzoek pas vervullen als het zich niet uitsluitend op de overheid richt, maar eveneens (of vooral) op maatschappelijke organisaties, zoals de vakbonden, vredesbeweging, vrouwenbeweging enzovoort. Dit verschijnsel noemt Harbers vermaatschappelijking van wetenschappelijk onderzoek. Dit onderzoek veronderstelt in deze visie het bestaan van onafhankelijke onderzoeksinstellingen, die redelijk 'los' ten opzichte van de overheid staan en die in staat zijn vragen uit het 'veld' op te pikken.⁷

4. A. Alberts en R. van der Velde, *Onderwijsonderzoek in theorie en praktijk*. Groningen/Drachten 1986, p. 22.

5. Onder andere van de Amerikaanse sociologe Caroll Weiss, *Using social research in public policy making* (Toronto 1977), waarin zij verslag doet van een onderzoek naar het gebruik van wetenschappelijk onderzoek door beleidsmakers in de geestelijke gezondheidszorg.

6. H. Harbers, *Sociale wetenschappen en hun speelruimte*. Groningen 1986.

7. Een derde mogelijkheid zou men de 'ivoren-toren'-wetenschap kunnen noemen, die noch op de overheid noch op maatschappelijke groeperingen gericht is. In dit geval is de wetenschap vooral intern gericht en speelt ze maatschappelijk nauwelijks een rol.

Vrouwenstudies- en overheidsorganisaties

Trachten we dit wetenschapssociologische model concreet in te vullen aan de hand van de ontwikkelingen binnen vrouwenstudies, dan luidt de verwachting, dat de culturele rol van vrouwenstudies vooral vervuld kan worden door onderzoek dat aan de universiteiten verricht wordt. Immers, deze instellingen staan wat betreft de invulling van hun onderzoek redelijk los van de overheid. Daarnaast is het terrein van vrouwenstudies en vrouwenemancipatie-onderzoek een pluriform wetenschapsterrein dat inhoudelijk en methodisch nog volop in ontwikkeling is. Ook maatschappelijk en op het terrein van de politiek bestaat (nog) geen consensus ten aanzien van vrouwenemancipatie, zoals alleen al mag blijken uit het feit dat onlangs het aparte staatssecretariaat voor vrouwenemancipatiezaken weer afgeschaft is. Dit lijkt een situatie waarin volgens de omschrijving van Harbers een culturele rol voor onafhankelijk onderzoek uitstekend tot zijn recht kan komen.

In het volgende wordt nagegaan of vrouwenstudies-onderzoek dat op een onafhankelijke wijze aan de universiteiten verricht wordt, inderdaad een meer culturele rol vervult dan onderzoek in opdracht van de overheid. In de eerste plaats worden daarvoor de opvattingen van een aantal organisaties op het terrein van vrouwenstudies die redelijk los van de overheid staan, onderzocht; organisaties die weliswaar zelf geen opdrachten voor onderzoek verstrekken, maar die onderzoeksinitiatieven (financieel) ondersteunen, te weten: de Stichting Landelijk Overleg Vrouwenstudies (SLOV) – een overlegorgaan van vrouwen dat op velerlei wijze betrokken is bij de ontwikkeling van vrouwenstudies; de Werkgemeenschap Vrouwen Emancipatie Onderzoek (WVEO) – een werkgemeenschap binnen de Stichting Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek, die alle aanvragen voor tweede-geldstroomonderzoek op het terrein van vrouwenstudies beoordeelt en probeert dit onderzoek te stimuleren; en de Werkgroep Zwaartepunt Vrouwenstudies aan de Universiteit van Amsterdam – een werkgroep die opgericht is toen de Universiteit van Amsterdam met ingang van 1986 in principe acht jaar de mogelijkheid heeft om een miljoen gulden per jaar te besteden aan de ontwikkeling van een onderzoekszwaartepunt vrouwenstudies.

Bekijkt men de opvattingen van deze organisaties zoals die in (beleids)nota's en dergelijke weergegeven zijn, dan valt op dat de drie genoemde organisaties nauwelijks oog hebben voor en aandacht besteden

aan de invloed van sociaal-wetenschappelijk onderzoek op het overheidsbeleid.

De SLOV constateert weliswaar in de brochure *Blik op drie jaar SLOV* dat vrouwenstudies met name op het terrein van het seksueel geweld en de feministische hulpverlening een bijdrage hebben geleverd aan de probleemdefiniëring in het kader van het overheidsbeleid, maar verbindt hieraan geen consequenties in de vorm van een beleidsstrategie. Als kenmerkend voor vrouwenstudies ziet de SLOV: een vraagstelling die voortkomt uit een feministisch engagement, het ontwikkelen van nieuwe vragen, probleemstellingen en hypothesen, het interdisciplinaire karakter en het kritisch zijn ten aanzien van de traditionele wetenschappen, zowel naar vorm als naar inhoud. Over de doelstelling van vrouwenstudies (het leveren van een bijdrage aan de opheffing van vrouwenonderdrukking of aan de verbetering van de positie van vrouwen) en de mogelijke (culturele) rol die ze daarbij zou kunnen vervullen, laat ze zich niet uit; evenmin heeft ze tot dusver een inhoudelijk onderzoeksbeleid geformuleerd.⁸

De WVEO verstaat onder vrouwenemancipatie-onderzoek onderzoek dat een bijdrage kan leveren aan het verkrijgen van inzicht in het ontstaan en functioneren van complexe machtsverhoudingen tussen de seksen en de veranderlijkheid daarvan.⁹ Deze organisatie maakt een strikt onderscheid tussen fundamenteel en beleidsgericht onderzoek; dit laatste type onderzoek zal in haar ogen vooral gefinancierd worden in het kader van de derde geldstroom. Hiervan verwacht de WVEO echter geen duidelijke bijdrage aan de ontwikkeling van het onderzoeksgebied, aangezien dit onderzoek veelal theorie-arm en op de korte termijn gericht is.¹⁰ Zelf richt ze zich met name op de integratie van vrouwenstudies binnen ZWO en niet op de eventuele beïnvloedingsmogelijkheden van vrouwenemancipatie-onderzoek op beleid.

De Werkgroep Zwaartepunt Vrouwenstudies noemt in haar *Eindrapport* als doel van vrouwenstudies het leveren van een bijdrage aan het opheffen van vrouwenonderdrukking, -onderschikking en -achter-

8. Gebaseerd op de volgende SLOV-uitgaven: *Materiaal voor een SLOV-bijeenkomst*, 2-10-1982; *Over de ontwikkelingen in de relatie tussen vrouwenstudies en vrouwenbeweging*, lezingen van J. de Bruijn, R. Paasman, H. Beukema en B. Henkes, mei 1983; *Ontwikkelingen in de relatie tussen vrouwenstudies en vrouwenbeweging*, 27 mei 1983; *Schets van de situatie van vrouwenstudies aan de Nederlandse universiteiten en hogescholen*, december 1983; *Materiaal voor een beleidsdiskussie*, januari 1984; *Blik op drie jaar SLOV. Evaluatierapport*, 1985.

9. *Concept Beleidsnota Werkgemeenschap Vrouwen Emancipatie-onderzoek in oprichting*, januari 1986, p. 2.

10. Idem, p. 9.

stelling.¹¹ In dit rapport wordt geconstateerd dat de maatschappelijke relevantie van onderzoek voor vrouwen 'in de vrouwenbeweging' op vele verschillende manieren tot uiting kan komen en geen methodische of theoretische beperkingen oplegt aan het onderzoek. Aan de mogelijke culturele werking van onderzoek ten aanzien van beleid wordt echter geen aandacht besteed.

De drie besproken organisaties lijken met name gericht te zijn op het verkrijgen van een volwaardige plaats voor vrouwenstudies binnen de wetenschappelijke wereld en niet op de mogelijke invloed van onderzoek op het beleid. Juist echter van organisaties die onder andere ten doel hebben de ongelijke machtsverhoudingen tussen vrouwen en mannen te veranderen of daaraan op een of andere wijze een bijdrage te leveren, zou men wel een visie verwachten op de doorwerking van sociaal-wetenschappelijk onderzoek op het overheidsbeleid.

Emancipatie-onderzoek vanuit de overheid wordt vooral gefinancierd door de Directie Coördinatie Emancipatiebeleid (DCE) en door de Stimuleringsgroep Emancipatie Onderzoek (STEO). Nadat in 1977 de eerste staatssecretaris voor Emancipatiezaken geïnstalleerd was en in 1978 was begonnen met de opbouw van een ambtelijk apparaat, DCE, heeft de overheid zich ook meer of minder intensief met vrouwenemancipatie en emancipatie-onderzoek beziggehouden. Onderzoek is een van de beleidsinstrumenten waarmee de overheid het emancipatieproces wil bevorderen. Tijdelijk heeft ze extra geld beschikbaar gesteld voor het ontwikkelen van vrouwenemancipatie-onderzoek en met dat doel is de STEO in het leven geroepen. De STEO is net als haar voorgangster, de Voorlopige Begeleidingsgroep Emancipatie Onderzoek, een extern en onafhankelijk adviesorgaan van de staatssecretaris van Emancipatiezaken, dat tot doel heeft te bevorderen dat emancipatie-onderzoek vaste voet krijgt in de wetenschappelijke wereld.

Zowel DCE als STEO lijken oog te hebben voor de culturele rol die sociaal-wetenschappelijk onderzoek kan vervullen. In het Beleidsplan Emancipatie wordt erop gewezen dat sommige beleidsterreinen van emancipatie ontstaan zijn dankzij vrouwenstudies en aandringen vanuit de vrouwenbeweging. Onderzoek in opdracht van DCE moet echter wel in de eerste plaats beleidsgericht zijn. Beleidsgericht wordt dan ruim opgevat; ook onderzoek dat aangrijpingspunten voor verandering kan bieden,

11. *Eindrapport van de Werkgroep TVC-zwaartepunt Vrouwenstudies aan de Universiteit van Amsterdam*, april 1985, p. 17.

wordt hieronder begrepen. De STEO is van mening dat niet alleen beleidsrelevant onderzoek ondersteund moet worden, maar dat ook vragen uit de vrouwenbeweging of voortkomend uit vrouwenstudies voor subsidie in aanmerking moeten komen. 'Geen bevoorrechtiging van beleidsgericht of praktijkgericht onderzoek', aldus de STEO.¹²

Op basis van deze inventarisatie zou men tot de conclusie moeten komen dat de overheid, meer dan de organisaties uit de wetenschappelijke wereld, ook in onderzoek dat door haar zelf gefinancierd wordt, oog heeft voor de culturele rol die dit onderzoek kan vervullen. Binnen het door haar gefinancierde onderzoek laat de overheid ruimte voor meerdere perspectieven en visies. Deze conclusie zou in strijd zijn met hetgeen volgens het geschetste wetenschapsociologische model verwacht kon worden. Aan de hand van de totstandkoming van het beleid aangaande seksueel geweld wordt nu nagegaan of deze ruimte alleen op papier aanwezig is of ook daadwerkelijk gegeven wordt; of de overheid inderdaad ruimte creëert voor een culturele rol voor vrouwenstudies.

Het beleid rond seksueel geweld

Het seksueel-geweldbeleid van de centrale overheid is een van de speerpunten en een van de meest uitgewerkte onderdelen van het emancipatiebeleid van de overheid. Tot 1980 is een betrekkelijk onsamenhangend beleid ten aanzien van seksueel geweld gevoerd.¹³ Begin jaren tachtig lijken er echter een aantal lijnen bij elkaar te komen, die uitmonden in de *Voorlopige Nota Seksueel Geweld*.¹⁴

Een eerste lijn wordt gevormd door de activiteiten van de commissie-Melai, die zich bezighield met de zedelijkheidswetgeving. Waarschijnlijk heeft de deelname van twee feministische wetenschappers aan deze commissie ertoe bijgedragen dat hier voor het eerst een verbinding werd gelegd tussen herziening van de wetgeving bij Justitie en denkbeelden uit de vrouwenbeweging.

In dezelfde tijd werden er vanuit de vrouwenbeweging pogingen

12. *Eindadvies Voorlopige Begeleidingsgroep Emancipatie Onderzoek*. Den Haag 1983, dl. II, p. 179.

13. M.C.J. Prins, *Verkrachting in de politiek. Verkrachting en sexueel geweld als onderdelen van sexuele politiek en zedelijkheidswetgeving 1969-1984*. Doctoraalscriptie FSW-A, Amsterdam, juli 1984, p. 64.

14. Officiële titel: *Voorlopige nota met betrekking tot het beleid ter bestrijding van seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes*. 's Gravenhage, 1983.

ondernomen om in het hulpverlenings- en vervolgingsbeleid bij aanranding en verkrachting de opvang en de positie van het slachtoffer meer centraal te stellen.

Over onderzoek naar seksueel geweld, een derde lijn, ontstond discussie naar aanleiding van het onderzoeksrapport *Onrustgevoelens in Nederland* van Cozijn en Van Dijk.¹⁵ De conclusie van dit onderzoek, dat de angst van vrouwen voor seksueel geweld veel groter was dan op grond van de feiten (feitelijk voorkomend seksueel geweld) nodig zou zijn, vormde voor twee medewerksters van de Werkgroep Vrouwenstudies van de Rijksuniversiteit te Leiden aanleiding voor verder onderzoek. Door een andere definiëring van seksueel geweld en een andere methode van onderzoek kwamen zij tot geheel andere conclusies: vrouwen onderschatten nog vaak de kans op seksueel geweld, vooral van de kant van bekenden.¹⁶

Naast bovengenoemde ontwikkelingen hebben ook groepen als 'Blijf van m'n lijf' en 'Vrouwen tegen verkrachting', vrouwelijke kamerleden en de Emancipatiecommissie een belangrijke rol gespeeld bij het op de politieke agenda plaatsen van seksueel geweld. Er was een verbinding ontstaan tussen vrouwen die zich buiten het parlement met verkrachting en seksueel geweld bezighielden, zowel in de wetenschap als in de vrouwenbeweging, en een aantal vrouwelijke kamerleden.

Deze maatschappelijke druk van met name de vrouwenbeweging en vrouwenstudies heeft invloed gehad op het overheidsbeleid; met name tijdens de ambtsperiode van staatssecretaris H. d'Ancona (van 11-9-1981 tot 25-5-1982) is ruimte gegeven aan initiatieven uit de vrouwenbeweging en zijn deze verder uitgewerkt. Haar beleid betekende een belangrijke impuls voor het emancipatiebeleid en het beleid rond seksueel geweld. D'Ancona was zelf afkomstig uit de vrouwenbeweging en had grote affiniteit met standpunten en visies van de vrouwenbeweging, die tijdens haar ambtsperiode dan ook doorklonken in het beleid. Zij trachtte vrouwenstudies een culturele rol te laten vervullen in haar beleid, bijvoorbeeld door het instellen van een projectgroep van zowel wetenschapsters als ambtenaren, die een nieuw theoretisch kader voor het emancipatiebeleid moest

15. C. Cozijn en J. van Dijk, *Onrustgevoelens in Nederland*. Een onderzoek door het Wetenschappelijk Onderzoek en Documentatie-Centrum van het ministerie van Justitie (WODC), 1977.

16. B. Ensink en F. Albach, *Angst voor seksueel geweld. Van overdreven angst naar gerechtvaardigde woede*. Leiden 1984.

samenstellen. Het rapport van deze projectgroep, getiteld *Analyse van het vrouwenvraagstuk*, vormde de basis voor een voortvarend beleid ten aanzien van de integratie van emancipatie in alle delen van het regeringsbeleid, waarbij seksueel geweld een belangrijk aandachtspunt vormde.

Om meer zicht te krijgen op de mogelijkheden van beleid ten aanzien van seksueel geweld, bracht D'Ancona eveneens groeperingen uit de vrouwenbeweging en wetenschapsters uit de kringen van vrouwenstudies in contact met ambtenaren en politici. Ze belegde een besloten conferentie in Kijkduin over seksualiteit en geweld, waarvoor een honderdtal vertegenwoordigers en vertegenwoordigsters uit de verschillende geledingen uitgenodigd werden.¹⁷ Het doel van de conferentie was drieledig:

- meer inzicht te krijgen in de diverse verschijningsvormen van seksueel geweld, en met name in de samenhang met de ongelijke machtsverhoudingen tussen vrouwen en mannen,
- uitwisseling van ideeën over en visies op seksueel geweld, zoals die met name vanuit de vrouwenbeweging naar voren waren gekomen,
- en op grond van de uitwisseling binnen werkgroepen te komen tot zoveel mogelijk samenhangende beleidsaanbevelingen.

Op het moment dat de conferentie plaatsvond was het tweede kabinet-Van Agt gevallen en D'Ancona niet meer in functie als staatssecretaris.

De resultaten van deze conferentie zijn de basis geweest voor de *Voorlopige Nota Seksueel Geweld*, die na advisering door diverse raden in 1984 als een definitieve *Nota* verschenen is. Inmiddels was er een nieuw kabinet en een nieuwe staatssecretaris voor Emancipatiebeleid, A. Kappeijne van de Coppello, die in grote lijnen het beleid van haar voorgangster voortzette. Een van de kernpunten van de nota is dat een beleid ter bestrijding van seksueel geweld pas volledig kan slagen, als tegelijkertijd een beleid gevoerd wordt dat zich richt op de opheffing van de structureel ongelijke machtsverhoudingen tussen de seksen.

In de nota komen meerdere uitingsvormen van seksueel geweld ter sprake.¹⁸ Men is zich ervan bewust dat de meeste vormen van seksueel

17. De conferentie ondervond verzet van een deel van de vrouwenbeweging; men was bang dat de strijd tegen vrouwenmishandeling alleen maar vertraagd zou worden door een dergelijke conferentie.

18. Zoals daar zijn: aanranding en verkrachting, vrouwenmishandeling, seksueel misbruik van kinderen, seksueel geweld in relatie tot arbeid, seksueel geweld in hulpverleningsrelaties, pornografie, prostitutie, sekstoerisme en vrouwenhandel, seksueel geweld als onderdeel van de problematiek van vrouwelijke vluchtelingen en seksueel geweld tegen vrouwen uit minderheden.

geweld pas recentelijk door toedoen van de vrouwenbeweging enigszins uit de taboesfeer zijn gekomen. In de *Nota* wordt daarom vrij veel onderzoek voorgesteld om zicht te krijgen op de aard en omvang van diverse vormen van seksueel geweld. Vanwege de nieuwigheid van het onderwerp en de aard van de problematiek wordt door de beleidsmedewerkers van DCE in sommige gevallen de voorkeur gegeven aan kwalitatief onderzoek. Hierbij speelt zeker een rol dat sommige ambtenaren van DCE zelf uit de vrouwenbeweging afkomstig zijn en open staan voor de wijze van wetenschapsbeoefening, zoals die binnen vrouwenstudies gestalte heeft gekregen.

Voor de voorgestelde onderzoeken ligt het begrippenkader nog niet vast. Gepoogd wordt, vanuit een door de vrouwenbeweging aangedragen perspectief zicht te krijgen op de problematiek. Veel van dit onderzoek wordt uitgevoerd door vrouwen uit de kring van vrouwenstudies, werkzaam aan de universiteiten. De poging van D'Ancona om vrouwenstudies en vrouwenbeweging een culturele rol ten aanzien van het overheidsbeleid te laten vervullen, is dus door Kappeijne van de Coppello voortgezet.

Conclusie

Op basis van het voorgaande kan geconcludeerd worden dat vrouwenstudies een culturele rol ten opzichte van het emancipatiebeleid van de overheid heeft vervuld. Duidelijk is echter ook geworden dat deze rol niet zozeer mogelijk gemaakt is doordat de vrouwenbeweging en de kringen van vrouwenstudies de overheid actief hebben benaderd; de culturele rol kon vooral vervuld worden dankzij de opstelling van de ambtenaren van DCE en met name die van staatssecretaris D'Ancona. Zij hebben getracht vrouwen uit de vrouwenbeweging en uit kringen van vrouwenstudies bij het beleid te betrekken. Belangrijke momenten in dit verband zijn geweest de opstelling van *Een analyse van het vrouwenvraagstuk* door de Werkgroep Theoretisch Kader, en de conferentie over seksueel geweld in Kijkduin in juni 1982. Na de ambtsperiode van D'Ancona werd ook onder Kappeijne van de Coppello de visie van de vrouwenbeweging en vrouwenstudies bij het beleid betrokken; onderzoeksopdrachten vanuit DCE werden meestal verstrekt aan 'vrouwenstudiesvrouwen'.

De conclusie, dat vooral vanuit de overheid getracht is vorm te geven aan een mogelijke culturele rol voor wetenschappelijk onderzoek, is niet in overeenstemming met de verwachting zoals die op grond van de theoretische noties eerder in dit artikel geformuleerd is. Het uitgangspunt

van Harbers dat de overheid slechts onderzoek binnen beperkte kaders – passend binnen haar eigen perspectief – zou stimuleren, gaat althans wat het emancipatiebeleid betreft niet zonder meer op. De theorie behoeft hier aanpassing.

Vrouwenstudies en de vrouwenbeweging zijn beleidsmatig erg weinig ingesprongen op de ruimte die hen vanuit de overheid geboden werd. Was men binnen vrouwenstudies in de beginjaren met name gericht op aansluiting bij (groepen uit) de vrouwenbeweging, gedurende de laatste jaren lijken de organisaties van vrouwenstudies in de wetenschappelijke wereld vooral gericht op het verkrijgen en behouden van een volwaardige plaats in die wereld. De aansluiting bij maatschappelijke groeperingen is nauwelijks meer een discussiepunt, en ook ten aanzien van het functioneren van onderzoek in het overheidsbeleid en het verrichten van onderzoek voor de overheid is geen visie ontwikkeld. In termen van het wetenschapssociologische model zou men kunnen stellen dat vrouwenstudies niet ‘vermaatschappelijkt’ is, maar eerder in een soort ivoren toren verkeert. Vrouwenstudies lijkt meer geïsoleerd te staan dan ze zelf op grond van haar doelstelling wil.

Vrouwenstudies aan de universiteiten zou een grotere culturele rol in het overheidsbeleid met betrekking tot emancipatie kunnen vervullen dan ze gedaan heeft als ze zou trachten haar onderzoeksresultaten meer bekendheid te geven bij beleidsmakers en er meer de openbaarheid mee zou opzoeken, bijvoorbeeld door vaker overleg en discussies omtrent een bepaald beleidsterrein te organiseren met beleidsmakers en wetenschappers uit vrouwenstudieskringen, en door meer te publiceren in andere, algemene organen en media dan tot nu toe.

Het bevechten van een volwaardige plaats in de wetenschappelijke wereld is uiteraard belangrijk, maar wellicht zou die strijd gemakkelijker verlopen als vrouwenstudies meer gebruik maakte van haar mogelijke invloed op het emancipatiebeleid van de overheid.

Proefschriftfragment

Selma Leydesdorff

Wij hebben als mens geleefd.

Het Joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940

Met de publikatie van enkele tekstgedeelten uit het proefschrift van Selma Leydesdorff opent het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* met de rubriek 'Proefschriftfragmenten'. Hierin kunnen degenen die op het punt staan te promoveren of die recentelijk gepromoveerd zijn op het gebied van vrouwenstudies een impressie te geven van hun dissertatie, op basis van enkele – door henzelf gekozen – stukjes tekst.

Selma Leydesdorff promoveerde op 8 mei 1987 aan de Universiteit van Amsterdam tot doctor in de Letteren op het proefschrift *Wij hebben als mens geleefd. Het Joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940* Amsterdam (Meulenhoff) 1987. Leydesdorff behoort tot de groep feministische historica's van het eerste uur; in haar boek besteedt ze dan ook aandacht aan de verschillen tussen vrouwen en mannen in het Joodse proletariaat. Hier volgen enkele fragmenten van pp. 196-202.

Het confectiebedrijf

Een confectienaaster ging uit statusoverwegingen eerder voor minder loon werken, dan venten. Vaak werd ook door thuis te werken het loon van de echtgenoot die iets in de handel probeerde bij te verdienen, aangevuld. In een korte studie uit 1934 over hun werk, leven en houding analyseerde de sociograaf Heertje hoe de rationalisatie van het confectiebedrijf leidde tot een toename van de arbeid van ongehuwde jonge meisjes en tot lagere lonen. Deze jongere meisjes waren afkomstig uit die talloze gezinnen waar men het hoofd niet boven water kon houden. Ook al schreef Heertje niet over het Joodse karakter van de confectie-industrie, maar over confectie en atelier-meisjes in het algemeen, toch geeft zijn geschrift een beeld van hun werk. Dit ondanks de moraliserende toon die vooral te vinden is in het deel over het seksuele leven van de ateliermeisjes. Veranderingen zouden samenhangen met de rationalisatie van de confectie-

industrie, die het werken in de ateliers eentoniger en geestdodender heeft gemaakt: 'Toch voelt het jonge meisje de eerste jaren de geestdodendheid van haar werk nog niet; pas later ondergaat zij dezen invloed niet meer onbewust. De oorzaak hiervan is duidelijk: het jonge meisje stelt geen eisen aan het werk, zij kiest geen beroep maar slechts een bron van verdienste. Het industriele werk beteekent geld verdienen en vrijheid, hetgeen bij huishoudelijk werk (als dienstmeisje bv.) in den regel niet te bereiken zou zijn.'

(...)

Bij de opvoeding van dochters uit deze gezinnen ging men ervan uit dat een meisje de kost moest kunnen verdienen. In veel gezinnen kreeg de vader tbc, de ziekte van de diamantindustrie, of ging de moeder dood, vaak mede als gevolg van het grote aantal kinderen. Daarmee vielen dan haar inkomsten als roosjessnijdster of naaister weg. De oudste dochter moest de rol van de moeder overnemen en voor de kleintjes zorgen. De andere volwassen dochters moest helpen om geld voor het huishouden bij elkaar te krijgen. Deze gerichtheid op uit werken gaan mag niet worden aangezien voor weinig aandacht voor de socialisatie tot huisvrouw. Integendeel, conform de Joodse traditie bleef het huwelijk, en dus het gezin, het belangrijkste. Maar voor die tijd moest een vrouw zelfstandig zijn, en dus een vak leren.

(...)

Heertje sprak van een rijpingsproces, waarbij het meisje door haar financiële bijdrage langzaam macht over haar ouders kreeg. Hij constateerde bovendien een gedrag waarin beheersing niet voorkwam: door de materiële omgeving zou het meisje geneigd zijn toe te geven aan haar primitief erotische gevoelens:

'Ontstellende toestanden kwamen mij van bevoegde zijden ten gehore. Sommigen hadden reeds vanaf hun veertiende jaar geslachtsverkeer met familieleden, waar de ouders bij waren. Tevens zijn mij talrijke gevallen van bloedschande bekend. Het meisje ziet en hoort te veel, is zelden alleen, verkeert onder geprikkelde mensen en ziet de ellende van armoede en slechte of ruwe verhouding der ouders vaak voor zich, terwijl de straat zijn beruchten – absoluut niet overdreven – invloed doet gelden. De meisjes proberen tegen iedereen dergelijke dingen te verzwijgen; uit het groote aantal gevallen, dat ik in dit onderzoek van eenige maanden zelf uit betrouwbare bronnen vernomen heb, mag zeker geconcludeerd worden dat de frequentie zeer groot moet zijn.'

Het schokkendste voorbeeld dat hij kon bedenken was een gezin waar twee meisjes met hun vader en de huishoudster in één vertrek

woonden. Doordat ze toch liever trouwden en dan ophielden met werken had volgens hem het grootste deel van de meisjes voor hun achttiende levensjaar seksueel contact gehad.

Deze waarnemingen passen niet in het beeld dat in de interviews geschetst wordt. Die vertellen over absolute gehoorzaamheid aan de ouders, en van grote seksuele schroom. Dat gold zeker voor die gezinnen waar jongens en meisjes door elkaar sliepen of voor kinderen die in de buurt van de ouders sliepen. Herhaaldelijk is daar in de interviews aan gerefereerd. Velen vertelden dat zij tot vrij laat niet wisten waar kinderen vandaan kwamen of hoe ze gemaakt werden. Zelfs in die gevallen waar de eerste ervaringen met seksualiteit leidden tot ongewenste zwangerschap, kwamen de gebeurtenissen en handelingen die daarbij hoorden als ook voor hen zelf ongeoorloofde verkenningen in onbekende terreinen. Seksualiteit en menstruatie waren een groot taboe, er werd over het eerste alleen door vrouwen onder elkaar gesproken. Seksualiteit was een onderwerp dat alleen de dag voor het huwelijk behandeld kon worden aan de hand van door de ceremonie omschreven codes. Het kan zijn dat deze vrouwen door de internalisering van deze normen in hun volwassenheid hun seksuele vrijheid hebben leren onderdrukken, of uit schroom geen tegendraads beeld wilden geven. Dat wil dan nog niet zeggen dat Heertje gelijk heeft gehad. Zijn beweringen zijn evenwel niet door interviews te weerleggen.

Verder onderzoek naar gedwongen huwelijken en abortus is met de bestaande bronnen niet mogelijk. De interviews zijn voor dit soort informatie ook slecht te gebruiken omdat iedereen geneigd is als het over seks gaat zich óf als heel braaf óf als heel ondeugend af te schilderen. Dat ligt aan de aard van het onderwerp. Maar ook daar waar 'ondeugd' overheerste, ging men er niet prat op tegen de regels van de moraal te hebben gehandeld en daarmee groeit de twijfel over Heertjes bevindingen.

Esther herinnerde zich haar jeugd als een groot protest tegen haar ouders. Ook zij moest om 8 uur 's avonds binnen zijn en ze kreeg dus nauwelijks de tijd om bij het scharrellandje achter de Tugelaweg haar jongen te ontmoeten. 'We hadden wel een praatje klaar, dan maakte je je moeder wat wijs. Je ging naar een vriendinnetje, en dan ging je toch met de jongens weg ...'

Vermoedelijk zijn alle verhalen een beetje waar, maar is het verhaal van Heertje afkomstig van een missionaris van de beschaving. De inkomsten van de dochters waren nodig en konden een gezin wat armslag geven. Als de anderen in het gezin werkloos waren werd hun uitkering, omdat iemand anders verdiende, ingehouden of verlaagd. Bovendien waren de

dagen lang, en werd er hard gewerkt. Toch verschaftte het eigen inkomen en de afhankelijkheid ervan de meisjes wat vrijheid, die nieuw was in verhouding tot het sociaal gecontroleerde familieleven dat de ouders nog hadden gekend in de oude buurt. Dat iemand ook een zakcentje voor zichzelf hield en niet de hele tijd in huis bleef om te sappelen, dat men ook buiten de deur kwam, dat was nieuw. Die mogelijkheden hadden de ouders niet gehad.

(...)

Ze [Esther] had ook wel vrienden, maar meer om ze voor de gek te houden. Bij een van haar eerste echte afspraakjes was ze de jongen vergeten. 'Mijn vader zegt tegen de jongen als ie me komt ophalen: "Wat komt u doen?" Hij zegt: "Ik kom geen schoenen brengen (de vader was schoenmaker), ik kom voor je dochter die daar zit. Want ze heeft met me afgesproken en ze is niet gekomen." [...] "Nou," zegt mijn vader en die vond het prachtig dat ik achter de toonbank zat (ze zat schoenen te poetsen) [...] ze moet eerst die schoenen poetsen, als ze allemaal klaar zijn mag ze een uurtje weg".'

Hij mocht snel 'over de vloer komen' omdat haar moeder blij was haar dochter aan een man kwijt te raken die werk had. In haar naïviteit werd ze zwanger, niet omdat ze zoveel over seksualiteit wist, maar omdat ze helemaal niets wist.

Heertje keek met een gekleurde bril naar de Joodse ateliermeisjes. Zijn object van onderzoek waren de ateliermeisjes in het algemeen. Maar er valt niets te zeggen over mogelijke verschillen. Volgens hem brachten de gehuwde vrouwen op de ateliers met bepaalde verhalen de meisjes de verkeerde voorlichting. In die woningen waar de ouders met de kinderen in één kamer sliepen wist men waar de kinderen vandaan kwamen, maar niet hoe ze gemaakt werden. De opvoeding van het Joodse ateliermeisje was strikt. De uitdagendheid waar Heertje zich aan stootte was een andere manier van omgang tussen mannen en vrouwen dan in zijn visie gewoon was, en vooral een andere dan wenselijk was: aan de ene kant was men vrijer, zusterlijker en broederlijker, maar aan de andere kant kon dat alleen omdat iedereen iedereen kende en er zoveel sociale controle was. De codes van de grenzen van de vrijheid waren duidelijk. Het gillen en schreeuwen waar hij zich aan geërgerd heeft, zal vermoedelijk deel zijn geweest van een andere manier van praten.

Reacties

Karen Vintges

Waarom voor de verdwenen vrouw de politiek niet alles is

Beste Andra, Mara, Rian,

Bedankt voor jullie uitgebreide reactie op mijn artikel 'De verdwenen vrouw en stijlen van vrouwelijke subjectiviteit.'¹ Op een paar hoofdpunten van jullie kritiek wil ik hier ingaan. Graag grijp ik daarbij de gelegenheid aan om nog een paar punten op de i van mijn betoog te zetten. Het eerste wat ik meen te moeten verduidelijken is dat mijn pleidooi voor een bestaansethetische invulling van het feminisme (dat wil zeggen een vormgeving van een feministische cultuur als een 'ethiek' zonder normaliserende strekking) alleen betrekking heeft op het cultuurfeminisme en niet op het emancipatie-feminisme! In de inleiding van mijn artikel stelde ik: 'Het moderne feminisme wil immers niet alleen een emancipatiebeweging zijn, streeft niet alleen naar de sociale gelijkheid tussen mannen en vrouwen, naar het opheffen van vrouwenonderdrukking, maar wil ook instrument van cultuurkritiek zijn en alternatieven aanbieden voor de dominante cultuur. *Het is over deze laatste pijler van het feminisme, dat ik het hier heb.*' (mijn cursivering nu). Dit onderscheid dat ik aanbreng tussen emancipatie- en cultuurfeminisme, dat aan jullie kritiek op belangrijke punten tegemoetkomt, vraagt wellicht om verduidelijking, die ik hier dan ook graag te berde breng.

Het emancipatie-streven van het feminisme – zoals dat bijvoorbeeld is verwoord door Simone de Beauvoir: vrouwen zijn óók mensen en mogen niet onder de noemer van een zogenaamde vrouwelijkheid gestereotypeerd en gediscrimineerd worden – behelst wel degelijk een verstrekkend politiek programma. En dit emancipatie-feminisme is, terecht, ook niet vies van één algemene Normstelling: vrouwen mogen niet gediscrimineerd worden! Inderdaad ja, het is onzin om hier liberaal over te doen. In die zin onderschrijf ik ook jullie stelling dat juist emancipatiebewegingen (...) niet zonder normalisering (kunnen)! Ook jullie pleidooi voor het zoeken naar criteria om verschillende normaliseringspraktijken te kunnen beoordelen onderschrijf ik van harte. Zo'n criterium zou bijvoorbeeld juist kunnen zijn dat de gehanteerde Norm alleen negatief geformuleerd is, zoals dat in het emancipatie-feminisme het geval is.

In mijn artikel gaat het me echter niet om het emancipatie-feminisme. Wanneer ik spreek over het feminisme als producent van *alternatieven voor de dominante cultuur* heb ik hiermee niet de voor onze maatschappij verstrekkende implicaties van het emancipatiefeminisme op het oog. Het begrip 'cultuur' gebruik ik hier in de betekenis van 'geestelijk en zedelijk leven' (een definitie van Van Dale), en onder 'cultuurfeminisme' versta ik dan ook dát feminisme dat op het vlak van deze 'geestelijke en zedelijke' betekenis-systemen alternatieven aan wil dragen. Het hier gehanteerde onderscheid tussen maatschappij en cultuur, vroeger vaak benoemd als een onderscheid tussen het sociale en het ideologische, wordt veelal als achterhaald beschouwd.

Volgens mij blijft het echter nuttig om bepaalde dingen (discoursen!) te onderscheiden en niet alles op één hoop te gooien, zoals in jullie reactie – onder de noemer cultuur – gebeurt. Mijs inziens maakt het nog wel wat uit of je bijvoorbeeld opteert voor een herverde-

ling van werk en arbeid of voor een transformatie van 'het gevoelsleven van mannen', om maar eens een tweetal feministische projecten te noemen. Het eerste zou ik emancipatie-feministisch, het tweede 'cultuurfeministisch' noemen. In mijn artikel ben ik alleen maar ingegaan op de volgens mij wenselijke strategieën en uitgangspunten van zo'n cultuurfeminisme. Het is dus niet zo dat ik al het feminisme hiertoe reduceer, zoals jullie suggereren, maar mijn artikel ging gewoon over een iets specifiekere thematiek.

Dat er ook voor het emancipatie-feminisme consequenties zijn te trekken uit een anti-subject-, in dit verband een anti-Vrouwdenken, valt buiten het bestek van mijn artikel. Zulke – in de praktijk vaak al doorgevoerde – consequenties zijn bijvoorbeeld dat wordt afgezien van algemene politieke slogans, dat politieke eisen heel pragmatisch en toegespitst op specifieke situaties worden geformuleerd, dat het oogmerk vooral is het wegnemen van voor specifieke groepen vrouwen hinderlijke maatschappelijke belemmeringen. Overbodig te stellen dat de verdwenen vrouw nog wel degelijk aan emancipatie-feministische politieken doet! De inzet van mijn betoog is echter dat het me beter lijkt op cultuurfeministisch gebied niet aan politiek te doen, maar hier het creëren van eigen bestaansruimtes en levensstijlen tot inzet te nemen.

Zo'n door mij bepleit 'ethisch' cultuurfeminisme moet trouwens niet verward worden met het in de eerste feministische golf vigerende 'ethisch' feminisme. In plaats van de term 'ethisch feminisme' weer op te nemen lijkt het me dan ook beter van cultuurfeminisme te spreken, omdat juist het 'ethisch feminisme' van toen bij uitstek normaliserend van karakter was. (*De vrouw en vrouwelijkheid* werden als evidente grootheden en criteria gehanteerd.)

Normativiteit versus normalisering

Dit brengt me op het door jullie betwiste onderscheid tussen normativiteit en normalisering, waar mijn hele betoog om draait. Ook hier, naast een repliek op jullie kritiek, enkele verduidelijkingen van mijn kant. Is dit onderscheid houdbaar, en welke zijn de verschillen tussen de subjectiviteitsvormen die beide opleveren?, zo vragen jullie.

In mijn artikel heb ik aangegeven waarom het subject-denken, ook wel humanisme genoemd, mijns inziens door het feminisme niet moet worden overgenomen. Dit behelst in feite ook een kritiek op veel van het westerse emancipatie-feminisme, dat vaak de algemene humanistische uitgangspunten van de westerse cultuur overneemt: mensen, en dan ook vrouwen, worden opgevat als wezens met een wil, een bewustzijn, een innerlijk dat hun essentie zou uitmaken, en hen wordt op deze manier een vaste identiteit aangemeten, waarmee een invoeging in de bestaande cultuur plaatsvindt.

Nu lijkt het tegenovergestelde van het hebben van een vaste identiteit – zoals in het hedendaagse differentie-denken veelal wordt bepleit – mij ook niet echt verkieslijk. Te leven als Pippi Langkous, zoals Marianne van den Boomen voorstelt (in *Psychologie en Maatschappij* 29): zoveel mogelijk graag, maar op bepaalde punten misschien tóch iets meer? Voor mensen die de wind niet helemaal mee hebben, vrouwen bijvoorbeeld, geldt toch dat ze een eigen plan moeten trekken en een soort identiteit moeten ontwikkelen om bijvoorbeeld niet ten gronde te gaan aan structuren van 'alleen maar aanrecht en kindertjes'. Veelvoud-zijn van lusten en intensiteiten, allemaal prachtig, maar weerbaarheid is óók nodig.

Het is ook om deze reden dat Foucault tot zijn onderscheiding van normativiteit en normalisering (van subjectiviteit en subject-zijn)

is gekomen. Daarbij had hij vooral Oosteuropaanen op het oog, die wel degelijk een vorm van 'eigenheid', 'identiteit' enzovoort nodig hebben om zich te kunnen handhaven tegenover de staat en om een eigen levenshouding erop na te kunnen houden. Het is dit terrein van de levenshouding, het 'ethos', dat Foucault onder de noemer 'bestaans-*esthetica's*' opnieuw heeft willen thematiseren. Ethiek heeft hier de betekenis (evenals we die bijvoorbeeld in het existentialisme aantreffen) van praktische levenskunst, van individuele bestaanshouding.

Het cultuurfeminisme nu, behelst mijns inziens ook zulke ethieken: het doet voorstellen voor, geeft invullingen aan levenshouding, zelfopvatting, behelst – in de woorden van Foucault – een relatie van een zelf tot zichzelf.

De eigenlijke inzet van mijn artikel is nu feitelijk een pleidooi om het cultuurfeminisme ook *in te perken tot het terrein van de ethos!* Wanneer feministen nieuwe vormen van verbeelding, van schrijven, van denken enzovoort (willen gaan) uitvinden dan lijkt me dat een verrijking van de culturele subjectiviteitsvormen en als zodanig erg de moeite waard. Wanneer ze zich echter gaan uitspreken over hoe *de wereld*, (het gevoelsleven van) *de mannen*, *de mensen*, *het denken* enzovoort er uit *moeten* zien – zoals Marilyn French dit bijvoorbeeld doet in *Beyond Power* – dan hebben we niet met een ethiek te maken maar met een moraal, niet met normativiteit maar met normalisering.

Het verschil is dus dat in het eerste geval gezocht wordt naar verrijkingen en alternatieven op het gebied van de eigen levenservaringen, in het tweede geval gepoogd wordt om uit het feminisme criteria te destilleren voor een betere wereld en de betere mens. Omdat ik het laatste bepaald griezelig vind, bepleit ik een inperking van pretenties en strekking van cultuurfeministische projecten: liever geen

moraal, maar 'ethos', en liever een op esthetische dan op 'wetenschappelijke' of politieke leest geschoeid ethos (vandaar de notie *bestaans-esthetica*).

Ethiek - politiek

Hoe verhoudt zich zo'n 'ethos' dat het cultuurfeminisme in diverse varianten en op verschillende thema's levert, nu tot de politiek? Jullie zijn wel erg streng vind ik in je conclusie dat een verbintenis tussen politiek en ethiek onontkoombaar is. Je zou je ook kunnen afvragen of de alomtegenwoordigheid van de politiek niet eerder iets is dat zelf ter discussie moet worden gesteld, eerder dan die steeds opnieuw te bevestigen. In ieder geval kom je met de bewering dat iets al of niet politiek moet zijn niet veel verder als je niet specificeert wat je daarmee bedoelt. In dit verband betreur ik ook de laatste zin van mijn artikel – toegevoegd op verzoek van de redactie omdat mijn artikel anders te a-politiek zou lijken –: 'Welke invulling feministische bestaans-*esthetica's* hebben, hoe ze eruit zien en komen te zien, dat blijft een kwestie van 'smaak'. Een 'smaak' die gemaakt, beargumenteerd en betwist kan worden in een permanente discussie – die daarmee een politieke discussie is!'

Bij deze gelegenheid dan alsnog de specificatie: politiek staat hier voor macht in brede zin, te onderscheiden van Politiek, met hoofdletter, welk begrip staat voor de als politiek gearticuleerde vertogen in onze maatschappij. Dit (overigens ook Foucaultiaanse) onderscheid keert terug in mijn artikel waar ik pleit voor een verbreking van de relatie tussen ethiek en politieke structuren (Politiek), en anderzijds ethische discussies tot politieke discussies bestempel, waarmee gezegd wil zijn dat zij net zo goed machtsterreinen zijn en zeker geen machtsvrije ruimtes zoals jullie suggereren. De eigengeaardheid van de 'ethi-

sche' discoursen zit hem niet in hun machtsvrijheid maar in het subjectiviteitstype dat ze creëren: een zichzelf ontwerpend individu. Dwang en universalisering staan haaks op dit type van subjectiviteit, dat zich juist betreft op de vraag hoe als individu je leven te leiden. Dat hier collectief over nagedacht, gepraat en zelfs gestreden wordt, doet hier niets aan af.

Wetenschap

Op welke stoel zit Vintges met haar betoog nu eigenlijk zelf?, zo luidt jullie zeer filosofische vraag aan mij. Het antwoord – overigens in de context van het artikel meer als grapje bedoeld – staat eigenlijk in de door jullie als problematisch aangemerkte voetnoot: 'Voorzover ik het woord "moeten" hanteer, mag duidelijk zijn dat het hierbij gaat om een normatieve stellingname van mijn kant en niet om een normaliserend moeten!'. Als filosofe bevind ik me dan wellicht in een comfortabele positie, waar het in de filosofische zelfopvatting steeds meer gaat over filosofie als verbreidster van wereld- en levensbeschouwingen, dan als onthulster van de waarheid. Wat moeten vrouwenstudies doen, vragen jullie, als je je als wetenschapster niet wilt onthouden van waarheidsclaims? Als je aan dat laatste per se wilt vasthouden kun je alleen alle soorten van emancipatie-feministisch onderzoek uitvoeren. En je zult je verre moeten houden van cultuur-feminisme in prescriptieve zin (natuurlijk niet in descriptieve zin). Als je als wetenschapster wat losser met 'de waarheid' kunt omspringen, dan zijn er meer – en wellicht óók boeiende – vormen van vrouwenstudies mogelijk.

Tot slot: waarom zouden feministische bestaansethetica's zich juist op het vrouwzijn baseren? Dat weet ik ook niet, maar dat doen ze!

Noot

1. Andra Leurdijk, Mara Smith, Rian Voet, 'Doet de verdwenen vrouw nog aan politiek?', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 29, 1987, jrg. 8, nr. 1, pp. 59-63; Karen Vintges, 'De verdwenen vrouw en stijlen van vrouwelijke subjectiviteit. Feminisme: dekonstruktie én constructie', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 27, 1986, jrg. 7, nr. 3, pp. 290-301.

Agneta Fischer, Tineke Willemsen

De deconstructie van een tijdschrift.

Een open brief

Om de drie maanden valt het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* bij ons in de bus. Het heeft de vorm van een boekje, is in plastic ingepakt en we kunnen het uitpakken, doorbladeren, het papier door onze vingers laten glijden, de geur van de lijm opsnuiven en de zwarte tekens op de witte bladzijden lezen. Of we de betekenis van deze zwarte tekens ook begrijpen is een tweede, maar we zijn het er over eens dat we ze kunnen waarnemen.

Het is dus niet noodzakelijk om ons eerst te buigen over de vraag of het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* wel bestaat, om een serieus bezwaar in te dienen tegen het redactiebeleid van de laatste jaren. Onze onvrede met de huidige koers van de redactie heeft vooral te maken met het eenzijdige aanbod aan onderwerpen en theoretische invalshoeken in het *Tijdschrift*. In onze werkomgeving valt het ons op, dat een groot aantal studentes en medewerkers empirisch onderzoek doet of literatuurstudies verricht dat door henzelf onder de noemer vrouwenstudies wordt geplaatst, maar dat nauwelijks in het *Tijdschrift* terug te vinden is. Zij kunnen hun eigen belangstelling en activiteiten – niet in de laatste plaats vanwege het gebruikte jargon – niet meer herkennen in de inhoud van het *Tijdschrift*. Sommigen spreken er zelfs over dat ze het hebben 'opgege-

ven' om het *Tijdschrift* te lezen, anderen zien weinig verband tussen wat zij onder vrouwenstudies verstaan en de ondoorzichtige discussies die hierover in het *Tijdschrift* worden gevoerd.

Hoe komt het nu dat degenen die vrouwenstudies verrichten de aansluiting met het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* kwijt zijn? Volgens ons komt dit niet doordat de feministische wetenschapsbeoefening in Nederland de laatste twee jaar rigoureuus is veranderd, maar doordat de redactie van dit *Tijdschrift* zich slechts inlaat met één bepaalde stroming binnen vrouwenstudies. Uit de diverse artikelen van de redactieleden blijkt een zeer strikte opvatting over wat er wel en niet in dit tijdschrift aan de orde mag komen; wij kunnen ons nauwelijks voorstellen dat dit een afspiegeling is van wat er in Nederland aan feministische wetenschapsbeoefening wordt verricht.

En dat is toch waar het ooit om begonnen is? In het eerste nummer wordt een dergelijk doel nog expliciet door de redactie verwoord. Van het *Tijdschrift* mag verwacht worden dat het een 'platform biedt voor landelijke discussie en uitwisseling van informatie (...) zowel empiries als histories materiaal aandraagt' en 'een groot aantal skripties en onderzoeksverslagen toegankelijk maakt'. Hiermee hoopt de redactie dat 'verdedigsters van verschillende standpunten en vrouwen die in diverse disciplines en onderwijssituaties werken elkaar ontmoeten.(...) Wat ons betreft kan er dan ook geen sprake zijn van exclusieve vertegenwoordiging van één standpunt.' Dit redactiebeleid wordt de eerste jaren van het bestaan van het *Tijdschrift* ook ten uitvoer gebracht; er is een redelijk grote pluriformiteit aan onderwerpen (artikelen over moedermavo-leerlingen, feministische kunst, huishoudelijke arbeid, verkrachting, enzovoort) en aan invalshoeken. Deze diversiteit en openheid wordt echter steeds meer ingeperkt en er verschijnen steeds vaker nummers met bepaalde

thema's (film, seksualiteit, porno) en invalshoeken (psychoanalyse).

De redactie constateert zelf in het lustrumnummer van het *Tijdschrift* (nr. 24, 1985) ook een accentverschuiving: de aandacht is verschoven naar het bevragen van de concepten vrouwenonderdrukking, vrouwen en vrouwelijkheid. Het meest typerende voorbeeld hiervan is de discussie over de Algemene Theorie van de Vrouwelijkheid (in jargon: ATV), waarin oorspronkelijk zinnige vragen zijn gesteld, maar die zo langzamerhand is uitgelopen in een ondoorzichtig debat, waarin de Lacaniaanse psychoanalyse, de Foucaultiaanse vertoogtheorie en het constructiedenken elkaars tegenspelers zijn. Hoewel de meeste lezeressen nog met vele vragen over dit debat zijn blijven zitten, is voor de redactie deze discussie inmiddels gesloten; vrouwenstudies moet gaan over de betekenis van het sekseverschil en een Algemene Theorie van de Vrouwelijkheid bestaat niet. De bestaande werkelijkheid noch vrouwenonderdrukking mag in het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* nog als uitgangspunt worden genomen. En een enkele roepende in de woestijn die een tegenovergestelde mening is toegedaan, kan een fiks commentaar verwachten. De redactie verzet zich expliciet tegen een dergelijk standpunt: "De geleefde werkelijkheid" en "vrouwenonderdrukking" zijn pragmatische oplossingen om met het onderzoek aan de slag te kunnen en tevens de termen waarmee de problemen onder tafel verdwijnen.' (S. Grotenhuis, A. Sommer, *TvV* 21, 1985, p. 100) Met andere woorden: eerst moet een antwoord worden gezocht op de vele theoretische vragen en problemen alvorens aan de slag kan worden gegaan. Twee leden van de redactie typeren dit probleem uitstekend door hun artikel de titel 'Bestaat chocola?' mee te geven. Net zoals over deze vraag is het ook mogelijk om eindeloze debatten te voeren over de vraag of vrouwen, vrouwelijkheid of vrouwenonderdruk-

king bestaan. Duidelijk moet echter zijn, dat we de antwoorden op deze vragen *nooit* kunnen kennen; we kunnen hoogstens een positie innemen in het debat hierover. De redactie heeft dit gedaan, met alle gevolgen van dien: een *Tijdschrift* dat nog slechts door een handjevol feministische bollebozen wordt gelezen en volgeschreven.

Laat onze positie wat dit betreft duidelijk zijn: wij willen geenszins beweren, dat het constructiedenken niets op kan leveren, noch dat er geen theoretische discussies gevoerd mogen worden in een *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*. We zijn van mening, dat de pluriformiteit aan onderwerpen en invalshoeken en de platformfunctie weer in ere moeten worden hersteld en dat naast wetenschapsfilosofische discussies veel meer ruimte moet worden gegeven aan onderzoeksverslagen en literatuurstudies die niet in de zojuist geschetste traditie passen. Onze kritiek richt zich op het impliciete redactiebeleid, dat inhoudt dat slechts het constructiedenken over specifieke categorieën vrouwen vruchten afwerpt en dus geschikt is voor publikatie in dit *Tijdschrift*.

De gevolgen van dit beleid zijn al duidelijk zichtbaar: zowel de thema's (kunst, literatuur, beeldvorming, films, seksualiteit), als de benaderingwijzen zijn doordrenkt van categorieën en constructies. Voor velen is noch uit de titels noch uit de tekst meer op te maken waar de artikelen over gaan. De werkelijkheid wordt tussen aanhalingstekens gezet, of zoals Carel Peeters in *Vrij Nederland* het postmodernistisch denken zo treffend typeerde: 'Alles wat aanwezig is, is verdwenen.' De vlucht uit de alledaagse werkelijkheid in de fantastische wereld van film, beelden en literatuur is de trend van de moderne vrouwenstudies. Zo is er een enorme kloof ontstaan tussen het kleine kringetje postmoderne feministische intellectuelen en de rest van de dames die menen zich met vrouwenstudies bezig te houden.

Wie elke dag wordt geconfronteerd met haar vrouw-zijn, onder andere door reacties van de omgeving, zal zich weinig gelegen laten liggen aan een tijdschrift waarin de zoveelste discussie wordt gevoerd over de vraag of de vrouw nu eigenlijk wel bestaat.

Een totale deconstructie van het denken en van vrouwen als algemene categorie leidt uiteindelijk tot een deconstructie van het *Tijdschrift*; en dan is het inderdaad alleen nog maar de verbeelding die ons eraan kan herinneren.

Verslag van een bijeenkomst

Gerdien Steenbeek

LOVA-dag: 'Wat is feministisch onderzoek?', Universiteit van Amsterdam, 27 maart 1987.

Sinds het Landelijk Overleg Vrouwenstudies Antropologie in 1980 een start maakte met het organiseren van landelijke studiedagen, nemen discussies over het feministisch karakter van vrouwenstudies er een centrale plaats in. Ook op 27 maart 1987 verzorgden studentes en docentes antropologie van de Universiteit van Amsterdam een LOVA-dag over het thema: 'Wat is er feministisch aan feministisch (antropologisch) onderzoek'.

Ter voorbereiding van deze studiedag werd door de vrouwengroep van de UvA in de *LOVA-Nieuwsbrief*¹ uiteengezet waarom het (opnieuw) stellen van deze vraag belangrijk is. Daartoe gaat Lorraine Nencel in op de huidige ontwikkelingen in de academische wereld, die het noodzakelijk maken feministische antropologie en feministisch onderzoek duidelijk te profileren. Anna Aalten behandelt in dit verband de eisen van betrokkenheid en toepasbaarheid van onderzoek, waarbij zij een verandering in de opvattingen hieromtrent constateert. Marina de Regt, Marjan Rens en Janneke Verwiël tenslotte, vinden als 'derde generatie feministisch antropologen' dat de vraag naar het feministisch karakter steeds opnieuw, door elke generatie, gesteld moet worden.

Zo'n honderd vrouwen stromen de ochtend van de 27ste maart toe om over deze kwestie te discussiëren. Tijdens de plenaire ochtend-bijeenkomst worden drie voordrachten gehouden door derde-, tweede- en eerste-generatievrouwen in de feministische antropologie: Marina de Regt, die aan het begin van haar studie staat en nog geen onderzoek gedaan heeft, Lorraine Nencel, die haar leeronderzoek reeds achter de rug heeft, en Anna Aalten die zich reeds lange tijd met feministische antropologie bezighoudt en meer onderzoekservaring heeft.

Marina de Regt behandelt de vraag of westerse antropologen het recht hebben om in niet-westerse landen onderzoek te doen en of het überhaupt mogelijk is om als buitenstaandster een andere cultuur te begrijpen. Een oplossing die Maria Mies ooit heeft gegeven – aansluiten bij de vrouwenbeweging – is volgens De Regt niet probleemloos. 'De' vrouwenbeweging met een eenduidig karakter en algemene doelen bestaat immers niet. Bovendien is onderzoek naar vrouwen waar géén vrouwenorganisatie naast staat evenzeer van belang. De Regt concludeert dat westerse vrouwen zich bewust moeten zijn van mogelijk ethnocentrisme en moeten streven naar uitwisseling van inzichten en ervaringen, zo mogelijk in dialoog met een vrouwenorganisatie.

Op basis van haar onderzoekservaring in Peru schetst Lorraine Nencel het wel en wee van het doen van onderzoek. Zij vertelt over de moeilijkheid contacten te leggen. Niet alleen bij de onderzoekspopulatie – thuiswerksters – maar ook bij vrouwenorganisaties, die vaak geen interesse hebben in onderzoeksters. Bovendien werd ze geconfronteerd met verschillende opvattingen over verandering. Terwijl Nencel veronderstelde dat verandering van de positie van thuiswerksters gelegen zou zijn in het afschaffen van thuiswerk, merkte ze dat de thuiswerksters zelf daar geen

heil in zagen, maar hun arbeidsvoorwaarden graag verbeterd wilden zien. Tenslotte stelt Nencel dat veldwerkervaring méér dient te omvatten dan onderzoek doen onder de onderzoekspopulatie alleen.

Anna Aalten gaat in op de kwesties rond object en objectivering van onderzoek en het objectiviteitsbeginsel. Zij stelt dat niet het object van onderzoek het feministisch karakter van onderzoek bepaalt, maar de vraagstelling: feministisch onderzoek is onderzoek dat de relaties tussen de genera problematiseert. Feministen pleiten daarbij vaak voor een subject-subject-relatie tussen onderzoekster en onderzochten. Aalten plaatst hierbij een kanttekening: de vanzelfsprekendheid waarmee de relatie tussen onderzoekster en onderzochten als een ongelijke wordt opgevat (ten nadele van de onderzochte groep) negeert volgens haar andere machtsverhoudingen, zoals die op basis van genus, klasse, etniciteit en leeftijd.

In de wetenschap als constructie van de werkelijkheid schuilt telkens het gevaar van objectivering. Dit gevaar kan worden opgelost door de onderzoekster zelf deel te laten worden van het onderzoeksproces en de dialoog tussen onderzoekster en onderzochten zichtbaar te maken. Dit moet niet leiden tot een naar binnen gerichte wetenschap, want subjectiviteit doet net zo min als objectiviteit recht aan feministisch onderzoek, aldus Aalten. Het begrip 'dynamische objectiviteit' biedt volgens haar perspectieven, omdat hierdoor data in hun context moeten worden geplaatst. Objectieve kennis wordt dan kennis waarin onderzoekster en onderzochten elk hun plaats krijgen.

Deze drie voordrachten vormden de inleiding voor de vier, in de middag gehouden workshops, gecentreerd rond thema's over bruikbaarheid en betrokkenheid van feministisch

onderzoek en de begrippen 'vrouwenonderdrukking' en 'objectiviteit'.²

Naar aanleiding van de stelling dat feministisch onderzoek gebaseerd moet zijn op de bruikbaarheid ervan, werd in de eerste workshop uitvoerig gesproken over de kloof tussen praktijk en theorie. Bewuste betrokkenheid van de onderzoekster bij vrouwenproblematiek is wel een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde om deze kloof te overbruggen. Feministisch onderzoek moet zich blijven richten en afstemmen op de praktijk en aangeven waar mogelijkheden en belemmeringen voor verandering liggen, zoals aanwezige machtsbelangen en conflicten.

In de tweede workshop werd gediscussieerd over de betrokkenheid van de onderzoekster. Opgemerkt werd dat deze vaak gebaseerd is op witte, westerse feministische doeleinden en daarom geen aansluiting vindt in een andere maatschappelijke en culturele context. Ook het spanningsveld tussen betrokkenheid en objectiviteit werd aan de orde gesteld. Duidelijk werd dat objectiviteit niet bestaat en betrokkenheid goed onderzoek niet in de weg staat.

De derde workshop betrof de vraag hoe bruikbaar de term onderdrukking is binnen de feministische antropologie. De meeste deelnemers aan deze workshop hebben problemen met de idee dat onderdrukking opzettelijk zou zijn en universeel in haar uitingsvormen. Toch dient onderdrukking van vrouwen uitgangspunt van feministisch onderzoek te blijven, maar mag, met het oog op het veranderingspotentieel, niet het enige object van onderzoek zijn. De autonomie-benadering, waarbij vrouwen gezien worden als autonome subjecten, biedt daarvoor een vruchtbaar aanknopingspunt.

De kwestie van objectiviteit kwam in elke workshop terug, maar stond in één centraal. Als feministisch onderzoekster word je continu geconfronteerd met de objectiviteitskwe-

tie, zowel tijdens het onderzoeksproces, als bij de rapportage. Objectiviteit is, zoals gezegd, niet alleen onmogelijk, het is ook niet wenselijk: feministische antropologen gaan immers uit van een subjectief standpunt. Wel is het van belang dit expliciet kenbaar te maken door de eigen standpunten en ontwikkelingen in het onderzoek te betrekken en te relateren aan theoretische ontwikkelingen.

Omdat de meeste feministische antropologen opereren binnen een wetenschappelijk instituut dat streeft naar een zo groot mogelijke objectiviteit, zien veel vrouwen zich voor een dilemma geplaatst. Doe je hier wel of geen concessies aan? De meningen zijn hierover verdeeld. Unaniem is echter de opvatting, zowel hier als in de andere workshops, dat feministisch onderzoek zich moet inzetten voor de politieke strijd voor vrouwenbevrijding.

Noten

1. LOVA-Nieuwsbrief, nr. 1, 1987. Een abonnement op de LOVA-nieuwsbrief is te verkrijgen door f 15,- over te maken op giro 4298236, t.n.v. Anna Aalten – LOVA Amsterdam.
2. Dank zij de enthousiaste bijdragen van Tine Davids, Cisca van Haren Noman en Kim Postma was het mogelijk verslag te doen van elke workshop.

Recensies

In de volgende vier recensies worden bundels besproken die zijn uitgegeven naar aanleiding van het symposium 'Language, culture and female future'. Dit symposium werd in april 1986 gehouden ter ere van het 350-jarig bestaan van de Universiteit van Utrecht

Petra Broomans

Historiography of women's cultural traditions

Maaikje Meijer, Jetty Schaap (red.)

Dordrecht (Foris) 1987, 195 blz., f 33,90

Tijdens de lezing van Elaine Showalter op het symposium 'Language, culture and female future' heb ik geen aantekeningen gemaakt. Zo geboeid was ik door de 'performance', dat ik van haar betoog geen seconde wilde missen. Deze lezing van Showalter is in de symposiumbundel *Historiography of women's cultural traditions* opgenomen onder de titel 'Miranda and Cassandra: The discourse of the feminist intellectual'. Showalter beschrijft vrouwelijke intellectuelen die zich van een vertoog moeten bedienen dat door mannen gedomineerd wordt. Als voorbeelden neemt zij de Amerikaanse feministe Margaret Fuller (Miranda) en 'the lady with the lamp', Florence Nightingale (Cassandra).

In de bundel, die uit drie delen bestaat, blijkt de feministische literatuurbenadering van Showalter als een rode draad te fungeren. In de goede inleiding van Jetty Schaap vinden we de uitgangspunten voor de bundel. (Litera-

tuur)geschiedschrijvers gaan uit van de vooronderstelling dat er één (literatuur)geschiedenis is en dat de werken die niet in de canon zijn opgenomen, klaarblijkelijk niet tot deze geschiedenis behoren omdat zij bijvoorbeeld niet aan de normen voldoen. Als bepaalde auteurs desondanks wel beschreven worden, dan worden zij in een 'restgroep', of apart geplaatst en het zijn vaak vrouwelijke auteurs die dit lot beschoren is. Het doel van de tijdens het symposium gehouden workshop – waar de hier gebundelde papers gepresenteerd werden – was: 'to unravel aspects of the way women's literary cultures are historically hidden and to find ways to re-write history'.

In het merendeel van de studies wordt verwezen naar het werk van Elaine Showalter en haar visie op het schrijven van vrouwenliteratuurgeschiedenis. In een aantal artikelen (onder andere van Margret Brügmann en Pamela Pattynama) wordt de 'gynocentrische' benadering van Showalter ter discussie gesteld. Het uitgangspunt van deze benadering is dat men 'vrouwencultuur apart van mannencultuur' moet onderzoeken. Showalter refereert daarbij aan het model van Edwin Ardener. Een afzonderlijke vrouwenliteratuurgeschiedenis is een logisch gevolg van deze stellingname.

In het eerste deel van de bundel 'Learning from women's history' staat de vraag centraal hoe men de geschiedenis van 'vrouwencultuur' moet schrijven. In het theoretisch goed onderbouwde artikel van Mineke Bosch wordt het begrip 'vrouwencultuur' aan een analyse onderworpen. Bosch doet dit aan de hand van het werk van de Amerikaanse historica Mary Beard. In de tweede en tevens laatste bijdrage van dit eerste deel schrijft Fia Dieteren over haar onderzoek naar het vrouwenennetwerk rond de schrijfster Mina Kruseman (1839-1922). Hierbij is zij tot de conclusie gekomen dat men zowel de interne structuren

van vrouwenennetwerken en het functioneren ervan, als de relatie van deze netwerken tot de 'mannenwereld' in de vraagstelling moet betrekken. Het netwerk van Kruseman functioneerde op een andere manier toen zij nog in een 'leerlingrelatie' tot Multatuli stond, dan in de tijd nadat deze relatie verbroken werd.

Het tweede deel 'Studies in gender specific culture' is een bundeling van verscheidene artikelen die alle 'the interpretation and description of a female culture' beogen. Dit wordt gedaan door een tekstanalyse van het werk van een vrouwelijke auteur te geven of door een vrouwelijke traditie in een verzameling teksten te traceren.

Het stuk over Nederlandse vrouwelijke filmregisseurs staat in deze 'letterenbundel' enigszins apart, maar is daarom niet minder de moeite waard. In de ontwikkeling van deze filmregisseuses (onder andere Nouchka van Brakel en Marleen Gorris) zien de auteurs Van Dijck en Smelik heel duidelijk de feminine-feminist-female categorieën van Showalter. Het resultaat is een overzichtelijke studie van een deel van de Nederlandse 'vrouwencultuur'. Het werd tijd dat er eens een artikel over dit onderwerp werd geschreven.

Het artikel van Ellen Johns, 'A women's modernistic tradition in Norway?', werd ook in deel 2 geplaatst, maar het had evengoed ondergebracht kunnen worden in deel 3. Naast een overzicht van een Noorse modernistische traditie van vrouwelijke auteurs, wordt eveneens een aanzet gegeven tot de discussie over de wenselijkheid van een afzonderlijke vrouwenliteratuurgeschiedenis. In dit verband is het enigszins vreemd dat Johns begint met de opmerking, dat er eigenlijk geen vrouwenliteratuurgeschiedenissen geschreven moeten worden, waarna ze er eentje schrijft. In het inleidende, theoretische gedeelte haalt Johns het argument voor het schrijven van een vrouwenliteratuurgeschiedenis aan. Ze stelt

dat dit 'above all a quantitative one' zou zijn, maar dat 'we also have to focus on the qualitative question about what is "great" literature'. Bedoelt Johns hiermee dat vrouwen geen 'great' literatuur hebben geschreven? Het niet zo duidelijk onderbouwde en enigszins ambivalente theoretisch deel wordt gevolgd door een boeiende beschrijving van de modernistische traditie van vrouwelijke auteurs in Noorwegen. Het vraagteken achter de titel van haar stuk kan gevoeglijk veranderd worden in een uitroepteken.

De discussie over de wenselijkheid van een aparte vrouwenliteratuurgeschiedenis wordt verder uitgewerkt in de artikelen die in deel 3 'Historiography of genderspecific culture' bijeengebracht zijn. Margret Brüggemann en Pamela Pattynama – de laatste is met name geïnspireerd door Julia Kristeva – zetten enkele kanttekeningen bij een afzonderlijke vrouwen(literatuur)geschiedschrijving.

Het laatste artikel 'Rethinking literary history' is van de hand van Ria Lemaire. Lemaire doet hierin een voorstel hoe een literatuurgeschiedenis te schrijven waarin ook de vrouwelijke auteurs zichtbaar worden. Zij verwerkt hierin de ideeën van Showalter voor een 'gynocentric criticism'.

Hoe zou een vrouwenliteratuurgeschiedenis eruit kunnen zien? Maaïke Meijer laat in haar artikel 'The Great Melancholy: Notes toward a history of Dutch women's poetry' zien, welke resultaten deze praktijkgerichte benadering oplevert. In de Nederlandse literatuurgeschiedschrijving is geen ruimte voor de vele dichtersessen uit de jaren vijftig. 'De Vijftigers' vormen er een dominante groep mannen. Met haar onderzoek brengt Meijer een stukje Nederlandse vrouwenliteratuurgeschiedenis in kaart. Bij dichtersessen uit de jaren vijftig (o.a. Ellen Warmond, Hanny Michaëlis) trof zij gedichten aan die pessimistisch van toon zijn. Meijer noemt dit thema 'the

Great Melancholy'. Deze categorie staat voor een groep van gedichten die alle een gevoel van diepe depressie beschrijven. Het benoemen van dergelijke thema's maakt het de literatuurgeschiedschrijver mogelijk groepen vrouwelijke auteurs bij de 'canon' in te delen. Ik ben sterk vóór een dergelijke pragmatische benadering: juist door 'witte plekken' in de traditionele literatuurgeschiedenis in te vullen stuit men op problemen van theoretische aard die verder uitgewerkt kunnen worden.

Historiography of women's cultural traditions geeft een goed overzicht van een deel van wat er op het gebied van vrouwenstudies letteren in Nederland gaande is. De artikelen zijn over het algemeen van hoog niveau, maar niet van alle stukken spatten de vonken van wetenschapsvreugde af, zoals bij de lezing van Showalter. Het is aanbevelingswaardig vaker dergelijke bundels in het Engels uit te brengen. Hierdoor kan een inspirerende wisselwerking ontstaan tussen Nederlandse vrouwenstudies en buitenlandse wetenschappers.

Liddie Austin

Unravelling fatherhood

Trudie Knijn en Anne-Claire Mulder (red.)

Dordrecht (Foris) 1987, 180 blz., f 33,90

Het vaderschap staat in het middelpunt van de belangstelling. Met wisselend enthousiasme wordt tegenwoordig geconcludeerd dat het vaderschap niet meer is wat het geweest is. In de loop der jaren is, onder invloed van verschillende maatschappelijke ontwikkelingen zoals de stijging van het aantal echtscheidingen en de groeiende financiële onafhankelijkheid van vrouwen, het autonome moeder-

schap steeds gebruikelijker geworden. Deze ontwikkeling wordt niet door iedereen met gejuich begroet. Steeds vaker gaan in de media stemmen op die het belang van de vaderlijke autoriteit in de opvoeding benadrukken. Zonder 'vader' achter de hand komen vrouwen bijvoorbeeld niet in aanmerking voor geboortetechologie. Op het juridische vlak krijgen biologische vaders steeds meer rechten.

Het zal duidelijk zijn: feministen, die van oudsher de traditionele rol van de vader gekritiseerd hebben en die onlangs een minder fraaie kant van het vaderschap (incest) in de openbaarheid hebben gebracht, zullen zich in dit debat moeten mengen. Het is de hoogste tijd dat zij hun standpunten ten opzichte van het vaderschap bepalen: wat willen zij van vaders?

Het is daarom goed dat de Interdisciplinaire Vakgroep Vrouwenstudies tijdens het symposium een workshop wijdde aan het vaderschap, waarvan de papers onder de titel *Unravelling fatherhood* onlangs zijn uitgegeven. In deze bundel komen twaalf feministische wetenschapsters aan het woord, die elk vanuit hun eigen specialisme het fenomeen vaderschap onder de loep nemen.

Wordt de honger naar feministische theorieën over dit betrekkelijk onontgonnen gebied met deze bundel gestild? Dat is wellicht te veel gevraagd. Het zou niet van realisme getuigen om in dit prille stadium van meningsvorming reeds baanbrekende ideeën te verwachten. Het terrein moet eerst worden verkend en afgebakend. Bovendien gaat het hier om een complexe materie waar men niet eenvoudig grip op krijgt. Vanuit deze overwegingen heb ik *Unravelling fatherhood* gelezen, maar de meeste artikelen konden mij, ondanks alle ongetwijfeld goede intenties van de schrijfsters, niet echt boeien. Hoe komt dat nu?

De redacteurs van de bundel, Trudie Knijn en Anne-Claire Mulder, formuleren het

doel van workshop en bundel als volgt: 'Zowel het ontwikkelen van een nieuw feministisch kader dat gebruikt kan worden in het theoretische debat rond het vaderschap, als het deconstrueren van de bestaande ideologie'. Deze vraagstelling is naar mijn smaak wat te vrijblijvend. Het resultaat is dat de lezeres geconfronteerd wordt met vele fragmenten van vaders, zonder dat er een totaalbeeld naar voren komt.

De indruk ontstaat dat de redacteurs bij de opbouw van de bundel te zeer de gang van zaken bij de workshop hebben gevolgd. De inleiding kan gedeeltelijk worden gelezen als een soort uitnodiging aan de schrijfsters, die vervolgens om beurten hun papers presenteren. De bundel wordt afgesloten met een weergave van de conclusies die naar aanleiding van de discussie in de workshop zijn getrokken. Daarin komen dan plotseling de interessante vragen bovendrijven: Bestaat er een relatie tussen vaderlijke autoriteit en mannelijke macht? Neemt 'vadertje staat' de plaats in van de pater familias? Is de symbolische vader het grootste obstakel bij het streven naar veranderingen van normen en praktijken van het vaderschap?

Het is jammer dat deze vragen niet als uitgangspunt van de bundel hebben gediend. Op die manier was het wellicht duidelijker geworden dat het *individuele* vaderschap opereert onder het *instituut* vaderschap, het patriarchaat (om met Adrienne Rich te spreken). Bovendien had de bundel dan waarschijnlijk een wat politieker karakter gekregen: een feministische analyse van het vaderschap is mijns inziens noodzakelijkerwijs ook een politieke analyse van het patriarchaat.

In het eerste gedeelte van de bundel gaat het om concrete vaders, en 'zorg' is hierbij het sleutelwoord. Kunnen en willen vaders voor kinderen zorgen? De hedendaagse pedagogische norm van het 'invoelende' ouderschap

maakt van het moederschap een vak en van het vaderschap een hobby. Carla Verheyen toont in haar, op eigen onderzoek gebaseerde artikel aan dat deze norm, door in te spelen op bepaalde 'typisch' vrouwelijke eigenschappen, de ongelijkheid tussen vaders en moeders in stand houdt: zowel vaders als moeders en kinderen zien de moeder als de expert in de opvoeding. Verheyen geeft niet aan hoe deze ongelijkheid tussen vaders en moeders in de praktijk kan worden opgeheven. Ze stelt dat het 'invoelende' ouderschap het mannen moeilijker maakt daadwerkelijk de zorg voor kinderen op zich te nemen en ze suggereert dat vrouwen mannen meer ruimte moeten geven bij de verzorging van kinderen. Uit haar artikel blijkt niet dat mannen die ruimte ook echt willen.

In de artikelen van Nora Holtrust en Selma Sevenhuijsen is er duidelijker sprake van een politieke analyse van het patriarchaat. Beiden zetten hun kanttekeningen bij de recente ontwikkelingen in het familierecht, waar een sterke egaliseringsstendens woedt, ondanks een ongewijzigde praktijk van vader- en moederschap. Deze egaliseringsstendens dreigt (biologische) vaders meer macht te geven over moeders en kinderen. Holtrust ziet deze ontwikkelingen als een reactie op de betrekkelijke autonomie die vrouwen in de loop der jaren in het moederschap hebben verkregen en die door het patriarchaat als bedreigend wordt ervaren.

Selma Sevenhuijsen waarschuwt in haar interessante artikel tegen een essentialistische benadering van het vaderschap, waarbij uitgegaan wordt van Speciale Kwaliteiten van Moeders. Toch blijkt ook het liberale gelijkheidsdenken, waarin een atomistisch individu in een abstracte wereld figureert, vaak in het nadeel van vrouwen te werken. Daarin is immers geen plaats voor een conceptualisering van structurele machtsrelaties. Sevenhuijsen concludeert dat de feministische theorievorming

gelijkheid als politiek wapen moet gebruiken in sferen waarin toegang en rechten voorheen aan vrouwen werden ontczegd, terwijl gelijkheid in de sfeer van de kinderverzorging beter als een particulier ideaal gezien kan worden.

In het tweede gedeelte van *Unravelling fatherhood* staat de Symbolische Vader in al zijn vermommingen centraal. De heer Lacan domineert klaarblijkelijk de theorievorming op dit gebied – zijn ideeën zijn in meerdere bijdragen terug te vinden, bijvoorbeeld in die van Angela Grooten. Met Lacan stelt zij dat buiten de Wet van de Vader, waaraan het individu zich moet onderwerpen wil hij een sprekend subject worden, alleen plaats is voor psychosen. De Wet van de Vader bepaalt het verschil tussen 'natuur' en 'cultuur', waarbij 'natuur' min of meer wordt gelijkgesteld aan de pre-oedipale 'vrouwelijke' wereld, waarin nog geen woorden bestaan, en 'cultuur' aan de mannelijke, door taal gedomineerde wereld. Grooten benadrukt dat de posities 'mannelijk' en 'vrouwelijk' niet per se hoeven samen te vallen met de geslachten 'man' en 'vrouw', maar mij lijkt de keus van deze adjectieven toch niet geheel toevallig. Als Grooten pleit voor een herwaardering van het 'vrouwelijke' komt zij mijns inziens heel dicht bij het essentialistische standpunt waartegen Sevenhuijsen terecht waarschuwt.

Ondanks enkele niet onbelangrijke tekortkomingen kan *Unravelling fatherhood* zeker gezien worden als een eerste aanzet tot feministische theorievorming over dit onderwerp. In die zin is het goed dat de bundel er is. Waar op dit moment echter behoefte aan bestaat, is aan méér boeken (hopelijk wel met minder typefouten dan in *Unravelling fatherhood*!) waarin de relatie tussen vrouwen, mannen en het patriarchaat in een kader wordt geplaatst en waarin het vaderschap daadwerkelijk wordt ontrafeld.

Saskia Poldervaart
Female designing in social policies
 Marieke Renoù, Janneke van
 Mens-Verhulst (red.)
 Dordrecht (Foris) 1987, 154 blz., f 33,90

De titel van deze bundel maakt nieuwsgierig en de tekst op de achterflap nog meer. Daar staat: 'Wat hebben positieve actie, ouderschapsverlof, kinderopvangvoorzieningen, gebouwde omgeving, gezinsbeleid, lesbische subcultuur, vrouwenhulpverlening en vrouwenstudies gemeenschappelijk?' Het antwoord wordt direct gegeven: deze onderwerpen zijn door Nederlandse, vrouwelijke onderzoekers beschreven en geanalyseerd als aangrijpingspunten voor en resultaten van vrouwelijk ontwerpen.

Dit is een inspirerend uitgangspunt. Ik stel me daarbij een beschrijving en analyse voor van datgene wat de diverse groepen uit de vrouwenbeweging in Nederland aan alternatieven hebben bedacht ten aanzien van de genoemde (beleids)onderwerpen en, waar mogelijk, enig inzicht in de effecten die dat heeft opgeleverd. Meteen rijst de vraag: Waarom 'vrouwelijk' en niet 'feministisch' ontwerpen? Niet dat 'feministisch' zo'n duidelijk begrip is; ook daarbij moet worden aangegeven wat de onderzoeksters, of de betreffende vrouwen die op een van de onderzochte thema's actief zijn, daaronder verstaan. Ook moet duidelijk worden waarin zo'n feministisch ontwerp van een niet-feministisch verschilt. Door de term 'feministisch' te gebruiken hadden enkele valkuilen vermeden kunnen worden, kuilen waar nu bijna alle auteuzes van deze bundel ingetuimeld zijn.

Ten eerste veronderstelt het begrip 'vrouwelijke ontwerpen' al gauw dat deze ontwerpen verschillen van of tegengesteld zijn aan 'mannelijke ontwerpen', met andere woorden dat er een soort algemene 'vrouwelijkheid' bestaat, samengesteld uit kenmerken waar-

mee alle vrouwen gekarakteriseerd kunnen worden.

Ten tweede, en hiermee samenhangend, ligt er het probleem of je wel kunt spreken van 'vrouwen als een categorie'. 'Vrouwen in het algemeen bestaan niet en de positie van vrouwen verschilt onderling naar leeftijd, klasse, ras enzovoort', aldus Marieke Renoù en Elly Singer in de inleiding. Helaas blijft het groten-deels bij deze constatering. In vrijwel alle artikelen (dat over onderwijs aan volwassenen wordt op de achterflap niet genoemd) worden, vaak in de epiloog, bovengenoemde verschillen tussen vrouwen aangestipt, maar in het artikel zelf gaat men gewoon over tot de orde van de 'wij vrouwen'-dag.

De bundel is het resultaat van de gelijknamige werkgroep op het symposium. Naast de inleiding bestaat de bundel uit negen artikelen over de genoemde onderwerpen, geschreven door acht Nederlandse auteuzes en één Engelse. De opzet is leuk: elk artikel eindigt met een epiloog waarin kritieken op de lezing zijn verwerkt.

Anneke van Doorne-Huiskes schrijft een heel overzichtelijk artikel over positieve actie als mogelijkheid om sociale ongelijkheid tussen mannen en vrouwen in het algemeen te verminderen. Pas in haar epiloog gaat ze in op de vooronderstellingen (van wie?) achter positieve actie. Daarin stelt ze tevens dat ze als belangrijkste aangevers en tegenkrachten van positieve actie de overheid en het bedrijfsleven ziet. Dan rijst echter de vraag: Wat is er nu precies 'vrouwelijk' aan het ontwerp positieve actie?

Hetzelfde kritiekpunt geldt voor het artikel van Anderson over ouderschapsverlof. Hierin doet de schrijfster verslag van haar onderzoek naar veranderingen in fysieke en mentale gezondheid van 'nieuwe moeders' tijdens de periode vlak voor en na de geboorte en de relatie hiermee tot de mogelijkheid om

te werken (buitenshuis veronderstel ik – S.P.). Maar wat hebben fysieke en mentale gezondheidsfactoren van het vrouwelijke en mannelijke lichaam te maken met het vrouwelijk ontwerp? In het artikel van Anderson blijft de behandeling van het vrouwelijke lichaam toch voornamelijk beperkt tot het al dan niet geluk hebben om hormonale veranderingen zonder problemen te doorstaan. Wat de invloed is van eventuele vaders (die in haar onderzoek altijd aanwezig zijn) of eventuele vriendinnen/meemoeders (waarover in haar onderzoek niet wordt gerept) of van het al dan niet aanwezig zijn van kinderopvang op de gezondheid van de ‘nieuwe’ moeder, is niet onderzocht. Enerzijds stelt ze dat vrouwen zeer verschillend tegen hun aanstaand moederschap aankijken, om daarna te concluderen dat het krijgen van een kind voor alle nieuwe moeders verrassende consequenties inhoudt voor de keuzes die ze daarna maken. Zo blijft er echter weinig ‘female designing’ over bij het krijgen van kinderen.

Het artikel van Elly Singer over professionalisering van kinderopvang handelt expliciet over de wijze waarop de vrouwenbeweging ertoe geleid heeft, dat er gezocht werd naar alternatieven voor kinderopvang binnen het gezin. Ze laat zien hoe de interesse van de vrouwenbeweging voor een groot deel is verschoven van geïnstitutionaliseerde kinderopvang naar gedeeld ouderschap (door beide ouders en/of vrienden) in de privé-sfeer. Daarmee komt Singer grotendeels tegemoet aan de verwachtingen die deze bundel wekt. Maar doordat ook zij zich verplicht voelt eerst een algemeen overzicht te geven van de kinderopvang in Nederland, komen alternatieven vanuit de vrouwenbeweging niet zo uitgebreid aan bod. Waarschijnlijk mede hierdoor werkt ze niet de tegenstelling uit tussen de teneur van haar artikel, dat bijna iedereen tegen crèches is, en haar opmerking over de grote behoefte aan kinderdagverblijven. Singer pleit tot slot voor

een feministische theorie over geïnstitutionaliseerde kinderopvang, hoewel ze net heeft aangegeven hoe verschillend feministes daarover denken. Is dan één feministische theorie niet wat voorbarig?

Marieke Renoù gaat in op een vrouwelijk ontwerp van de gebouwde omgeving. Ze geeft onder meer enkele ‘female designed’ alternatieven weer. Hierbij blijft het probleem van de onduidelijkheid van het typisch vrouwelijk aspect van deze voorbeelden, behalve dan dat ze door vrouwen zijn ontworpen (de mannelijke utopisch-socialisten uit de 19-de eeuw hadden ongeveer dezelfde plannen). Het basis-idee achter de vrouwelijke ontwerpprincipes is volgens Renoù, dat vrouwen andere ervaringen met betrekking tot ruimte en plaats hebben dan mannen. Dit komt doordat ze meer tijd binnenshuis doorbrengen. Ongetwijfeld zijn de meeste vrouwen in de huidige situatie in Nederland meer thuis dan de meeste mannen, maar moet dit als ongekritiseerd uitgangspunt worden genomen bij het vrouwelijk ontwerpen? Bevestig je hiermee niet een bestaande situatie en verhef je deze dan niet tot norm voor alle vrouwen? Ook gaat Renoù niet in op het door haar geciteerde rijtje van mannelijke en vrouwelijke principes in de architectuur: de vrouwelijke principes zouden onder meer functioneler, flexibeler, organischer, complexer zijn dan de mannelijke principes. Deze zouden formeler, gefixeerder, abstracter, gespecialiseerder zijn. Als je achter deze principes kunt staan (en Renoù citeert ze kennelijk met instemming, ook al stelt ze dat er geen heldere en exclusieve categorieën voor mannelijke en vrouwelijke architectuur bestaat) dan wordt duidelijk dat een ontwerp waarin sprake is van flexibele wanden, wel een vrouwelijk ontwerp móét zijn.

In het laatste deel van haar artikel gaat Renoù in op haar eigen onderzoek naar ‘de veranderde rollen van vrouwen en de gebouw-

de omgeving'. Hiertoe heeft ze 80 moeders onderzocht, die ze achteraf kon indelen in meer progressief en meer traditioneel. Opmerkelijk is dat de progressievere moeders meer tijd aan activiteiten buitenshuis besteden dan aan huishouding en kinderverzorging, waarmee Renoù het basisidee achter de vrouwelijke ontwerpprincipes in één klap onderuit haalt. Aan het einde stelt ze dat de vraag naar de wijze waarop een vrouwelijk ontwerp eruit moet zien, uiteindelijk onbeantwoordbaar is, omdat 'vrouwelijke architectuur' opgevat moet worden als een effect van socialisatie. Met die uiteindelijke onbeantwoordbaarheid van het vrouwelijke ontwerp ben ik het van harte eens. Toch is het jammer dat de titel van het artikel iets anders suggereert.

Phil Heiligers stelt in haar artikel over onderwijs aan volwassenen de vraag of we tweede-kans-vrouwen kunnen beschouwen als een specifieke groep. Zo ja, dan kun je volgens haar spreken van tweede-kans-vrouwen als 'female designs'. Maar wie heeft deze categorie dan ontworpen? Jammer is van dit overigens leuke artikel dat er niet expliciet ingegaan wordt op verschillen tussen tweede-kans-vrouwen en -mannen. Nu wordt er toch weer te veel gesuggereerd, dat vrouwen bijvoorbeeld een speciale voorkeur met betrekking tot leren hebben. De vraag of dat ook voor tweede-kans-mannen opgaat wordt niet gesteld.

De bijdrage van de Engelse Miriam David over 'parent-education for sexual equality' gaat, zoals de titel al doet vermoeden, over de opvoeding van (en tot) heteroseksuele ouders. Andere vormen van ouderschap vallen kennelijk niet binnen haar gezichtsveld; wel noemt ze verschillen met betrekking tot klasse en etniciteit. David herformuleert de vraag of de positie van vrouwen in de publieke of in de privé-wereld thuishoort of in beide, tot 'de Moederschapskwesitie'. Alsof alle vrouwen

moeders zijn. Haar zeer lange artikel – vooral over hoe de Engelse overheid tegen het gezin aankijkt – eindigt in een soort algemeen actieprogramma, met als 'nieuw' punt: gender-neutraal onderwijs waarin het leren van gezinsverantwoordelijkheden een belangrijke plaats inneemt.

Het artikel over 'Groep 7152, een subcultuur van lesbiese en biseksuele vrouwen' komt nogal uit de lucht vallen in een bundel waarin lesbisch verder nergens wordt genoemd. Ook dit artikel is vooral een overzicht, nu van het ontstaan en de ontwikkeling van deze groep, waarvan als grootste belang wordt genoemd: het aanbieden van contactmogelijkheden met andere lesbische en biseksuele vrouwen. Ik wil dit belang zeker niet onderschatten, maar wat heeft dit met 'vrouwelijk ontwerpen' te maken? Wat is het vrouwelijke in het aanbieden van contactmogelijkheden, behalve weer dat het vrouwen betreft? Jammer is dat in het artikel nauwelijks wordt ingegaan op de subcultuur, hetgeen de titel wel belooft.

Het artikel van Janneke van Mens-Verhulst over vrouwen-hulpverlening voldoet geheel aan de gewekte verwachtingen ten aanzien van feministisch ontwerpen. Eerst geeft ze de uitgangspunten weer, zoals die zijn geformuleerd door de feministische hulpverlening aan vrouwen. Tevens geeft ze aan waarin deze hulpverlening verschilt van andere hulpverleningsinstanties. Ook gaat ze in op de wijze waarop de normen van de vrouwenbeweging hun uitwerking hebben en hoe dit tot een aantal dilemma's in de hulpverlening aan vrouwen leidt. Daarnaast tilt ze deze problemen op een algemener niveau door aan te geven dat het hierbij gaat om het probleem van de meeste sociale bewegingen: houd je vast aan je ideologische puurheid, of werk je meer in de richting van sociale erkenning?

Helaas daalde mijn enthousiasme weer bij het lezen van het laatste artikel, over onderwijsprogramma's van vrouwenstudies. De val-

kuil van het 'vrouwelijke' wordt hier aan alle kanten duidelijk. Bijvoorbeeld: 'Onderzoek is nodig om duidelijk te maken welke kenmerken door de maatschappij aan vrouwen worden toegeschreven en welke aan mannen.' (p. 145) Dus de maatschappij legt kenmerken op aan alle vrouwen en mannen, die dan beklijven?

In deze bespreking heb ik me voornamelijk beperkt tot kritiek op het onduidelijke gebruik van het uitgangspunt van de bundel, onderzoek naar 'feministische alternatieven'. Toch blijf ik dit uitgangspunt interessant vinden, evenals de veelheid behartenswaardig onderzoek dat de bundel bevat. Op dit punt maakt de bundel zijn internationale allures dan ook zeker waar.

Rosemarie Buikema

Women's language, socialization and self-image

Dédé Brouwer, Dorian de Haan (red.)

Dordrecht (Foris) 1987, 228 blz., f 33,90

Vrouwen doen meer moeite zich aan te passen aan de standaardtaal dan mannen, vrouwen geven meer 'minimal responses' en gebruiken meer 'tag-questions' en beleefdheidsvormen, vrouwen claimen minder spreekbeurten, worden vaker geïnterrumpeerd en oefenen minder invloed uit op het gespreksonderwerp dan mannen. Iedereen die zich met taal- en seksenonderzoek bezig heeft gehouden, is op de hoogte van deze onderzoeksresultaten. Deze gegevens worden in de taal- en sekseliteratuur geïsoleerd of in combinatie met elkaar opgevoerd, niet zelden ter ondersteuning van de veronderstelling dat in taal en in interactie de ondergeschikte positie van vrouwen weerspiegeld wordt. Een dergelijke gedachtengang hoeft op zichzelf niet onjuist te zijn. Gezien de

ontwikkeling van de theorievorming binnen vrouwenstudies is deze weerspiegelingstheorie weliswaar een onontbeerlijke stap, maar uiteindelijk een doodlopende weg gebleken.

Dit wordt ook duidelijk in het overzicht van Nederlands onderzoek op het gebied van de taal-en-sekseproblematiek zoals dat is gebundeld in het congresboek *Women's language, socialization and self-image*. Deze bundel werd samengesteld naar aanleiding van een workshop gehouden tijdens het symposium, waar feministische sociolinguïsten en psychologen hun onderzoeksresultaten uitwisselden. De 14 bijdragen zijn door de pioniers van het Nederlands taal-en-sekse-onderzoek, Dédé Brouwer en Dorian de Haan, ondergebracht in twee subthema's en voorzien van een inleiding.

In het eerste deel van de bundel komt onderzoek op het gebied van taalverwerving, moeder-kind-interactie en de seksespecifieke communicatie in het klaslokaal aan bod. In het tweede gedeelte wordt verslag gedaan van onderzoek betreffende de verbale interactie van volwassen vrouwen en mannen.

In de aan deze twee delen voorafgaande inleiding geven de redactrices Brouwer en De Haan een beknopte indruk van de bevindingen van Amerikaanse en Europese taal-en-sekse-onderzoekers. Zoals gezegd behelzen die bevindingen voornamelijk kwantitatieve ontdekkingen over het meer of minder voorkomen van een bepaald linguïstisch kenmerk in het taalgedrag van meisjes, jongens, vrouwen en mannen. Opvallend is dat de cesuur zoals die in de bundel is aangebracht ook in breder onderzoeksverband niet wordt overbrugd. Uit al die verschillen is kennelijk geen theorie te distilleren. '(...) the relation between early and later linguistic differences between the sexes remains an open question', aldus Brouwer en De Haan.

Mijns inziens is het door de inleidsters signaleerde euvel een gevolg van empirisch

onderzoek dat lijdt aan een te mager theoretisch kader; aan een te geringe doordenking van datgene waartoe de onderzoeksgegevens moeten leiden en bij welke theoretische traditie zij kunnen aansluiten. Dit gebrek ondermijnt zowel de bijdragen ondergebracht in deel I (Language and socialization: language acquisition and interaction in the class-room) als in deel II (Language and self-image: speech style and social evaluation). Met name wanneer de bundel wordt gepresenteerd als een overzicht van feministisch onderzoek mag op zijn minst aansluiting bij of reactie op binnen vrouwenstudies ontwikkelde inzichten over vraagstellingen en methoden van onderzoek worden verwacht. Dit gebeurt in deel I nauwelijks en in deel II eigenlijk alleen in het artikel van Joke Huisman.

Mijn indruk is dan ook dat de onderzoeksters meer linguïstisch dan feministisch zijn geschoold. Daarbij lijkt het alsof zij, in elk geval deels, blijven steken in de opgave bestaansrecht te bevechten voor hun soort van onderzoek. Dit is gezien de toestand aan de universiteiten alleszins begrijpelijk, maar het komt tegelijkertijd de diepgang van het onderzoek niet ten goede.

De uitgangspunten van verreweg het meeste taal-en-sekse-onderzoek in deze bundel zijn slordig geformuleerd: 'er is iets aan de hand met taal, vrouwen, mannen en asymmetrische machtsverdeling', waarna naarstig, meestal empirisch, onderzoek wordt gepleegd om deze intuïtie hard te maken. Een groot deel van de gebundelde onderzoeksverslagen beweegt zich op het niveau van het actieonderzoek en breekt impliciet talloze lansen voor het gelijkheidsdenken.

Deel I opent met een door Matty van der Meulen geschreven overzicht van empirisch onderzoek naar de relatie tussen taal, zelfbeeld en zelfwaardering bij kinderen. Naar

sekses is daarbij in deze onderzoeken niet in het bijzonder gekeken, al komt het als een 'by-product' hier en daar ter sprake. Dat levert dan bijvoorbeeld onderzoeksresultaten op als: 'meisjes (11-18 jaar) waarderen vriendelijkheid en sociaal gedrag hoger dan jongens en jongens waarderen prestatief en leidinggevend gedrag hoger dan meisjes'. De rol van taal blijft zowel in de geresumeerde literatuur als in het artikel vaag en ongedifferentieerd. Wanneer Van der Meulen aansluiting had gezocht bij subjecttheorieën uit psychoanalytische hoek, had het seksspecifieke van één en ander, althans op één mogelijke manier, wat meer aandacht kunnen krijgen.

Ingrid van Alphen deed onderzoek naar sekse-specifiek taalgedrag van meisjes en jongens in 'peer groups' (netwerken waarin jongeren zich buiten het familieleven ophouden). Zij concludeert dat meisjes in hun taalgedrag een voorbestemming in de privé-sfeer laten doorklinken (ondersteunend, coöperatief) en dat jongens in verbale interactie hun toekomst in de openbare sfeer weerspiegelen (dominant, competitief). Ook hier resoneert het gemis aan een theoretisch perspectief, van waaruit meer inzicht kan worden geboden in het functioneren van deze verschillen in 'peer groups' en in de machtsmanifestaties die wellicht daarin zichtbaar worden.

Klaartje Duijm vraagt zich in haar bijdrage af welke communicatieve vaardigheden kinderen leren met betrekking tot het omgaan met autoriteit en of daarin verschillen zijn te constateren tussen de seksen. Om deze vraag te beantwoorden maakt zij gebruik van protocollen verzameld in twee eerste klassen van een basisschool en van de theorie van het antropologenduo Brown & Levinson. Behalve dat zij benadrukt dat er aantoonbare verschillen zijn in de houding van onderwijzeressen ten opzichte van meisjes en van jongens, komt zij niet helemaal uit de interpretatie van haar materiaal. De manier waarop Duijm haar on-

derzoeksvraag stelt en benadert is daar debet aan; deze leidt namelijk tot kwantitatieve resultaten over het al dan niet voorkomen van verschillen in de taalattitudes van meisjes en jongens, waarbij de interpretatie in het ongewisse plaatsvindt.

Deel II opent met een artikel van Joke Huisman, de enige auteur in deze bundel die expliciet aansluiting zoekt bij zowel taalfilosofische als feministische theorieën. Dit levert een beschouwing op over het generaliserende en uniformerende karakter van categorieën als: vrouw, man, taal, onderdrukking enzovoort. Het grootste theoretische probleem voor vrouwenstudies op dit moment is volgens Huisman: 'to steer a course between the Scylla of nominalism and the Charybdis of essentialism'. Voor de conversatie-analyse draagt zij daartoe de ideeën aan van de taalfilosoof Wittgenstein, die ervoor pleit aan elkaar verwante fenomenen of mensen die met hetzelfde woord worden aangeduid theoretisch niet als een categorie maar als een familiesysteem te beschouwen waarvan de leden op elkaar lijken en ook niet. Daarnaast sluit Huisman zich aan bij de taalfilosofische visie dat taal niet de vorm van de werkelijkheid aanneemt, maar dat in taal de werkelijkheid wordt geconstitueerd. Twee uitgangspunten die het overwegen waard zijn, want op deze bijdrage na is ook in deel II de theoretische kwaliteit en de nieuws waarde van de onderzoeksverslagen niet echt opzienbarend.

Zo komen Sonja Appelman c.s. bijvoorbeeld niet zoveel verder dan de onontbeerlijke plichtplegingen over dataverzameling, analysemethode en het niet-representatieve karakter van het onderzoek. Zij analyseerden twee afleveringen van het televisieprogramma *Het Caputool* op machtsposities van vrouwen en mannen in een discussie.

De bundel wordt afgesloten met drie artikelen betreffende attitudes van vrouwen en

mannen respectievelijk jongens en meisjes ten opzichte van taal. Ook in deze onderzoeken komen de resultaten neer op het constateren van verschillen tussen vrouwen en mannen. Verschillen in de positie van vrouwen en mannen in en ten opzichte van taal (Margreet Bouma), verschillen in de houding van vrouwen en mannen ten opzichte van standaard Nederlands en dialect (Dédé Brouwer) en verschillen in de houding van Surinaamse jongens en meisjes ten opzichte van hun moedertaal en het standaard Nederlands.

De gedachte achter deze onderzoeken is dat taalattitudes uitdrukking zijn van sociale posities. Ik denk dat het interessant zou zijn deze kip-of-ei-gedachte los te laten. Hierdoor zouden perspectiefrijkere inzichten over de machtsaspecten van alle waargenomen overeenkomsten en verschillen ontwikkeld kunnen worden. Het is immers zinnig en fascinerend om na te denken en te schrijven over de taalverwerving, de rol van taal in het socialisatieproces en de spreekwijzen van vrouwen en mannen. Wil dit jonge terrein van wetenschap echter niet verzanden in een vergaarbak van onderzoeksresultaten, dan zal expliciet aansluiting gezocht moeten worden bij meer taalfilosofische, psychoanalytische en feministische theorieën.

Kamala Kempadoo
Zwarte vrouwen als mensen

Labour of love, labour of sorrow. Black women, work and the family from slavery to the present

Jaqueline Jones.

New York (Vintage Books) 1986,
432 blz., \$ 10.95, ISBN 0 394 74536 1

De laatste jaren zijn zwarte en migrantenvrouwen zichtbaar geworden binnen de socia-

le wetenschappen en vrouwenstudies. Niettemin blijft er een twistpunt over hoe dit gebeurt. Ondanks de goede intenties van vele antropologen en/of feministen, draagt menig onderzoek bij aan de stereotypering van de etniciteit van vrouwen. In deze onderzoeken worden zwarte vrouwen te vaak als passieve slachtoffers afgeschilderd. Twee recente voorbeelden van dit soort onderzoek zijn terug te vinden in rapporten die elders in deze recensierubriek besproken worden.

Voor een zwarte vrouw is het geruststellend te ervaren dat er ook typen onderzoek en studie bestaan die zich distantiëren van deze vooronderstellingen, en erin slagen de levens van zwarte en migrantenvrouwen op een humane manier te beschrijven. Het boek *Labour of love, labour of sorrow*, een studie van de geschiedenis van zwarte (Afro-amerikaanse) vrouwen in de VS vanaf de slavernij tot heden, is een schitterend voorbeeld van zo'n benadering. In deze studie wordt niet alleen de verwevenheid van racisme, seksisme en kapitalisme behandeld, maar de vrouwen worden ook als actieve, handelende mensen gezien.

Aan de hand van de orale geschiedenis, geschreven teksten en foto's wordt de periode van 1830 tot 1984 chronologisch en zeer gedetailleerd gedocumenteerd. Jones legt de nadruk op de beschrijving van de levens van de vrouwen gezien vanuit hun werk: werk dat zowel voortvloeit uit hun participatie in slavenarbeid en later in loonarbeid, als uit de verdeling van taken en verantwoordelijkheden binnen het gezin en de zwarte gemeenschap. Deze twee aspecten zijn nauw met elkaar verbonden en worden als zodanig behandeld in het boek, waardoor de strijd van de vrouwen voor zelfbeschikking en de emancipatie van de zwarte groep op de voorgrond treedt.

In haar beschrijving gaat Jones in op een specifiek kenmerk van het werk van zwarte vrouwen, namelijk het 'masculine' en 'feminine' karakter ervan. Zij beschrijft de geschie-

denis van de integratie van deze twee aspecten vanaf de slavernij tot in de jaren zestig van deze eeuw. De inzet van zwarte vrouwen voor zowel fysiek zwaar veldwerk met zwarte mannen, als voor de verzorging van het witte gezin en het eigen huishouden tijdens de slavernij, kreeg een voortzetting in het patroon van 'share-cropping'¹ en contractarbeid-systemen, en later in de beperking tot zwaar huishoudelijk of dienstverlenend werk.

Deze integratie is ook beschreven in relatie tot de rol van de vrouw in het gezin. Als degenen die (mee)werken voor de kost (later kostwinners) en als verzorgers van het gezin gedurende deze 150 jaar – wat gepaard gaat met waardering voor deze rol binnen de zwarte gemeenschap – hebben de vrouwen een tegelijk 'mannelijke' en 'vrouwelijke' rol.

Vanuit deze invalshoek bekijkt Jones hoe de vrouwen hun werk hebben georganiseerd. Daarbij blijkt dat zij hun werk zo inrichten, dat het welzijn van het gezin en de eigen etnische groep vooropstaat. De beschrijving van de taken zelf wordt geplaatst in de context van racistische machtsverhoudingen, waarvan de verkrachting van zwarte vrouwen door witte mannen, de stigmatisering van zwarte vrouwen als castrerende, dominerende figuren, en de legitimering van het witte gezinsmodel met de man als hoofd en kostwinner verschillende uitingen zijn. De keuze van de vrouwen om te werken en zorgen voor het welzijn van de zwarte man, van kinderen en gemeenschap komt hierdoor in het licht van verzet tegen racisme te staan.

Het werk van Jones is niet een geheel nieuwe beschrijving en interpretatie van de levens van zwarte vrouwen. De kracht van het boek ligt in het feit dat de auteur een verdieping en uitbreiding geeft aan al bestaande inzichten op het gebied van de verbanden tussen etniciteit, klasse en sekse. Deze gedetailleerde beschrijving vormt een stevig fundament om een

aantal concepten verder te overdenken en uit te werken. Bijvoorbeeld het concept vrouwelijkheid, zoals dat vaak in een witte, westerse context gebruikt wordt. Gezien de integratie van wat Jones mannelijke en vrouwelijke aspecten in het leven van zwarte vrouwen noemt, doet zich de vraag voor hoe we de sociale constructie van geslacht moeten begrijpen in relatie tot zwarte vrouwen. Jones geeft niet een allesomvattend antwoord op deze vraag, maar diept de belangrijkste verschillen tussen het witte en zwarte vrouw-zijn uit en analyseert enige factoren die in belangrijke mate hebben bijgedragen aan dit verschil.

Een ander concept waarop dit boek nieuw licht werpt, is dat van het gezin dat nogal eens als onderdrukkend voor vrouwen beschouwd wordt. De geschiedenis van zwarte vrouwen in dit boek brengt een andere interpretatie naar voren: het gezin als een plaats van verzet tegen racistische praktijken. Door de herdefiniëring van een aantal concepten kan het werk van Jones beschouwd worden als een voortzetting van het werk van andere Europese en Amerikaanse zwarte vrouwen, zoals Davis, Hooks, Carby en Parmar.

De kracht van *Labour of love, labour of sorrow* ligt verder in de grondige analyse van de Amerikaanse zwarte-vrouwengeschiedenis. Een zwak punt blijft echter de behandeling van de nieuwste geschiedenis. Vooral de periode vanaf de jaren '60 is minder diepgaand beschreven en geanalyseerd dan de periodes daarvoor. Dit laatste deel leidt dan ook tot wat een logische, maar misschien toch té snel getrokken conclusie lijkt, namelijk de naderende coalitievorming tussen zwarte vrouwen en mannen en witte vrouwen.

De bondgenootschappen tussen 'women of color' die in de VS zijn ontstaan in de jaren '80, en de relatie hiermee met de verschuiving van racisme naar een onderdrukking op basis van etniciteit, worden mijns inziens over het hoofd gezien. Daardoor verdwijnt ook de

complexiteit van zo'n coalitievorming tussen witten en zwarten. Als Jones deze nieuwste geschiedenis meer had belicht, zou de studie niet alleen meer 'up to date' zijn, maar had ook een analyse kunnen omvatten van de meest recente vormen van racisme in de VS.

Niettemin, het blijft een zeer waardevolle geschiedschrijving en een grondige analyse van historische factoren die de levens van zwarte vrouwen hebben beïnvloed in een westerse kapitalistische maatschappij. Het is dan ook geen wonder dat het boek een prijs heeft gekregen van de Association of Black Women Historians. Tenslotte is het te hopen dat er ook in Nederland zulke zorgvuldige studies zullen verschijnen, die recht doen aan het leven van zwarte en migrantenvrouwen.

Noot

1. 'Sharecropping' is een landbouwsysteem dat na de slavernij in het zuiden van de VS ingevoerd werd, waarbij landarbeiders een deel van de opbrengst van het land kregen.

Joke van der Zwaard
Turken als types

*Verskillend als de vingers van een hand.
Een onderzoek naar het integratieproces
van Turkse gezinnen in Nederland*

Sibel Rişvanoğlu-Bilgin,
Lenie Brouwer,
Marijke Priester.
Centrum voor Onderzoek van
Maatschappelijke Tegenstellingen,
Faculteit der Sociale Wetenschappen,
Rijksuniversiteit Leiden, 1986, 275 blz.,
f 17,50

Deze uitgave, nr. 24 van het Centrum voor
Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstel-

lingen is een verslag van een onderzoek naar 'het integratieproces' van Turkse gezinnen in Nederland. Sibel Rişvanoğlu-Bilgin, Lenie Brouwer en Marijke Priester gingen op bezoek bij 100 Turkse gezinnen, in Amsterdam en een kleine gemeente, en spraken daar – in het Turks, Nederlands of met een tolk – gemiddeld 3 tot 4 uur over participatie op de arbeidsmarkt, deelname aan en betrokkenheid bij het onderwijs, contacten en vriendschappen met Turken en Nederlanders, godsdienst, huwelijk, kindertal, opvoeding, taakverdeling tussen mannen en vrouwen, media, vakantie en terugkeerplannen en -wensen. Dit alles vanuit het perspectief van respectievelijk de man, de vrouw en de kinderen. Centrale vragen waren: in welke mate participeren Turkse gezinnen in de Nederlandse samenleving? Op welke culturele aspecten oriënteren zij zich? Wat is het verband tussen het een en het ander? En hoe kunnen verschillen tussen individuele mensen of subgroepen verklaard worden?

De onderzoeksters gaven het verslag de titel *Verscheidend als de vingers van een hand* mee. Daarmee verwijzen ze naar 'de grote diversiteit die bij deze gezinnen te konstateren valt'. In de inleiding verklappen zij al, dat uit het onderzoek is gebleken, dat 'geen algemene uitspraak over "het" Turkse gezin houdbaar is'. Dat lijkt op het intrappen van een open deur. Een feit is echter dat er in Nederland nog steeds 'wetenschappelijke' publicaties met stereotyperende en exotiserende beelden over 'de' Turk of 'de' Islam verschijnen, waarin veel van elkaar wordt overgeschreven en weinig naar de omstandigheden hier en nu wordt gekeken. Deze kritiek geldt niet voor het hier besproken onderzoek. De vraag is of daarmee alle problemen zijn opgelost. Na lezing van het verslag heb ik daar twijfels over.

Met name heb ik bedenkingen bij de constructie van typologieën als middel om de di-

versiteit aan uitspraken en gedragingen te ordenen. Per onderwerp en in de slotbeschouwing leidt dit tot de conclusie dat er niet één, maar drie soorten Turkse gezinnen bestaan: het traditionele type, het differentiële (ouders traditioneel, kinderen modern) en het moderne type. Volgens de schrijfsters mogen de types niet als stereotypen gelezen worden en staat traditioneel niet voor Turken en modern niet voor Nederlanders. Ook in Turkije veranderen immers de opvattingen en gewoontes en het is maar de vraag waar deze mensen hun moderniteiten vandaan hebben gehaald. In de slotconclusie wordt daaraan toegevoegd, dat indelingscriterium is 'of mensen zichzelf als "traditioneel" of "modern" zien'. Hoe dat gevraagd of geconcludeerd is, valt in het verslag niet na te gaan. We moeten het doen met de inhoudelijke beschrijvingen. Hieruit en uit de conclusie dat de groterheid zich blijft oriënteren op de normen en waarden van de Turkse samenleving en dat vooral jonge gezinnen tot het 'moderne type' behoren, kunnen we dan afleiden dat Turkse gezinnen zich in Nederland (en waarschijnlijk ook in Turkije) steeds meer ontwikkelen in de richting van een type gezin dat exact overeenkomt met de ideaaltypische beschrijving van het Nederlandse moderne gezin. Dus: naarmate de echtgenoten jonger zijn, werkt de vrouw vaker, is het kindertal kleiner, doet de man ook iets in het huishouden, heeft de vrouw ook iets te vertellen, is er uit liefde getrouwd, wordt er over opvoeding gepraat in termen van ontplooiing en bepaalt de religie minder het dagelijkse doen en laten. De inpassing van de gegevens in het schema traditioneel-modern en de invulling van beide termen sluit het zicht op en de beschrijving van andere variaties en mogelijke ontwikkelingen uit. Diverse (Turkse) wetenschappers wezen hier al op. Waarom is niets met deze kritiek en met de aanzetten voor andere analysekaders gedaan?

De participatie-kant van het integratieproces werd in dit onderzoek onderverdeeld in drie aspecten: economische participatie (wel of niet hebben van betaald – wit? – werk), institutionele participatie (deelname aan en betrokkenheid bij het onderwijs) en participatie op sociaal terrein (informele contacten met Turkse en Nederlandse mensen).

De operationalisatie en beoordeling van de vormen van participatie riepen bij mij vragen op. Als geconstateerd wordt, dat deze mensen onderwijs voor hun kinderen heel belangrijk vinden (bij jongens iets meer dan bij meisjes), dat ze vaak weinig tijd hebben of niet in staat zijn om de kinderen bij het huiswerk te helpen, dat ze wel naar rapportbesprekingsavonden gaan, maar verder denken 'geen bericht, goed bericht', dan zou mijn volgende vraag niet zijn: waarom zijn Turkse mensen zo weinig betrokken bij het onderwijs van hun kinderen? Er zijn in Nederland natuurlijk ook scholen met wachtlijsten van moeders die in de klas willen helpen en er zijn ook gezinnen waar thuis de lessen nog eens dunnetjes worden overgedaan door middel van zorgvuldig uitgezocht pedagogisch verantwoord speelgoed en leesmateriaal. Ik zou deze (midden-klasse) gewoontes echter niet zomaar als norm willen hanteren voor het beoordelen van betrokkenheid bij het onderwijs. Integendeel. Vanuit de vrouwenbeweging wordt niet voor niets al jarenlang de vanzelfsprekendheid gekritiseerd waarmee vanuit het onderwijs een beroep wordt gedaan op de hand- en span-diensten en het meedenken (!) van met name de vrouwen/moeders.

Vergelijkbare bedenkingen heb ik bij de vertaling van 'sociale participatie' in een beoordeling van de contacten die Turkse mensen hebben met Nederlandse burens en collega's. De toename van het aantal migranten in een buurt is nogal eens aanleiding voor autochtone bewoners om romantische verhalen te produceren over de tijd dat de buurt nog de

buurt was, toen 'iedereen' elkaar kende, bij elkaar over de vloer kwam enz. enz. Logische conclusie uit zo'n verhaal (waarin veel 'verzwegen' wordt) is dan altijd dat het allemaal weer leuk zou worden als dat met die Turken ook zou kunnen. (Voor zover er geen andere, minder prettige oplossingen worden aangedragen!) Ik vind dat onderzoekers kritisch met dit soort normen moeten omgaan. Tenslotte kiest iedereen vriend(inn)en uit op basis van gemeenschappelijkheden in levensstijl, pleziermaken en dergelijke. Die mensen kunnen toevallig in de buurt wonen, maar dat hoeft helemaal niet. Als dat bij andere mensen ook geen aanleiding is om het te hebben over 'participatie in de Nederlandse samenleving', waarom zou dat bij Turkse mensen dan wel zo zijn?

Tenslotte over de economische participatie. De toenemende werkloosheid onder migranten, het feit dat mensen zich hier letterlijk kapot hebben gewerkt en vervolgens het gevoel krijgen dat ze ongewenst zijn, en het feit dat de jongeren, onder andere door hun lage opleidingsniveau, ook geen gunstige perspectieven hebben, wordt terecht als een groot probleem beschreven. De vraag wordt echter niet gesteld of en in hoeverre Turkse mensen (bijvoorbeeld via vakbonden, zelforganisaties of buurtwerk) betrokken zijn bij maatschappelijke bewegingen rondom dit soort punten. Hier wrekt zich de beperkt gehouden definitie van de term 'economische participatie' en dat roept bij mij weer de vraag op, waarom niet gekozen is voor een grondig participatie- of integratie-onderzoek op een specifiek terrein. Daarbij had verwezen kunnen worden naar de inmiddels talrijke onderzoeken op andere deelterreinen en had veel dieper kunnen worden ingegaan op de diverse posities. De noodgreep van de typologieën was dan wellicht ook niet nodig geweest. Mijn conclusie na lezing van dit onderzoeksverslag is in ieder geval: voor het schrijven van 'het' verhaal

over Turkse gezinnen in Nederland, kom je gewoon aan één hand tekort.

Helma Lutz

Werken en zorgen. Vergelijkend onderzoek naar de arbeidservaringen van Turkse, Marokkaanse en Nederlandse vrouwen

C. Bouw en C. Nelissen.

Den Haag (Min. van SoZaWe) 1986,
162 blz., f 20,- ISBN 90 363 95895

Het voorliggende boek is een verslag van een onderzoek dat in de periode van april 1983 tot april 1985 in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid werd verricht. De bedoeling van dit onderzoek was de leemte met betrekking tot de positie van de werkende of werkzoekende buitenlandse vrouw in Nederland op te vullen.

Zeer terecht stellen de auteurs dat, terwijl de economische situatie van buitenlandse vrouwen nog steeds onderbelicht is, tientallen onderzoeken zich voornamelijk richten op de rol die deze vrouwen als moeders en echtgenoten vervullen. Het onderhavige onderzoek wil juist laten zien, dat Turkse en Marokkaanse vrouwen op de arbeidsmarkt wel aanwezig zijn en dat dit ingrijpende gevolgen heeft voor hun rol binnen het gezin.

In plaats van puur kwantitatief onderzoek werd gekozen voor de intensieve ondervraging van respondentes (60 Turkse en 46 Marokkaanse, met als vergelijkingsgroep 45 Nederlandse vrouwen). Op deze wijze werd getracht gegevens te verkrijgen betreffende de werkomstandigheden van deze vrouwen en de manier waarop het werk beleefd wordt.

Voornaamste overeenkomst tussen de drie groepen is, dat alle vrouwen ongeschoold werk doen en bovendien moeders zijn. Verder

zijn er alleen maar verschillen te constateren:

a. *qua opleidingsniveau*. Zowel Turkse vrouwen afkomstig van het platteland, van wie het grootste deel zonder enkele opleiding is, als goed opgeleide Marokkaanse vrouwen afkomstig uit de stedelijke elite, en laag opgeleide Nederlandse vrouwen, 'die ook allemaal niet in staat zijn een briefje voor school te schrijven', blijken ongeschoold werk te doen. Een nog vaak gehanteerde vooronderstelling, dat een goede opleiding de basis vormt voor een goedgewaardeerde baan schijnt hier niet op te gaan.

b. *qua arbeidsvoorwaarden*. Turkse vrouwen werken meestal full-time en schijnen geen moeite te hebben met vuil en lawaaiig werk in nijverheidsbedrijven; Marokkaanse vrouwen zijn vaak in schoonmaakbedrijven werkzaam. In deze sectoren zijn Nederlandse vrouwen nauwelijks te vinden; zij geven de voorkeur aan kantoor- en winkelbanen in deeltijd.

c. *qua instelling tot het combineren van werken en moederschap*. Het blijkt dat Nederlandse vrouwen hun rol voornamelijk zien als moeder en huisvrouw en als zodanig stellen ze ook eisen aan bijvoorbeeld werktijden. Deze moeten te combineren zijn met de zorg voor kinderen. Dit soort bezwaren lijken Turkse vrouwen echter niet te hebben; zij werken het liefst full-time. Kinderopvang hebben zij opgelost met behulp van crèches, of op een andere manier. Dat betekent, dat ruim een derde van deze vrouwen hun kinderen in Turkije heeft achtergelaten. (Deze constatering heeft helaas geen verdere vragen bij de onderzoeksters opgeroepen!)

d. *qua gerichtheid op en mate van integratie in de Nederlandse samenleving*. Dit verschil wordt alleen nagegaan met betrekking tot Turkse en Marokkaanse vrouwen; nooit vraagt men zich af of de Nederlandse vrouwen wel zo geïntegreerd zijn in de samenleving. Herhaaldelijk wordt beweerd dat Turkse vrouwen de Nederlandse taal slecht beheersen

en zich daardoor vooral op de Turkse gemeenschap richten. De Marokkaanse vrouwen zouden – gezien hun taalbeheersing en contacten met Nederlandse burens – als beter geïntegreerd beschouwd kunnen worden. Mijns inziens gaan de onderzoeksters er te vanzelfsprekend van uit, dat de beheersing van de Nederlandse taal en de integratie in de Nederlandse samenleving belangrijke voorwaarden zijn voor kansen op de arbeidsmarkt van Turkse en Marokkaanse vrouwen. In het onderzoek wordt de vraag of dit ook werkelijk zo is, nauwelijks gesteld.

De betere uitgangspositie van Marokkaanse vrouwen blijkt hen geen enkel voordeel op te leveren voor het werk waarin zij terecht komen. Uit gesprekken met werkgevers tijdens het onderzoek komt naar voren, dat deze ten aanzien van buitenlandse mensen vooral ‘ethnische criteria’ hanteren, gebaseerd op discriminerende en racistische vooronderstellingen. Ze letten op het uiterlijk van deze vrouwen: hoofddoeken en lange broeken onder jurken mogen niet: ‘Ze moeten er wel christelijk bijlopen’; ze storen zich aan de ‘ondoorgroendelijkheid’ van deze buitenlanders en ze eisen van hen dat ze Nederlands spreken. Slechts enkele van de ondervraagde werkgevers konden de noodzaak van een goede Nederlandse taalbeheersing voor het te verrichten werk aangeven. De onderzoeksters constateren dan ook, dat beheersing van de Nederlandse taal tot een discriminerend selectie criterium is geworden.

Gezien deze constatering zou je eigenlijk verwachten, dat de ontwikkelingen binnen de sector ‘ongeschoold werk’ vanuit een andere invalshoek beschreven en verklaard zouden worden, bijvoorbeeld vanuit vraag en aanbod van arbeidskrachten, arbeidsvoorwaarden, selectiemechanismen en dergelijke. Helaas is er voor een heel andere onderzoeks aanpak gekozen en hier ligt ook mijn voornaamste

kritiek op het boek: steeds worden etnische verschillen benadrukt met betrekking tot taalbeheersing, opleidingsniveau enzovoort. Hieruit blijkt, dat de onderzoeksters impliciet een stereotiepe beeldvorming hanteren: platteland = traditioneel; geen contact met Nederlandse burens = niet-geïntegreerd.

Zo wemelt het in het onderzoek van uitspraken als: ‘Het is aannemelijk dat zij (de Turkse vrouwen – H.L.) die nu het meest tevreden zijn, met de minste ambities naar Nederland gekomen zijn en volgens ons zijn dit niet de meest geïntegreerde migrantes. ... Hier moeten we vaststellen dat de vaker door Turkse dan door Marokkaanse vrouwen gevolgd “blijf-zitten-waar-je-zit” strategie tot op heden de meest effectieve lijkt...’.

Met dit soort uitspraken wordt voortdurend gesuggereerd, dat de problemen van migrantenvrouwen op de Nederlandse arbeidsmarkt toch weer vanuit kenmerken van de betreffende vrouwen verklaard moeten worden. Alleen op die manier wordt duidelijk waarom *De Volkskrant* dit onderzoek onder de volgende kop presenteerde: ‘Marokkaanse vrouwen komen makkelijker aan een baan’. Hoewel dit niet uit het onderzoek blijkt – integendeel – wordt desondanks de indruk gewekt, dat de hoogte van de opleiding en mate van integratie doorslaggevend zijn voor de arbeidsmarktpositie van buitenlandse vrouwen.

Het valt te betreuren, dat op basis van het zeer zorgvuldig verzamelde onderzoeksmateriaal een – in de termen van Chris Mullard¹ – etnicistisch-culturalistisch boek tot stand gekomen is. Doordat de onderzoeksters zich richtten op etnisch-culturele verschillen tussen mensen die in een bepaalde sector werkzaam zijn, wordt de blik op werkomstandigheden en de daaraan verbonden repressie- en segregatiemechanismen sterk belemmerd.

Noot

1. Chris Mullard, ‘Pluralisme, etnicisme en ideologie’, in: *Comenius* 24, 1986, pp. 407-431.

Jenny E. Goldschmidt

Blijf uit mijn buurt. Het straatverbod in kort geding

Joyce Hes en Karin van Ringen

Den Haag (VUGA) 1986, 128 blz.,

f 32,35, ISBN 90 6095 5544

Het straatverbod is een van de noviteiten die de vrouwenbeweging aan het recht heeft toegevoegd. Dit geldt met name voor de in een civielrechtelijk kort geding opgelegde straatverboden. Wat de oorzaak is van de opkomst van dit gebruik van een al eerder bekend instrument is niet met zekerheid te zeggen. Het hangt ongetwijfeld samen met de ontwikkeling in het denken over de rol van het recht in de samenleving, en vooral met de feministische opvattingen hierover. Het recht wordt steeds meer gezien als dynamisch, als resultaat van maatschappelijke ontwikkelingen en tegelijkertijd als instrument om die ontwikkelingen te sturen. Bovendien komen er meer vrouwelijke juristen die de patriarchale waarden achter het recht bloot te leggen en trachten deze met behulp van nieuwe, feministische waarden te veranderen ten gunste van vrouwen.

Het straatverbod in kort geding is in de visie van Hes en Van Ringen 'een voorbeeld van een creatief gebruik van het recht in een veranderende samenleving waarin vrouwen hun zelfstandigheid opeisen'. In hun boekje willen ze een overzicht geven van de problematiek rond het verschijnsel straatverboden. Joyce Hes behandelt de sociologische aspecten en Karin van Ringen schetst het juridische kader en de mogelijkheden daarin. Daardoor wordt zowel aan de vraag wat men met een straatverbod wil, als wat men ermee kan bereiken, aandacht besteed. Deze aanpak hangt samen met de doelgroep van de auteurs: mensen informeren die in allerlei hoedanigheden met straatverboden te maken (kunnen) krijgen, hetzij als slachtoffer van (seksueel) ge-

weld, hetzij als behulpzame naaste van een slachtoffer, dan wel als hulpverlener. Het boek is voor verschillende soorten hulpverleners bedoeld: sociale en juridische. Centraal staat het straatverbod dat opgelegd wordt aan daders van seksuele geweldsmisdrijven, op verzoek van hun slachtoffer(s). Andere soorten straatverboden worden alleen vermeld.

Joyce Hes schetst de lange weg die door hun partner mishandelde vrouwen vaak gaan voordat ze maatregelen durven nemen. De machtsverschillen in de relatie zijn allesoverheersend. Vrouwen worden afhankelijk gehouden en onderdrukt, zijn bang en twijfelen aan zichzelf. Een vrouw kan zich pas uit een mishandelingssituatie losmaken, als ze zover is dat ze zelf besluit het niet meer te slikken. Dan kan zij grenzen gaan stellen, voor zichzelf opkomen en een eigen leven gaan opbouwen. Hulpverleners (waaronder ik hier gemakshalve alle professionele en niet-professionele betrokkenen bij dit proces versta) moeten zich volgens Hes richten op het creëren van zelfstandigheid bij beide partijen en beide de ernst van hun problemen laten inzien. Voor de vrouw kan een straatverbod een uiterste stap zijn in een reeks stappen 'van hulp naar recht', waarbij zij steeds professionelere hulp zoekt en tenslotte juridische middelen gaat gebruiken om haar situatie te redden. Het straatverbod kan haar de kans geven tot rust te komen en haar angst te overwinnen doordat zij enige tijd de zekerheid heeft, dat ze niet met de dader geconfronteerd kan worden. Een in een civielrechtelijk kort geding opgelegd straatverbod acht Hes te verkiezen boven een strafrechtelijke procedure: het gaat sneller en het slachtoffer heeft de zaak zelf in de hand.

Karin van Ringen geeft een overzicht van de procedure in kort geding en van de verschillen met een strafproces. Met behulp van duidelijke voorbeelden wordt geschetst wie een kort geding kunnen aanspannen en wat-

voor straatverboden er gevraagd kunnen worden. Vervolgens bespreekt zij aan de hand van de beruchte zaak van de 'aanrander met hond' de feiten en argumenten die een rol spelen bij de beslissing om een straatverbod al dan niet toe te wijzen.

Het ging niet om een ex-partner maar om een man en drie verschillende onbekende vrouwen die hij onder bedreiging had aangerand. Het slachtoffer waar het in deze zaak om ging, was niet bij het strafproces betrokken. Toen de aanrander tijdens het vooronderzoek wegens cellentekort werd vrijgelaten, eiste dit slachtoffer een straatverbod. De president wees in kort geding haar eis toe omdat hij meende dat er gegronde vrees voor herhaling was, dus voor een nieuw onrechtmatig handelen. In hoger beroep achtte het Gerechtshof deze vrees niet gegrond. De Hoge Raad achtte tenslotte het straatverbod juist, omdat van de dader verwacht mocht worden, dat hij actief moeite deed om het slachtoffer te vermijden (vermijdingsgedrag). De bewegingsvrijheid van de dader afwegend tegen die van het slachtoffer, meende de Hoge Raad dat die van het slachtoffer moest prevaleren.

Uit deze zaak blijkt dat de 'reële dreiging van onrechtmatig handelen' een belangrijk element is. Dit speelt met name bij ex-partners een rol, waar regelmatig vrees voor herhaling wordt aangevoerd als element van de dreiging. Die vrees kan blijken uit allerlei soorten gedrag van de dader. Het bewijs, zoals foto's en getuigen en de verschillende soorten verweer die daders vaak voeren, komen bij Van Ringen ook aan de orde. Het juridische deel wordt afgesloten met informatie over de verschillende soorten straatverboden – zoals een verbod om op te bellen en een gebod om te verhuizen –, over de beperkingen, over de dwangmiddelen die gevraagd kunnen worden wanneer de gedaagde zich niet aan een verbod houdt, en tenslotte over de proceskosten.

De visie waaruit het boekje is geschreven, impliceert verzet tegen de machteloze rol van het slachtoffer in het strafproces. Helaas is, mede door de niet-wetenschappelijke pretentie van de auteurs, erg weinig aandacht besteed aan de context en de achtergronden van het strafproces en de positie van de verdachte. Dit is een valkuil waarin feministen die zich met het recht bezighouden mijns inziens vaker vallen: het feit dat rechtssystemen patriarchaal zijn, betekent niet dat alles even onverklaarbaar slecht en verwerpelijk is. Dit geldt in het bijzonder voor fundamentele waarborgen in het recht. Deze kunnen niet klakkeloos genegeerd worden, zoals met name Joyce Hes lijkt te doen. Als de toepassing van die waarborgen te selectief in het voordeel van mannen plaatsvindt, is het zaak dat te veranderen zonder de waarden zelf aan te tasten. De dader-gerichtheid in het strafrecht heeft meer dimensies dan de openbare orde, die in het boek wordt besproken. De aandacht voor bewijslevering is van belang omdat het een groot goed is, dat mensen niet veroordeeld worden voor iets wat ze niet hebben gedaan, of waarvoor ze niet aansprakelijk gesteld kunnen worden. Dat geldt voor alle verdachten (en iemand is verdacht totdat bewezen is dat hij de dader is), dus ook voor mannen. De aandacht voor (vrouwelijke) slachtoffers in het strafrecht en in het strafproces moet wel degelijk verbeteren, maar als dit gaat ten koste van de waarborgen die het strafproces verdachten biedt, zou dit ook voor vrouwen wel eens een te hoge prijs kunnen zijn.

Het civielrechtelijk straatverbod wordt door de meeste gedaagden als straf ervaren, constateert Hes. Mede daarom acht zij een strafproces naast een kort geding niet opportuun. In de ervaring van de man komt dit immers neer op een cumulatie van straffen. De kort-geding-rechter lijkt daar niet altijd rekening mee te houden. Bij de bespreking van de

jurisprudentie in het tweede deel wordt hier helaas niet op teruggekomen.

In tegenstelling tot het strafrecht wordt het kort geding door de auteurs bejubeld. Met name omdat het slachtoffer hier de macht in handen zou hebben. Ook dit lijkt mij een gevaarlijke constatering, daar vrouwen keer op keer ervaren dat de gelijkheid van partijen in het civiele recht een fictie is door de bestaande machtsverschillen: denk aan het echtscheidingsproces en gedingen over de ouderlijke macht. Niet voor niets wordt steeds door vrouwen benadrukt dat hun minder machtige positie hier verplichte rechtsbijstand noodzakelijk maakt. De bezuinigers op het Ministerie van Justitie zullen de door Hes en Van Ringen verkondigde machtspositie graag aan nemen.

Door deze eenzijdige benadering hebben de auteurs niet veel oog voor alternatieve oplossingen. De rol van het slachtoffer van seksueel geweld in het strafproces kan wel verbeterd worden, bijvoorbeeld door het scheppen van meer mogelijkheden voor klachten en eigen claims. In gevallen waarin het strafrecht geen rol speelt kan het civiele recht ook oplossingen bieden, uiteraard, maar *niet* om aan de waarborgen van het strafrecht te ontkomen. Tijdens het schrijven van deze bespreking las ik in de krant dat een man een straatverbod had gevraagd voor zijn ex-partner die haar kinderen bleef volgen, waarmee ik maar wil zeggen dat het gevaar voor een 'boemerang-effect' van al te snel opgelegde straatverboden voor vrouwen echt niet denkbeeldig is.

Voor wie dit in de gaten houdt biedt het boekje nuttige informatie.

Els Salverda

Positieve discriminatie.

Maatschappelijke ongelijkheid en rechtsontwikkeling in de VS en in Nederland

Ben Sloot,

Zwolle (Tjeenk Willink) 1986,
361 blz., f 44,50

Positieve discriminatie. Deze woorden vallen tegenwoordig al gauw als gesproken wordt over maatregelen die gericht zijn op het verbeteren van de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt en in de arbeidsorganisaties. Onlangs verscheen het proefschrift van Ben Sloot, waarmee hij, zoals hijzelf zegt op p. 8, 'een bijdrage beoogt te leveren tot de verheldering van het vraagstuk van positieve discriminatie'. Deze uitgebreide studie geeft een duidelijk inzicht in het ontstaan, de ontwikkeling en de argumenten voor en tegen positieve discriminatie. Behandeld worden rassendiscriminatie in de VS en Nederland en sekse-discriminatie in Nederland.

De ontwikkeling van de juridische positie van de zwarte Amerikaan

In dit deel worden de vele rechtszaken besproken die van belang waren voor de ontwikkeling van de juridische positie van de zwarte van slaaf tot burger. In de Civil Rights Act van 1964 werd het discriminatieverbod opgenomen, waardoor gelijke behandeling van zwarten in wetgeving was vastgelegd. Al spoedig na de totstandkoming van de Civil Rights Act werd duidelijk dat ondanks het verbieden van discriminatie de sociale ongelijkheid in stand werd gehouden. In de rechtszaak Griggs versus Duke Power Company werd aangetoond dat kwalificatie-eisen voor promotie speciaal voor zwarten een nadelig gevolg hadden. De selectiecriteria waren op zichzelf genomen neutraal, maar leidden tot verschillende resul-

taten voor blank en zwart. Vanwege de achterstand die zwarten nog steeds op de arbeidsmarkt hadden, werd in 1968 aan het nondiscriminatiegebod een bepaling toegevoegd die van overheidscontractanten 'affirmative action plans' verlangde.

In een apart hoofdstuk worden de verschillende mogelijkheden en de juridische toelaatbaarheid van 'affirmative action plans' besproken. Ook worden in dit deel nog twee rechtszaken behandeld, waarbij twee blanken, Marco DeFunis en Allan Bakke, naar aanleiding van de speciale maatregelen voor zwarten bij de rechter toelating verzochten tot de universiteit. Deze zaken geven duidelijk de ontwikkeling in de rechtspraak in de VS aan van beroep op gelijkheid door zwarten naar beroep op gelijkheid door blanken die zich gediscrimineerd voelen door de specifieke maatregelen die ten behoeve van zwarten zijn genomen.

Positieve discriminatie van allochtone etnische groepen in Nederland

Volgens Ben Sloot is de ontwikkeling in de VS niet rechtstreeks toe te passen op de Nederlandse situatie, gezien de verschillen in sociale positie (demografisch, historisch), in beleid en in positieve discriminatie, die er bestaan tussen minderheden in de VS en in Nederland. Als voorbeeld van positieve discriminatie wordt de opkomst en de neergang van het spreidingsbeleid van de gemeente Rotterdam onder de loep genomen. Als alternatief voor het spreidingsbeleid wordt de Binderen-zaak genoemd. Een buitenlandse werknemer was reeds lang als woningzoekende ingeschreven, maar kreeg geen woning toegewezen. Hij dagvaardde de woningbouwvereniging Binderen omdat deze vrijwel geen woningen toewees aan buitenlanders, zoals uit statistische gegevens bleek. Het statistische materiaal deed discriminatie vermoeden en B., de van discrimi-

natie betichte, moest aantonen dat het gemaakte onderscheid niet discriminerend was. Volgens Ben Sloot biedt de Binderendoctrine een alternatief voor positieve discriminatie. Hij vindt dat eerst de mogelijkheden van het voeren van deze procedures onderzocht moeten worden voor men besluit tot positieve discriminatie. Deze andere antidiscriminatiemaatregelen komen in zijn onderzoek echter vrijwel niet aan de orde. Een onderzoek naar de specifieke problemen die zich bij (individueel)beroep op antidiscriminatiewetgeving voordoen en naar de effectiviteit van dergelijke maatregelen zou mijns inziens nodig zijn geweest voor je tot zo'n conclusie komt.

Positieve discriminatie van vrouwen in Nederland

Eerst wordt de ontwikkeling van de vrouwenbeweging en het recht in dit hoofdstuk behandeld, vervolgens komen positieve discriminatie en het personeelsbeleid van de overheid en de wetgeving gelijke behandeling aan bod. Ook worden aan de hand van het Advies over de Wet tegen seksdiscriminatie en het Advies over het voorontwerp Wet gelijke behandeling de ontwikkeling die zich in het denken van de Emancipatieraad over positieve discriminatie heeft voorgedaan, besproken. Bij het eerste advies staat het bestrijden van discriminatie centraal, in het tweede advies voorkersbehandeling: het is verboden onderscheid te maken tenzij het onderscheid gerechtvaardigd is met het oog op het bereiken van gelijke posities van mannen en vrouwen. Ben Sloot noemt deze ontwikkeling 'van antidiscriminatie tot antidominantie': positieve discriminatie is niet langer de uitzondering op de hoofdregel nondiscriminatie, maar nondiscriminatie is uitzondering op de hoofdregel positieve discriminatie.

Deze analyse doet tamelijk kunstmatig aan, vooral omdat niet gesproken wordt over (in)effectiviteit van antidiscriminatiewetge-

ving, terwijl het ontoereikend zijn van deze wetgeving mede bepalend is geweest voor de verschuivende visie van de ER. Ook wordt gesuggereerd dat positieve discriminatie al sinds 1975 in Nederland bestaat. In naam misschien, maar de *Vrij Nederland*-bijlage over het voorkeursbeleid van de gemeente Arnhem (29-11-1986) en de Conferentie over Positieve Actie op 20 en 21 februari 1986 laten duidelijk zien dat voorkeursbeleid moeizaam van de grond komt.

Het laatste deel van het boek gaat over de verschillende vormen van positieve discriminatie, de argumenten voor en tegen en de conclusies van de auteur zelf. Het retrospectief redeneerpatroon (het onrecht dat in het verleden heeft plaatsgevonden moet rechtgezet worden) en het prospectief redeneerpatroon (er moet een betere toekomst geboden worden) hebben ieder hun eigen argumenten. De vier voorwaarden waaraan volgens Sloot het gebruik van positieve discriminatie juridisch zou moeten worden getoetst, zijn: De ondervertegenwoordiging doet zich voor in cruciale sectoren van het maatschappelijk leven en is substantieel en chronisch. De chronische ondervertegenwoordiging kan niet weggenomen worden door minder ingrijpende alternatieven en de last mag niet op een andere sociaal zwakke groepering komen te rusten. Met inachtneming van deze voorwaarden acht hij zwakke vormen van positieve discriminatie, wanneer de kandidaten gelijk geschikt zijn, juridisch eerder toelaatbaar dan sterkere vormen. Ook de gematigde variant, bij voldoen aan gestelde eisen, zal volgens hem problemen opleveren. Volgens Ben Sloot is iedere vorm van voorkeursbehandeling positieve discriminatie. Ik geef zelf de voorkeur aan de indeling van Frank Bovenkerk, omdat deze indeling mijns inziens meer recht doet aan de verschillende vormen van voorkeursbehandeling. Frank Bovenkerk noemt alleen de vorm van voorkeursbehandeling waarbij de func-

tiestandaard wordt verlaagd, positieve discriminatie.¹ Bij veel sollicitatieprocedures wordt onderscheid gemaakt tussen de verschillende kandidaten, men spreekt dan niet van discriminatie. Waarom dan wel als er voor een vrouw gekozen wordt die voldoende of gelijk geschikt is?

De conclusie van Ben Sloot is dat positieve discriminatie een ultimatum remedium moet zijn, omdat reguliere toepassing te veel problemen oplevert. De fase waarin positieve discriminatie geboden is, is volgens hem nog niet bereikt, temeer omdat veel mogelijkheden van antidiscriminatiemaatregelen nog niet ten volle zijn benut. Op hogere niveaus is positieve discriminatie volgens de auteur ontoelaatbaar, omdat bij dergelijke functies alleen de beste in aanmerking komt. Over deze conclusies zal nog lang worden gediscussieerd. Bij mij komt bij zijn conclusie al de vraag op: Waarom worden de andere mogelijkheden van anti-discriminatiemaatregelen niet ten volle benut? Zijn daar geen redenen voor?

Tot slot nog dit: Op p. 169 constateert Ben Sloot dat de onderdrukking van zwarten niet goed te vergelijken valt met die van vrouwen. Toch wordt in het laatste deel geen onderscheid gemaakt tussen positieve discriminatie voor vrouwen of voor etnische groepen. Bij de argumentatie had volgens mij meer de specifieke problematiek van vrouwen naar voren moeten komen.

Noot

1. Frank Bovenkerk, *Een eerlijke kans*, Den Haag 1986.

Annemarie Mol
De beweging in analyse

*Te Elfder Ure 39: Dilemma's van het
 feminisme*

1986, jrg. 29, nr. 1, 190 blz., f 24,50

In 1975 verscheen *Feminisme 1*, als *Te Elfder Ure*-nummer 20. Deel 2 zal wel nooit komen. De eerste kans voor een deel 2 deed zich voor in 1978, toen bij de pas opgerichte uitgeverij Sara een tweede verzameling van bijdragen aan socialistisch-feministische theorievorming het licht zag. Volgens het voorwoord was dit een 'vervolgbundel', maar 'we hebben onze titel veranderd': *Socialisties-Feministische Teksten 1* heette dit **gemankeerde nummer 2**. Ondanks de veranderingen van uitgever en titel, en ondanks een wijziging in de samenstelling van de redactie – Selma Leydesdorff was er mee opgehouden, Selma Sevenhuijsen had de lege plaats opgevuld – werd er een ononderbroken verband tussen *Feminisme 1* en *Socialisties Feministische Teksten 1* gesuggereerd, het cijfer 2 had best gekund: er was sprake van een ondeelbaar 'we'.

De tweede kans voor een *Feminisme 2* kwam eind 1986: opnieuw een *Te Elfder Ure*, nummer 39 inmiddels, onder een gastredactie van feministen. Deze keer was Selma Leydesdorff er weer bij, maar de andere redactieleden van het eerste uur, Joyce Outshoorn en Anja Meulenbelt, hadden plaats gemaakt voor Mieke Aerts. *Feminisme 2* leek ook deze redactie geen goede titel, maar nu om inhoudelijke redenen: 'de suggestie van vanzelfsprekende continuïteit die in zo'n doornummering ligt opgesloten, leek ons misleidend'. Zo er al een 'wij' is, staat dat niet meer garant voor samenhang in de geschiedenis.

Verdrongen tegenstellingen

'Wij en de geschiedenis' heet de bijdrage van Selma Leydesdorff aan *Dilemma's van het fe-*

minisme. Ze pleit daarin voor een geschiedenis die zich richt op het vergetene, op datgene wat naar het onderbewuste verdrongen werd. Niet alleen vrouwen en het sekseverschil, maar ook 'tegenstellingen die op het eerste gezicht niet over mannelijk en vrouwelijk gaan maar er wel naar verwijzen' (zoals gevoel/verstand) moeten daarbij onderzocht worden. Hoe heeft het sekseverschil betekenis gegeven aan de rest van de wereld, is Leydesdorffs vraag. De meeste andere bijdragen aan de bundel keren die vraag precies om: zij bedrijven geschiedenis, maar zijn ernaar op zoek hoe het sekseverschil betekenis heeft gekregen dank zij de rest van de wereld. Terwijl Leydesdorff zich afvraagt hoe 'wij' geschiedenis moeten schrijven, bedrijven de anderen geschiedenis om erachter te komen wie 'wij' eigenlijk zijn.

In één opzicht volgen ze daarbij Leydesdorffs advies: ze gebruiken de techniek van de (psycho)analyse. Op de divan ligt deze keer niet Dora of een andere vrouw, maar 'wij', het cluster aan tegenstrijdige opvattingen en verlangens dat het onderbewuste vormt van de beweging. De tegenstrijdigheden in dit onderbewuste worden, zoals het in een (psycho)analyse betaamt, niet verdoezeld, maar zo scherp mogelijk gearticuleerd. Zij vormen de 'dilemma's van het feminisme'.

Dat deze werkwijze tot schitterende resultaten kan leiden, blijkt al in het openingsartikel van Mieke Aerts, 'Gewoon hetzelfde of nu eenmaal anders. Een feministisch dilemma'. Aerts behandelt in het brede perspectief van 18de- en 19de-eeuwse ontwikkelingen het conflict tussen het feminisme dat gelijkheid in zijn vaandel voerde, en het feminisme dat verschillen tussen de seksen als uitvalsbasis nam. Hoe hoog de ruizes ook oplaaiden, zo maakt de schrijfster aannemelijk, beide tradities waren deel van een beweging, ze veronderstelden elkaars aanwezigheid. De gelijkerechten-traditie heeft er van geprofiteerd dat

degenen die zich ertegen afzetten 'vrouwelijkheid' inhoud gaven. Zo werd vrouwelijkheid een maatschappelijke categorie, en dat eerst maakte een massabeweging van vrouwen mogelijk die het streven naar gelijke rechten kon steunen. Het dilemma blijkt vaart te (hebben ge-) geven aan de beweging.

Eisen van het genre

Het bedrijven van analytische geschiedschrijving kan schitterende resultaten opleveren, maar veeleisend is het genre wel. Niet in elke bijdrage lukt het evengoed aan alle voetangels en klemmen te ontkomen. Nicole Lucas bijvoorbeeld beschrijft in 'Geduldig, gehoorzaam en goedkoop? Vrouwen en de veranderende internationale arbeidsdeling' niet de *dilemma's* waar de arbeidsdeling tussen seksen in diverse landen aanleiding toe geeft, maar enkel de *verschrikkingen*. Nu zijn dat geen geringe verschrikkingen, en in zoverre valt deze stijlbreuk te verkieszen boven het verzwijgen van de verwoesting van vrouwenogen in Maleisië en vrouwenlevens in de oude buurten van Amsterdam en Londen. Maar toch.

Een andersoortig mankement vertoont het artikel van Margret Brüggmann over 'Mythen en vrouwelijkheid. Tien jaar op zoek naar beelden en voorbeelden'. Zij presenteert een *trilemma*: een aarzeling tussen drie visies op *mythe* die in de vrouwenbeweging de ronde doen. Intussen gebruikt ze zelf het woordje 'mythe' rustig door, alsof ze niet weet dat het drie betekenissen kan hebben. Dat werkt niet in een analyse. De techniek vereist uiterste behoedzaamheid in de omgang met de termen die ze in stukjes scheurt.

Tijtske Akkerman schetst in 'In de schaduw van een verlichte politiek' het dilemma tussen enerzijds een liberalisme, dat uitgaat van verschillen tussen vrouwen en soorten plezier maar het niet meer over die verschillen heeft – zodat moraliteit geen gespreksonderwerp meer vormt – en anderzijds verlicht mo-

ralisme, dat moraal wel tot onderwerp van discussie maakt, maar bij voorbaat weet wat goed en slecht is. Dit mooi geformuleerde dilemma haalt Akkerman te voorschijn uit een ontrafeling en de receptie van het werk van Mary Wollstonecraft. Daarbij blijkt echter dat analyse niet alleen als techniek maar ook als literair genre veeleisend is: de 'suspence' moet goed en royaal gedoseerd worden, anders verdwijnt het probleem te gemakkelijk tussen de regels. De 'moraal' van Akkermans verhaal laat te lang op zich wachten, de rijstebrijberg is te groot.

Waar is de beweging

Een analyse maken van het onderbewuste van de beweging, vereist een trefzekere afbakening van het materiaal. Welk deel van 'de beweging' in analyse te nemen? In het begin van 'Waar vallen de besluiten? Het debat over het recht van vrouwen op arbeid. Arbeidsethos of arbeidsplicht' van Liesbeth Bervoets blijkt dat ook dat niet eenvoudig is. Bervoets aarzelt of ze zich nu moet oriënteren op vrouwenstudies, of op de beweging *buiten* de universiteiten. Ze richt zich uiteindelijk op het laatste en schetst dan het dilemma of arbeidsplicht nu in het belang van vrouwen is, of dat deze, via een misplaatst, opgedrongen arbeidsethos, juist vrouwonvriendelijk is. Dat dilemma komt goed uit de verf. Maar de bemoeienis van vrouwenstudies met arbeid, waarbij heel andere dilemma's spelen dan 'arbeidsplicht of arbeidsethos', bungelt er onnodig en onuitgewerkt bij. De kleine opstapjes maken nieuwsgierig. Bervoets signaleert bijvoorbeeld de eigenaardigheid dat arbeid als thema binnen vrouwenstudies haar aantrekkingskracht verloor zodra arbeidskwesties niet langer als oorzaak van vrouwenonderdrukking gezien werden. Het dilemma dat daaraan vastzit, of vrouwenstudies de *oorzaak* van vrouwenonderdrukking moet achterhalen of de *werking* ervan in kaart moet brengen, verdient het niet

te worden weggemoffeld. Onderwerp voor een volgend artikel.

In 'Incident of spektakel? Dilemma's van de feministische media' lukt het Ien Ang om op twee vlakken tegenstellingen op te voeren en toch niet in valkuilen terecht te komen. Ze bespreekt eerst media-opvattingen – zijn media instrumenten die nieuws doorgeven, of grootheden op zichzelf die voor en met hun lezeressen een cultuur construeren? In de beweging heeft lang de instrument-opvatting overheerst en Ang schetst de frustraties die dat opleverde. Vanuit de tweede benadering analyseert ze vervolgens de cultuurpolitieken van *Opzij* en *Diva*, om zo op de tweede tegenstelling, het echte dilemma, te stuiten. Dat is het dilemma tussen het creëren van een 'strijdbare-slachtoffer-cultuur' en een cultuur van 'feministische lefgozers'. De eerste, die van *Opzij*, dreigt te vergeten dat ze zelf gevestigd raakt, en de tweede loopt het risico, al dan niet via de kolommen van *Diva*, van het perspectief van het slachtoffer een taboe te maken.

Hoogtepunt en uitwegen

Tot een hoogtepunt komt het genre in 'Echte Vrouwen en Supervrouwen. Feminisme en homoseksualiteit 1972-1975' van Irene Costera Meijer. Costera Meijer laat zien dat in het feminisme van 1972 'homovrouwen' niet als echte vrouwen golden. Zij moesten zich op de achtergrond houden, anders leek het feminisme resultante van mannenhaat. In een aantal stappen verkeerde dit in het tegendeel: in 1975 golden 'hetero's' als seksueel onderdrukt en identiteitsloos, en waren 'lesbiennes' supervrouw geworden, omdat zij zich aan elke mannelijke seksualiteit onttrokken. Er was één constante: in beide versies werd 'vrouw' gekoppeld aan een uitverkoren seksualiteit en werd die seksualiteit getypeerd door haar met iets afwijkends (eerst homo- later hetero-drag) te contrasteren. Costera Meijers verhaal

heeft alles: een dilemma dat in de beweging jarenlang verdrongen is, maar dat haar wel plaagde; een analyse die aantoonde dat bij nader inzien de twee polen van het dilemma twee kanten van eenzelfde medaille zijn; en niet te vergeten een uitweg: als alle vormen van seksualiteit (knuffelen en de-hele-dag-door, travestie en telefoon-seks...) verenigbaar worden geacht met vrouw-zijn, zodat er geen tweedeling meer gemaakt wordt tussen 'mannelijke' en 'vrouwelijke' seksualiteit, zal sekse niet meer in het verlengde van seksualiteit gedefinieerd kunnen worden.

In het monumentale 'Het persoonlijke is politiek. Een poging tot herdenken', waarin de vele lezingen van de leuze 'p=p' ontrafeld worden, pleit ook Mieke Aerts ervoor, niet in dilemma's te berusten en nu eens de ene dan weer de andere kant van de zaak te belichten. 'Een opportunistische keuze tussen telkens dezelfde alternatieven (het persoonlijke en het politieke, verschil en gelijkheid) laat de keuzemogelijkheden als zodanig onaangetaast', schrijft ze. De uitweg uit het eeuwige dilemma tussen het persoonlijke en het politieke is ophouden deze tegenstelling als een eeuwige spanningsverhouding te zien. De grens tussen persoonlijk en politiek is inzet van permanente strijd, en hun onderlinge verhouding dus een historisch veranderende krachtsverhouding. Aan het sekse-dilemma, namelijk het dilemma 'verschil of gelijkheid', is te ontkomen door verschil niet langer individueel te begrijpen, gebonden aan een zelf, maar als iets sociaals. Het gaat dan niet meer om wel vrouwelijkheid (verschil) of geen vrouwelijkheid (gelijkheid), maar om welke vrouwelijkheid. Welke vrouwelijkheid te bevechten, te bespelen? Dat vertelt het verhaal niet, die vraag heeft het mogelijk gemaakt.

'Het houdt telkens op waar het spannend wordt', zei iemand in de wandelgangen over *Dilemma's van het feminisme*. Dat was bedoeld als kritiek, maar mij lijkt het veelbelo-

vend. Analyse is geen theorie die zoveel mogelijk aspecten bij elkaar optelt en dan weet hoe de wereld in elkaar zit en hoe te handelen. Analyse maakt dilemma's zichtbaar. Het is geschiedenis die ophoudt midden in het nu... waar het spannend wordt.

Anja van Kooten Niekerk
Bij de gratie van de vrouwelijkheid

Lust en Gratie, lesbisch cultureel tijdschrift. Losse nummers f 12,50

Een esthetische en inspirerende vorm en inhoud, wetenschappelijke bijdragen, mits ontgaan van hun grijze, driedelige kostuum, een diversiteit van schrijfstijlen en visies, dit alles belooft de redactie van het lesbisch cultureel tijdschrift *Lust en Gratie* bijna vier jaar geleden bij de presentatie van het eerste nummer. Onder het motto van engagement met de lesbische cultuur zou aandacht worden besteed aan (historische) reconstructies van vrouwelijke tradities.

Welk beleid de redactie heeft gevoerd om aan dit streven inhoud te geven, zal ik proberen te beschrijven aan de hand van de twaalf nummers die nu verschenen zijn. De afgelopen jaren heeft de redactie haar publiek een keur van poëzie, proza, essayistiek en beeldende kunst geboden. Daarmee heeft het tijdschrift zich zeker een plaats verworven binnen de Nederlandse vrouwenmedia.

Lust en Gratie beperkt het lesbische nadrukkelijk niet alleen tot seksualiteit, want 'Het bed is en blijft de parameter van het patriarchaat',¹ maar rekt deze typering op tot een wereld waarin vrouwen voor elkaar centraal staan. De meeste schrijfsters zoeken naar een nieuwe betekenisgeving van het begrip vrouwelijkheid, zonder overigens de traditioneel

aan vrouwen toegekende eigenschappen als emotionaliteit, spiritualiteit, zorgzaamheid en intuïtie om zeep te helpen. Integendeel, in een 'nieuwe' wereld kunnen deze kenmerken, ontgaan van hun negatieve door het patriarchaat' opgelegde connotaties een belangrijke plaats innemen. In het tijdschrift komt een veelkleurige en heterogene vrouwenwereld tot leven, met oog voor culturele verschillen tussen zwarte en witte vrouwen. Te lang heeft het Westerse feminisme de categorie 'wij vrouwen' gekoloniseerd en daarmee gekleurde vrouwen uitgesloten. Het gaat nu, om de woorden van de redactie te gebruiken, om 'de affirmatie van het vele en verschillende'.²

Naast historische reconstructies van 'lesbische' culturen biedt *Lust en Gratie* ruimte aan nieuwe toekomstperspectieven en ideeën. Het adjectief nieuw verschijnt opvallend vaak als verwijzing naar een visionaire vrouwenwereld waarin de vrouwelijke spiritualiteit hoogtij viert. Andreas Burnier pleit in 'Evolutie van het bewustzijn' voor een hereniging van de 'geïncarneerde, geindividualiseerde geest' met de 'Al – geest', te bereiken via spirituele omscholingswegen.³ De theologes Mary Daly en Nelle Morton zoeken naar een andere, vrouwelijke, invulling van het begrip spiritualiteit, die nog het beste te typeren is met het oerlelijke neologisme 'heelheid', een term afkomstig uit de – ook al – Nieuwe Tijd-beweging. In deze en andere bijdragen uit de spirituele hoek, neigen de schrijfsters ertoe om vrouwelijkheid te denken als het Goede. Vrouwen geven het leven door, leven dicht bij en in harmonie met de aarde en de natuur en zijn geroepen om de boze mannenwereld (HET patriarchaat) te transformeren. Of, zoals Noor van Crevel het uitdrukt in haar artikel 'Van vrouwen, tuinen en geheimen': (...) Vanuit hun historische positie, (...) zijn mannen planners en vrouwen planters, werken mannen vanuit grote lijnen en vrouwen vanuit de materialen'.⁴ Zo ontstaat een simpel

wereldbeeld: hét patriarchaat, meestal geheel bestaand uit mensen die tot de biologische sekse man behoren, staat voor moord en doodslag, concurrentie, verwoesting en andere slechtigheid. De nieuwe vrouwelijkheid die hiertegen in het geweer wordt gebracht, beroept zich op een eigenheid die door eeuwenlange onderdrukking verborgen is geraakt in de onderste bewustzijnslagen van mensen die tot de biologische sekse vrouw behoren. Een dergelijke gedachtengang kan uitmonden in een lofzang op het voor- of irrationele van vrouwen en dat lijkt weinig nieuwe perspectieven te bieden.

Nu zou ik de redactie van *Lust en Gratie* geen recht doen door haar geheel binnen een zweverige spirituele ideologie te plaatsen. Het is zeer verdienstelijk van *Lust en Gratie* dat zij ruimte biedt aan een breed scala van interpretaties en theorieën over het vrouwelijke. Zo behandelt Cris van der Hoek in 'Het labyrint van Ariadne' het vrouwbeeld in het werk van Nietzsche en de poststructuralisten als Deleuze, Derrida en Irigaray die Nietzsche weer hebben bestudeerd.⁵ Van der Hoek neemt ons mee in het doolhof van het vrouwelijke, wat is een vrouw, kun je het vrouwelijke denken zonder te refereren aan een 'wezenlijk' verschil tussen de seksen? In het prachtig uitgevoerde themanummer 'Vrouwen en surrealisme' waarschuwt Sylvia Bovenschen in haar bespreking van het werk van de beeldend kunstenaar Sarah Schumann eveneens voor een eenduidige reconstructie van het vrouwelijke dat tegenstrijdigheden in het vrouwelijke zelf uitsluit.⁶ Wie het vrouwelijke wil 'in-schrijven' in de geschiedenis moet zeer alert zijn op de valkuil van de restauratie van een biologische vrouwelijkheid.

In een aantal artikelen wordt 'het patriarchaat' probleemloos als veroorzaker van de machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen aangewezen. Onderzoek naar vrouwelijke tradities vanuit dit onderdrukkingsparadig-

ma loopt het risico om vrouwen af te schilderen als weerloze slachtoffers zonder verantwoordelijkheid voor het eigen aandeel in de machtsverhoudingen. Die illusie wordt gelukkig snel verstoord door het zeer lezenswaardige artikel van Gloria Wekker over zwarte lesbische dichtersessen.⁷ Wekker wijst erop dat de uitmoording van slaven in Suriname niet alleen op het conto van witte heren geschoven kan worden, ook witte vrouwen maakten zich hieraan schuldig.

Het meest interessant in *Lust en Gratie* zijn juist die artikelen die de diversiteit en heterogeniteit tussen vrouwen benoemen: verschillen tussen zwarte en witte vrouwen, tussen witte vrouwen onderling, tussen zwarte vrouwen onderling, tussen lesbische vrouwen.

Langzaam maar zeker begint het landschap dat *Lust en Gratie* in beeld wil brengen zichtbaar te worden. Het strekt zich uit van 'vergeten' schrijfsters zoals de woest ogende Russin Lidia Zinovjeva uit het begin van deze eeuw, tot het bieden van een forum aan zwarte en witte dichtersessen en een internationaal gezelschap van beeldend kunstenaressen. De interpretatiekaders van *Lust en Gratie* schuiven steeds verder in de richting van een multicultureel perspectief. Daarmee zal naar mijn mening ook de typering lesbisch of lesbische cultuur van betekenis moeten veranderen. Seksualiteit, zowel homo- als heteroseksualiteit, is een westerse categorisering, die ontoereikend is voor onderzoek naar 'het lesbische'. De oplossing voor dit probleem zoekt *Lust en Gratie* in de toeëigening van vrouwelijkheid, als uitbreiding van het lesbische. Spannend blijft dan natuurlijk de vraag naar de betekenis van seksualiteit, wanneer deze niet meer kan fungeren als indelingscriterium.

Spannend blijft ook of *Lust en Gratie* wegen vindt om de vele opposities, zwart-wit, hetero-homo, vrouwelijk-mannelijk, die zij nu in beeld brengt te relateren aan een 'les-

bisch' engagement. Los van deze vragen zou ik de redactie willen suggereren een tikje meer stoutigheid in haar kolommen te verwerken. Verbijzondering van het lesbische gebeurt toch niet alleen voor het goede doel, maar ook voor het plezier?

Noten

1. Mineke Bosch, Margret Brüggmann, Carla Brünott, e.a., 'Redaktioneel', in: *Lust en Gratie*, nr. 1, 1983, p. 7.
2. Idem, 'Redaktioneel', in: *Lust en Gratie*, nr. 3, 1984, p. 6.
3. Andreas Burnier, 'Evolutie van het bewustzijn', in: *Lust en Gratie*, nr. 6, 1985, pp. 54-66.
4. Noor van Crevel, 'Van vrouwen, tuinen en geheimen', in: *Lust en Gratie*, nr. 2, 1984, p. 23.
5. Cris van der Hoek, 'Het labyrint van Ariadne. Het vrouwbeeld van Nietzsche in de interpretatie van enkele moderne Franse filosofen', in: *Lust en Gratie*, nr. 3, 1984, pp. 39-67.
6. Sylvia Bovenschen, 'Zoekplaten met schokeffect. Over het werk van Sarah Schumann', in: *Lust en Gratie*, nr. 9, 1986, pp. 62-80.
7. Gloria Wekker, 'Sta op en roep haar naam... Zwarte lesbische dichtersessen over de liefde', in: *Lust en Gratie*, nr. 12, 1986, pp. 10-35.

Jeannette Doornenbal

Ouderschap in verandering

M.L. den Bandt, M. Niphuis Nell,
C. Verheijen, P. Engelen (red.)
Lisse (Swets en Zeitlinger) 1986,
304 blz., f 55,65

De laatste tijd is er een hausse aan publikaties, congressen, studiedagen rond de thematiek van het gezin en het moderne ouderschap. Opvallend is de 'bezorgde' of 'kritische' toon waarop hierover gesproken en geschreven wordt. De vermeende ontmanteling van het gezin is kennelijk dermate zorgwekkend, dat

sommigen verlangen naar het vanzelfsprekende verleden waarin gezinsleden voor zichzelf en elkaar zorgden. Anderen, bijvoorbeeld feministen, gaat de ontmanteling van het gezin blijkbaar niet ver genoeg. Zij kritiseren de traditionele gezinsverhoudingen, die ondanks trage transformaties traditioneel blijven en dromen over een gelijkwaardiger toekomst (zie de bijdrage van Singer in de bundel). In de bundel *Ouderschap in verandering* is een, zij het slechts ten dele geslaagde, poging ondernomen om vanuit deze emancipatorische optiek de wijzigingen in de gezinsverhoudingen te belichten.

Brinkgreve karakteriseert in de inleiding de veranderingen in het gezin als volgt: de verhoudingen tussen mannen en vrouwen zijn getransformeerd van een harmonieuze ongelijkheid naar een openlijke belangentegenstelling, die tussen ouders en kinderen zijn verschoven van een op gezag gebaseerde naar een meer gelijkwaardige verhouding. Vanaf de jaren '50 wordt, volgens Brinkgreve, de opvoeding meer kindgericht. Niet alleen psychologen en pedagogen, maar ook ouders vinden de wijze waarop wordt ingegaan op gevoelens en behoeften van kinderen van cruciale betekenis voor hun ontwikkeling. Het belang dat men aan opvoeding hecht neemt toe en daarmee de angst om te falen en dus de opvoedingsonzekerheid van met name moeders. Zij dragen immers de uiteindelijke opvoedingsverantwoordelijkheid. Toch, onder invloed van veranderingen in de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen, wordt de verdeling van opvoedingstaken eerlijker. Zo nemen meer mannen verantwoordelijkheden op zich – zij het dat ze met name 'doe-activiteiten' ontplooiën en dat hun aandeel beperkt blijft door het belang dat ze aan hun werk toekennen. Veel vrouwen vinden het niet langer vanzelfsprekend dat zij de exclusieve zorg voor de kinderen op zich nemen.

De constatering dat gezinsverhoudingen

aan fundamentele wijzigingen onderhevig zijn, dat de culturele strijd tussen de geslachten en die tussen ouders en kinderen zich in gezinnen afspeelt, is reden geweest voor PAOS (post academisch onderwijs) om in november 1984 een conferentie 'Ouderschap in verandering' te organiseren. Ruim twee jaar na dato is de bundel verschenen waarin de bijdragen aan de conferentie integraal zijn opgenomen.

De bundel bevat naast de inleiding vijf hoofdstukken over een aantal belangrijke thema's rond 'ouderschap in verandering'. Het eerste hoofdstuk 'Motivatie en ouderschap' behandelt vragen als: waarom kiezen mensen voor kinderen, waarom voor een eerste, tweede, derde of meer kind(eren) (Niphuis Nell), waarom kiezen vrouwen voor kinderloosheid (Den Bandt), kiezen mannen anders dan vrouwen (Knijn), waarom kiezen mensen voor het adopteren van kinderen (Hoksbergen)? Interessant is de constatering van Niphuis Nell dat de keuze voor een derde kind de meest 'vrije' is, omdat een maatschappelijke normering op dit punt nauwelijks een rol speelt.

In hoofdstuk twee komen de 'relaties tussen ouders en kinderen' aan de orde. Deze bijdragen cirkelen rond de vraag: is de moeder-kind relatie wel zo exclusief en moet ze dat zijn? Met name de attachmenttheorie van Bowlby en Ainsworth wordt gekritiseerd, omdat deze theorie verantwoordelijk wordt gesteld voor de proclamatie van het exclusieve moederschap sinds de jaren '50. Een affectieve, continue band tussen moeder en kind zou een noodzakelijke voorwaarde zijn om gezond volwassen te worden. Vergeer verwerpt de hechtingstheorie niet, maar pleit voor een verbreding van het opvoedingsmilieu, zodat het kind zich niet alleen aan de moeder hecht. Vervolgens wordt aan de hand van empirische en theoretische gegevens aangetoond dat andere opvoedingsomgevingen dan het burger-

lijk kerngezin, zoals crèches (Oosterhuis), en collectieve woonvormen (Rijnen), geen nadelige gevolgen hebben voor een gezonde ontwikkeling van kinderen; deze kunnen zelfs corrigerend werken op een slechte gezinsomgeving.

Verheijen en Lambert gaan in tegenstelling tot de vorige bijdragen expliciet in op het geslachtsverschil. Zij stellen de vraag of moeders de ouder-kind relatie anders beleven dan vaders. Moeders zouden volgens de auteurs meer 'nabijheid' beleven en vaders meer 'distantie', hetgeen onder andere blijkt uit het feit dat vaders meer 'leuke dingen' met hun kinderen doen en moeders meer verzorgen. Daarom concluderen de auteurs dat moeders de moederschapsideologie geïnternaliseerd hebben.

In het derde hoofdstuk gaan verschillende auteurs in op de langzame veranderingstendenzen in de 'organisatievormen van het ouderschap'. De machtsverhoudingen tussen de geslachten zouden het meest pregnant tot uitdrukking komen in de verdeling van opvoedingstaken en verantwoordelijkheden. Het feit dat mannen meer tijd aan de opvoeding van kinderen zijn gaan besteden, betekent niet dat vrouwen minder tijd kwijt zijn, zo stelt Oudijk. Integendeel, ook vrouwen zijn meer tijd gaan besteden aan hun kinderen. Op basis van dit empirische gegeven poneert Oudijk de interessante stelling dat er in toenemende mate sprake is van een overwaardering van het ouderschap. Dit zou de eerder geconstateerde opvoedingsonzekerheid van moderne ouders dus alleen maar groter maken.

Komter zet vervolgens in haar bijdrage de kern van haar proefschrift uiteen. Van een gelijke verdeling van macht in huwelijkse relaties is geen sprake. Vrouwen koesteren, ook ten aanzien van de opvoeding van hun kinderen, nog steeds veel meer veranderingswensen dan mannen, maar beschikken niet over strategieën om deze te realiseren. Verder bevat

dit hoofdstuk nog twee bijdragen over de organisatie van de zorg en opvoeding van kinderen na echtscheiding en de juridische complicaties rond omgangsregelingen.

In het volgende hoofdstuk, dat handelt over problemen rond ouderschap en hulpverlening, wordt ingegaan op mogelijke oorzaken van opvoedingsproblemen en de implicaties van hulpverlening. Sikken en Bottema zijn van mening dat niet alleen ingrijpende hormonale veranderingen van invloed zijn op het ontstaan van een postnatale depressie, het wordt tevens veroorzaakt door de maatschappelijke circulatie van een onrealistisch moederschapsbeeld en een daarmee samenhangende onvoldoende voorbereiding op de dagelijkse opvoedingspraktijk. De Stichting Vrouwen in Postnatale Depressie probeert op al deze niveaus hulp te verlenen.

Gerard en Queisen constateren vervolgens dat oudercursussen waarin een kindgerichte opvoeding wordt aangeleerd – de zogenaamde ‘helping mode’ – opvoedingsproblemen niet oplost. In deze oudercursussen wordt de suggestie gewekt dat een andere opvoedingsstijl geleerd kan worden zonder de persoon van de ouders zelf in het geding te brengen. Helaas laten de auteurs de vraag naar geslachtsspecifieke verschillen tussen vaders en moeders liggen. Hetzelfde geldt voor het artikel van De Winter over de toenemende afhankelijkheid van ouders van deskundigen.

In hoofdstuk vijf, tenslotte, wordt het thema ‘overheid en ouderschap’ belicht, waarbij min of meer willekeurige aspecten van beïnvloeding door de overheid van gezin en ouderschap besproken worden, zoals het bevolkingsbeleid vanaf 1945 (door Leeuw), de ouderschapsideologie van de overheid die beschreven wordt als een beheersconceptie (door Sevenhuijsen), de politieke ideologieën ten aanzien van kinderopvang voor jonge kinderen (door Clerkx) en de relatie tussen

ouders en kinderbeschermers (door Andriessen).

Alleen nog iets over de laatst genoemde bijdrage. Andriessen gaat in op de conflicten tussen kinderbeschermers en ouders die uit de ouderlijke macht ontzet worden. Zij stelt dat het voor vrouwen uit de lagere klassen van belang is de hulpverlening door kinderbeschermers los te koppelen van een ontzetting uit de ouderlijke macht, omdat deze vrouwen zo’n juridische maatregel als een onterechte gezagsbeperking ervaren. Hierdoor wordt een zinvol hulpverleningscontact belemmerd. Moeders uit de hogere klassen beleven het contact met kinderbeschermers daarentegen meer als een bondgenootschap.

To zover het overzicht van de bundel. Ook al is gepoogd de veranderingen rond ouderschap en gezin in kaart te brengen, in de meeste bijdragen fungeert het burgerlijk gezin als ‘norm’ tegen de achtergrond waarvan andere leefvormen en opvoedingspraktijken, die overigens een marginale plaats innemen, worden beoordeeld. Blijkbaar moeten ‘niet-burgerlijke’ opvoedingssituaties nog steeds bewijzen dat ze niet nadelig zijn voor de ontwikkeling van kinderen, terwijl feministische kritiek en onderzoek juist hebben aangetoond hoe zwaar vrouwen en kinderen, vooral meisjes, het in de ‘normale’ gezinssituaties te verduren hebben. Mishandeling en incest blijken geen uitzonderingen, maar inherent aan de ongelijke machtsverhoudingen in gezinnen te zijn.

Opvallend is tevens – en dit geldt zowel voor de bespreking van het burgerlijke gezin als alternatieve leefvormen – dat in veel bijdragen geredeneerd wordt vanuit het belang van het kind. Hoe moeders de overwaardering die aan het ouderschap gehecht wordt beleven en of dit strijdig is met de realisatie van niet-moederlijke verlangens en behoeftes komt veel minder aan de orde. Zelfs het eerlijker delen van zorg en verantwoordelijkheid tus-

sen mannen en vrouwen wordt verdedigd vanuit het belang van het kind, omdat de mogelijkheid tot identificatie met verschillende personen de identiteitsontwikkeling van kinderen ten goede zou komen. Over de vraag welke belangen van vrouwen hiermee gemoeid zijn, blijft de lezer echter in het ongewisse.

Vanuit vrouwenstudies is de laatste jaren duidelijk geworden dat de organisatie van gezin en opvoeding niet alleen belangrijk is voor kinderen, maar ook voor de positie en mogelijkheden van vrouwen. De enkele bijdragen die wel vanuit een min of meer expliciet feministisch standpunt zijn geschreven, staan echter onproblematisch naast de overige. Er vindt geen confrontatie plaats tussen de verschillende visies, waardoor de dominante teneur toch die van een burgerlijke ideologie blijft. Wellicht dat daarom ook de relaties tussen moeders en jonge kinderen centraal staan en de veranderingen in de verhoudingen tussen moeders en hun oudere, opgroeiende kinderen, die zich meer en meer gaan oriënteren op leeftijdgenoten, onbesproken blijven. Wat betekent het bijvoorbeeld voor de beleving van het moederschap dat de intensieve en overgewaardeerde relaties met kinderen zich in de loop der jaren drastisch wijzigen?

Dat de optiek in de bundel overwegend burgerlijk van aard is, mag tenslotte blijken uit het feit dat over de geslachten van kinderen gezwegen wordt. Veranderingen in de relaties tussen vaders en dochters, vaders en zonen, moeders en zonen en moeders en dochters als gevolg van transformaties in de verhoudingen tussen de geslachten en de culturele strijd die daarin wordt uitgevochten, worden niet belicht.

Ondanks de lacunes en het ontbreken van verbanden en confrontaties tussen burgerlijke en kritisch feministische visies, bevat de bundel een aardig overzicht van een aantal belangrijke ontwikkelingen in en rond ouderschap. In

ieder geval wordt duidelijk dat dergelijke studiedagen geen incidenten moeten zijn, maar een vervolg moeten hebben. De veranderingen rond ouderschap en opvoeding gaan momenteel zo snel en zijn bovendien dermate belangwekkend, dat een blijvende discussie over de consequenties van die ontwikkelingen en de betekenissen daarvan voor vrouwen, mannen, meisjes en jongens geboden is. Wat dat betreft loopt ook deze publicatie achter de culturele veranderingen aan.

Summaries

Karin IJssel, *Serving lover or loving servant? The romanticization of the colonial relations in OUT OF AFRICA*

The film *OUT OF AFRICA* has been praised as the best Hollywood production of the eighties, but it has also been severely criticized for its neo-colonialism and even racism. This article shows how the relationship between the white, colonial heroine, Karen, and her black, noble servant, Farah, is used to romanticize colonialism. Through the interaction between the main characters the boundaries of sex and colonial relations are explored, while at the same time the different relationships are carefully balanced so as to render the exploration harmless, i.e. the colonial conventions are reinforced and maintained rather than overthrown. The combination of reactionary and slightly progressive elements serves to make *OUT OF AFRICA* a fascinating film and the effect is an idyllic picture of colonial life that is very seductive.

Jeannette Doornenbal, *A re-reading of an orthopedagogical diagnosis Stories about the problems of a father, mother and orthopedagogues in rearing children*

By referring to discussions of a specific case study, this article describes the way in which orthopedagogues in an ambulatory advice situation, approach the problems of a father and mother in rearing their children. The central question is if, and especially in what way, in orthopedagogical diagnostic research, account is taken of the specific gender differences present in the father and mother's stories about their experiences in bringing up their children.

Ingrid Baart, *The doctor criticized. Feminism and the relation between women and medicine*

To criticize medicine, feminists use two different perspectives: the demand to be 'taken seriously' by doctors and the rejection of the 'medicalization of the female body'. The conceptual and political implications of the two perspectives are analyzed together with those of a third perspective: a constructionist view which is recently to be found in medical sociology. Premenstrual experiences are used as an example to explain the consequences of these perspectives for the analysis of a woman's health problem. It is argued that the first perspective is too limited in

scope to analyse fully the relation between women and medicine. Medicalization offers a wider range but presents problems with respect to conceptual essentialism and concepts of central power. Constructionism seems to offer a solution here but in its turn gives rise to epistemological and perhaps political problems.

Joke Hermesen, *Baubo of Bacchante? Sarah Kofman and the affirmative women*

This essay is an introduction to the philosophical work of Sarah Kofman who, since 1972, has published several books on Plato, Nietzsche, Freud and Derrida. It discusses in particular the image of the so called 'affirmative woman', which Sarah Kofman has derived from the texts of these philosophers. The affirmative woman shows the same characteristics as Freud's narcissistic woman; she is mysterious and self-sufficient. She is also very similar to the affirmative woman of Nietzsche; she affirms herself and lives her life in a 'dionysiac' way. She has finally passed through the stage that Jacques Derrida has called 'fétichiste', because she no longer belongs to one of the two categories 'male' or 'female' but has moved beyond this metaphysical opposition. This essay attempts to follow the way that Sarah Kofman believes women should take: the 'affirmative way'. The following texts are discussed: 'La femme narcissique' in *Enigme de la femme*, 'Baubo' in *Nietzsche et la scène philosophique* and 'Ça cloche' in *Lectures de Derrida*. The essay is illustrated by fragments from an interview with Sarah Kofman which took place in Paris, in April 1987.

Alie Schokker, *The impact of women's studies on government policy*

This article discusses, in the light of a sociological model, the impact university research and research requested by the government has had on government policy on emancipation. According to the sociological model one would expect women's studies c.q. university research to play an important cultural role. In reality, however, the organisations of scientific women's studies have paid little attention to this possibility.

One would also expect research requested by the government to play a lesser cultural role and that research promoting opposing views to those of the government would find few opportunities. On the contrary space has been made available within government policy for research to play a cultural role. To a large extent this has been achieved because of the attitude of civil servants in the 'department of co-ordination of emancipation' and also of the Parliamentary under-secretary Hedy d'Ancona. In conclusion it is regretful that the (organisations of) scientific women's studies have not made more use of the opportunities created by the government.

Gegevens over de auteurs

Ingrid Baart (1952) studeerde psychologie; zij is als onderzoekster werkzaam bij de Stichting Aletta te Utrecht.

Jeannette Doornenbal (1954) studeerde pedagogiek; zij is als universitair docent werkzaam bij de Interfacultaire Werkgroep Emancipatievraagstukken/Vrouwenstudies van de Rijksuniversiteit Groningen.

Joke Hermsen (1961) studeerde Franse taal- en letterkunde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en algemene literatuurwetenschap aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en aan de Université de Paris VII; momenteel studeert zij filosofie.

Karin IJssel (1964) studeert vrouwenstudies bij de Vakgroep Vrouwenstudies i.o. FSW aan de Universiteit van Amsterdam.

Alie Schokker (1958) studeerde sociologie aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Momenteel is zij werkzaam bij de Provincie Friesland.